

Михайло
Грушевський

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

В 6 томах

9 книгах

Михайло
Грушевський

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Том II

КИЇВ
«ЛИБІДЬ»
1993

БК 83.34УКР
Г91

Друкується за виданням:
Грушевський Михайло. Історія української літератури. Т. II—III.
Нью-Йорк, 1959. 232 с.

*Рекомендовано Міністерством освіти України
для вивчення історії української літератури
студентами гуманітарних факультетів вузів*

Бібліотека

«ЛІТЕРАТУРНІ ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ»

Заснована в 1993 р.

Редакційна колегія бібліотеки:

І. М. Дзюба (голова), Ю. П. Дяченко, П. П. Кононенко, Р. С. Міщук,
М. М. Пазяк, А. Г. Погрібний, В. О. Шевчук, Дж. Грабович

Упорядник В. В. Яременко

Примітки С. К. Росовецького

Рецензент П. М. Федченко

Головна редакція літератури з українознавства
та соціогуманітарних наук

*Головний редактор М. С. Тимошик
Редактор О. І. Цибульська*

4603000000-072

Г ————— БЗ 10-7-93
224-93

ISBN 5-325-00418-2

© В. В. Яременко,
упорядкування, 1993
© С. К. Росовецький,
примітки, 1993

КНИЖНА СЛОВЕСНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ ДОБИ

Пам'яті Івана Франка

Наша письменна традиція. В морі словесної творчості, яке ми поспробували схарактеризувати бодай в загальніших рисах — як воно розливалось по всій території нашого розселення, охоплюючи всі верстви його, з їх економічними, соціальними, культурними відмінностями, відбиваючи різні течії й впливи і неухайно змінюючись та еволюціонуючи під їх змінами, писана література сих часів — се тільки невеличкий сегмент, який відбиває на собі, і то тільки частинно, настрої й гадки невеличких гуртків «інтелігенції». Особливо, коли відділимо в нашій матеріалі те, що дійсно являється літературою, себто підлягає естетичним імпульсам творчості і засвоєння, і відмежуємо від нього все, що лишається тільки письменністю, хоч дуже часто трактується всуміш з пам'ятками літературними. Правда, те, що ми маємо — тільки мала частина того, що було та не дійшло до нас. З сього погляду пам'ятки писані були поставлені в умови не багато кращі від пам'яток усних.

Перед усім кидається в очі той факт, що все, що заховалось до нас, заховалось головно поза Україною, то значить — заціліло остільки лише, що було вивезено з України тими емігрантами, які йшли шукати спокійніших і ситіших пристановищ під час бур, що спадали на Україну, особливо на її верхні, заможніші й культурніші верстви, і дійсно тут, на Україні, сильно знищили культурне життя і культурну спадщину старої Русі в переходових століттях.

Придати до того, розуміється, треба ще довге пізніше і раніше вилучування книжної старини, разом з усяким церковним скарбом, різними духовними людьми, що їздили з України до Москви та інших північних джерел милостині за кар'єрою та за жалуванням і везли «на поклон», що могли запастися з церковної та книжної української старовини. В 1415 р. поставлення осібно митрополита для земель великого князівства Литовського Вітовт мотивував

сею потребою охорони місцевих церковних скарбів від вивожування до Московщини. «Скільки за нашої пам'яті було митрополитів (що мали осідок на Москві), всі вони церкви не строїли, а виносили гроші деінде, позабирали і повиносили церковні речі і святості — всю церковну красу київської митрополії, що постарали і надавали церкві давні князі, на свою честь і пам'ять». В міру того, як тут менше ставало золота і срібла і різних ефективніших святостей, експортерам приходилось налягати все більше на інвентар скромніший — ікони і книги, і транспортування їх з України на північ продовжувалось неухайно, протягом дальших століть, тільки з різною, то більшою то меншою енергією. В захованих актах не раз стрічаємось з такими посилками чи транспортами з України.

Але на півночі наші письменні пам'ятки не завсіди стрічали обставини сприятливі не то що для свого поширення, але й просто-таки — для свого заховання. Свого часу я одмітив той цікавий факт, що на півночі заховались українські твори головню з XI віку і дуже мало з пізніших часів, коли політичне й культурне життя Півночі й Полудня вже розійшлося значно і Київ перестав бути дійсною митрополією, джерелом і взірцем освіти, книжності й культури для цілого Слов'янського Сходу. Твори, які виходили з київських огнищ в першій віку його письменського розцвіту, знаходили на півночі своїх adeptів і адораторів, які приймали їх побожно, як святу річ, варту подиву, поширення, наслідування. Київські постриженці, «святителі» та їх оточення ширили київські писання в тутешніх кругах як твори взірцеві, канони віри і побожності. Вони справді списувались, ширились, перероблялись, комбінувались і давали почин до більш-менш самостійних писань в тім же роді. Імена тодішніх українських письменників і святців, як Борис і Гліб, Антоній, Теодосій, Нестор і т. д. — се були імена святі й поважані однаково на півночі і полудні. Але обставини змінились, відколи в провідних кругах на півночі, на нових східнослов'янських займанщинах, пішов курс на піднесення свого престижу коштом старих метрополій і почались заходи на пониження авторитету Києва та його стола, на зіпхнення його на рівень провінції, а звеличання нових столиць: Суздаля, Володимира, Москви. Ми звичайно пам'ятаємо головню сторону політичну: зруйнування Києва в 1169 та 1202 р., за приводом кн. Андрія та Всеволода Суздальського. Але тенденції такі були і в сфері культурній, церковній, навіть в питаннях релігійної доктрини.

Андрій Суздальський виступив против київської епар-

хії з приводу суперечки про піст, не прийняв роз'яснень митрополита в сій справі, почав робити заходи коло заснування самостійної митрополії в Володимирі, — і північні літописці явно беруть сторону сих його змагань до емансипації від Києва. Се був теж симптом. Київська марка стралила авторитет на півночі. Нові київські ймення, нові українські твори вже не викликали тут ніякого піетизму. Добре, коли сама тема, як в історичних творах, викликала інтерес або як київський твір з'являвся в анонімній постаті «словес святих отець», або з фіктивним написом якого-небудь «св. Василя», або «Златоуста», або потрапив включитися в склад якого-небудь авторитетного збірника, як Номоканон, тощо: такі твори мали шанси на поширення між різною анонімною або псевдоєпіграфічною літературою. Інакше ж, здебільшого, таким пізньоприбулим українським творам доводилось каменем залагати в якім-небудь церковнім чи монастирським сховку, без розмноження і поширення, і добре, коли сей унікат не згинув при якій-небудь пожежі, як дорогоцінний збірник ярославський, що містив в собі «Слово о полку Ігоревім» і стільки різних інших цікавих речей, зложених до купи якимсь аматором героїчної літератури, або не пішов у воду при якій-небудь «чистці».

Звісне оповідання м. Євгенія, як йому при об'їзді новгородської епархії вдалось урятувати від водяної смерті фіру рукописів, висланих на воду запопадливим ігуменом, що приводив до порядку свій монастир на приїзд владики. Воно не схоплене з повітря і вірно віддає ту обстанову, в котрій опинялись на півночі наші українські рукописи пізніших часів, не знаходячи вже тих своїх людей, що розходились колись з київських монастирів та торували дорогу, честь і місце українським творам. Цілий ряд пам'яток заховавсь тільки в однім-одинокім манускрипті-збірнику. Скільки ж їх згинувло, таких унікатів, коли вони, як сказано, не були влучені в якийсь авторитетний збірник, як, напр., писання Мономаха в літописній збірці мніха Лаврентія.

Така сумна доля нашої старої літератури викривила й ту перспективу, в якій вона представлена в традиції. Найбільше пам'яток заховалося з другої половини XI і поч. XII вв., і тому ся доба представляється нам тим самим добою розцвіту нашого старого письменства, — добра половиною письменників, котрих імення нам знані і твори відомі, згуртовані тут, в різних збірниках і в кількох редакціях «Повісті временних літ». Пізніше тільки від часу до часу виникає якийсь твір, якесь літературне ім'я, і само

собою витворюється у нас в голові образ заникання і упадку письменства, паралельно з політичним упадком київського стола і київського патриціату.

Але нема ніякої причини думати, що сей політичний та економічний упадок відбився так вчасно на київськiм письменстві, а ще менше є підстав ототожнювати політичний упадок Києва з упадком українського культурного життя взагалі. Дуже часто культура довго живе старими силами і засобами, після того як висохли їх політичні та економічні джерела, — світова література дає тому багато прикладів. І на Україні упадок київської державної системи хронологічно не сходиться з епохою упадку культурного життя. Заціплені в Києві нові культурні парості розростались і цвіли довго потім, як потемнів блиск його золотого столу, як здесяткувались його полки і половецькі орди наступили на торговельні артерії, що зносили сюди «жир» цілої Русі. Пам'ятки українського мистецтва вказують ясно, що се мистецтво далі жило і розвивалось в XII—XIII—XIV вв., мандруючи з одного осідка до другого, в залежності від політичних і економічних змін, в тій системі культурних центрів, яка утворилась в сих століттях, — центрів, з котрих, правда, ні один зокрема не міг дорівняти старій метрополії, але в сумі вони творили все-таки доволі можливу підставу для дальшого буття культури і словесної творчості на основах вже раз заложених в Києві.

Початок був тяжкий, і вимагав розмірно великого нагромадження економічних і культурних засобів та динамічної енергії; але коли кадри робітників були виховані, коли взірці були дані, коли утворились уже певні традиції, деякий попит, деяка культурна периферія («публіка») для сеї творчості, — її розвій йшов по інерції первісних сильніших імпульсів, не вимагаючи приложення більшої енергії. Який-небудь Турів, Овруч, Канів, Юріїв, Холм, Любомль, не кажучи про Чернігів і Переяслав, Володимир і Луцьк, Галич і Перемишль, містили в собі вже маленькі і більшенькі культурні осередки, де який-небудь «премудр книжник і філософ», замандрувавши з Києва¹, знаходив людей, які могли оцінити його знання й таланти та обслужити його потреби — не так уже й дуже високі.. Христия-

¹ Маю на гадці звісний текст Галицького літопису про книжника Тимофія, що, видко, був звісною і поважною людиною в Галичі на поч. XIII в.: «Бъ бо Тимофѣй в Галичѣ, премудръ книжникъ, отчество имѣя во градѣ Киевѣ притчею рече слово о семъ томителѣ Бенедиктѣ [угорський воевода] — «яко в послѣдняя времена трема имени наречет ся антихристъ» (під 1205 р.).

нізація і київська культура за той час настільки пустила корінь по таких другорядних центрах, що такі представники культури знаходили вже собі ґрунт.

В другій половині XIII в., коли заможнішим верствам взагалі не стало, видимо, життя в східній Україні під татарською анархією, ся культурна верства, оскільки не позамикалась по монастирях, розтеклася відси, з Східної України. Але скūпилась зате на Поліссі і в Західній Україні. Те, що заціліло з другої пол. XII віку, з XIII і XIV — як «Слово о полку Ігоревім», твори Кирила Турівського, повісті Симона і Полікарпа, літописи Галицька і Волинська, «Слово о Лазаревім воскресенії» й ін. — твори часто незвісні щодо місця свого походження, але безумовно — школи української, київської, пізнішого часу, — вони виразно свідчать, що про літературний упадок і виродження в сім часі ще не могло бути мови. Та й справді, вся північно-західна Україна в XIII—XIV вв., не вважаючи на періоди замішань і війн, загалом узявши, жила життям навіть більш урівноваженим і спокійним, ніж Подніпров'я XI—XII вв., так що трудно думати, ніби культурна верства в тім часі була вже так розпорошена і розбита, що не здобулась на ніяку літературну продукцію скільки-небудь постійну. Ще ж у 1360-х роках українські вищі верстви, «князі і бояре», які дорожили інтересами церкви — значить і зв'язаної з нею культури та опікувались ними, були настільки сильні й активні, що могли змусити окупантів до зміни церковної і національної політики, як показують звісні заходи кор[оля] Казимира, заманіфестовані його грамотою до патріарха коло 1370 року¹. Все се змушує думати, що культурне українське життя в своїх вищих формах, вироблених київським розцвітом XI—XII в. (від Ярослава до Мстислава Мономаховича приблизно), в краще ситуйованих частях України держалося не тільки все XIII, а навіть майже до кінця XIV століття і малá кількість його пам'яток в нашiм нинішнiм переглядi мусить толкуватись не стільки зубожінням нашої продукції, скільки несприятливими обставинами переховування сих пам'яток.

Через се й на наш нинішній літературний інвентар, особливо з другої половини того письменського періоду, який тепер оглядаємо, мусимо дивитись як на фрагменти, малі, випадково заховані скалочки, і не випускати сього з пам'яті, студіюючи їх. Число сих пам'яток, безсумнівно, збільшиться з дальшими дослідями. Останнє чвертьстоліт-

¹ Див. в т. V.

Тя перед війною дуже значно побільшило наш інвентар: студії різних рукописних збірників, з пізніших століть, відкрили цілий ряд важних пам'яток; аналізи анонімної й псевдоєпіграфічної літератури дали можливість витягнути з неї багато такого, що, без сумніву, належить нашому старому письменству. З поверненням нормальніших відносин досліди в сім напрямі повинні повестись з новою енергією як російськими, так і українськими вченими. Але разом з тим весь літературний інвентар старої доби мусить бути підданий сильнішим, детальнішим та різностороннішим, краще організованим студіям, ніж досі, щоб з нашого запасу, яким ми розпоряжаємо, взяти якнайбільше для вивчення загальної еволюції старої літератури, її відносин до усної словесності і зв'язків з нею, її соціального і культурного підкладу, з одної сторони, а з другого боку її становища супроти літератури і традиції позаукраїнської. Безсумнівно, в сім напрямі ні російські, ні, тим менше, українські дослідники далеко не зробили всього того, що можна і треба зробити, аби взяти від наших пам'яток все, що вони, при всій фрагментарності і випадковості свого добору, можуть дати для висвітлення культури, духового життя і словесної творчості старої доби. Я раніше підкреснув, що, становлячи супроти усної творчості лише невеликий сегмент, обмежений доволі тісними кругами книжних списателів і почитателів, книжні пам'ятки мають ту дорожню цінну прикмету, що в автентичній формі доносять нам документи часу і творчості, які дають змогу по ним реститувати її в ширших розмірах, подібно як кістка палеолітичного звіра в геологічній верстві, як автентична фраза законсервована в фонографі. З сього погляду пам'ятки старої письменності мусять в повній мірі і обсягу бути використані дослідниками старого життя і творчості. В мірі далеко повнішої, ніж досі..

Особливо дослідниками українськими, я підчеркую се. Досі українські наукові сили розмірно мало займались як історією, так і словесністю нашої старої доби. Почасти се тому, що її пам'ятки зберігались поза Україною, в різних приватних і офіціальних російських збірках, до котрих приступ стороннім людям, не приналежним до російських установ, бував не раз дуже утруднений, — українська ж наука розроблялась якраз людьми не офіціальними і навіть «політично непевними». Почасти тому також, що стара українська історія і словесність все-таки студіювалась, і то сорозмірно об'єктивно, в російських наукових кругах. В перших стадіях російської наукової роботи офіціальні академічні наукові сили звернули особливу увагу на роз-

роблення старої доби. Історія ж і література України пізніших часів або лежала облогодом, або освітлювалась занадто тенденційно і антиукраїнсько. Через се свідомі українські дослідники, які мали енергію і змогу до праці, брались головню до часів пізніших; для старої ж української словесності українцями робилось розмірно дуже мало.

Якийсь час так і могло бути. Але в останнім чвертьстолітті наукові інтереси в російських кругах пересунулись на пізніші часи, а головніші промотори студій староруської словесності один за другим сходять в могилу. Отже, крайній час українським дослідникам повести можливо інтенсивніше ці досліди далі власними силами, — тим більше, що дещо-таки вимагає тут спеціально українського підходу і зрозуміння. Вдячно будемо пам'ятати все зроблене на сім полі великоруськими дослідниками. У багатьох з них, щоправда, у парі з тим ішло характеристичне відмовляння українцям права до сеї староруської спадщини як добра спеціально великоруського, — неприхильне і навіть вороже становище супроти змагань українських дослідників зв'язати староруську добу з пізнішим українським життям. Про се явище, що не робило честі російській науці і багато перебивало успіхові спільних студій, поговоримо ще нижче. Але, кінець кінцем, діло великоросів було в своїх наслідках дуже важне і плідне. Та все-таки не можна не зазначити, що у них бракувало того почуття і зрозуміння старої нашої історії і ще більше — словесності: її зв'язків з життям народним, її живого народного підкладу, котрі виявляли дослідники, виховані в традиціях українського життя і слова, — не тільки такі визначні, як Максимович, Костомаров, Антонович, Потебня, Житецький, Дашкевич, а й менші в роді П. і Т. Лебединцевих, А. і М. Андрієвських й інших людей з «Київської Старини» тощо. Для офіціальних і офіціозних представників російської науки стара українська доба була тільки вступним розділом історії російської словесності, і те, що вилазило з тих рамок, між іншим, через свої занадто живі зв'язки з стихією народною, місцевою, українською, зіставалось поза краєвидом їх уваги, а часом до певної міри й свідомо ігнорувалось і ретушувалось¹. Для учених ліберального

¹ З сього погляду характеристична приятельська іронія Максимовича з Погодіна, котрого працю він дуже шанував, а проте в делікатній формі закидав йому нерозуміння українського життя. В бібліотечі київського університету доводилось мені бачити писання Погодіна з бібліотеки Максимовича, з його приятельськими дотинками з приводу великорусько-українських непорозумінь московського приятеля («Ой,

напряму церковність, аскетизм, консерватизм, монархізм сеї літератури заслонювали живіші і цінніші її сторони — ті, власне, якими ся література, не вважаючи на свою класову і церковну закрутку, в'язалася з живим народним життям і його інтересами. Учені напряму консервативного, офіційного мали нахил, навпаки, особливо підчеркувати згадані прикмети як загальний і нормальний характер нашої культури, протиставляючи їх ліберальнішим і поступившим течіям нашого народного життя. Через те й кажу, що студії староруської літератури, наскільки досі велись головню великоруськими чи «общеруськими» ученими, ще не взяли від неї її живого, культурного, національного змісту. Не візьмуть і українські письменники, поки будуть лише компіляторами або популяризаторами великоруських праць. Мусять вгризтися в живе м'ясо сеї науки.

Сподіваюсь, що до сього прийде, і на стару нашу літературу наше громадянство гляне іншими очима, відчувши живі зв'язки з нею, з тими естетичними і соціальними вартостями, які вона містила в собі, її вагу і значення в культурнім розвою українського життя. І я, не претендуючи зробити якийсь переворот в сім напрямі, хочу також по змозі послужити сею працею сьому зворотові, наскільки дотеперішні досліди дають для того змогу.

Початки письменності на Україні та її релігійного характеру. Як у багатьох державах такої формації, письменство і книжність старої київської держави та її провінцій опинилися в переважнім володінні церкви й духовенства. Загальнопризнаним завданням письменства і всякого книжного знання була служба християнській побожності: поглиблення в відомостях про християнську науку в прикладах морального життя і спасення. Вступна стаття збірника, зложеного чи переписаного 1076 р. для київського князя Святослава Ярославича, іде навіть так далеко, що не вважає можливим доступити праведності без книжного почитання: як корабль не составиться без цвяхів, так праведник не збудується без книжного почитання. Інші, більш обережні панегіристи книги, не заговорюються так далеко. «Слово нъкоєго калугера о четьи книгъ» похваляє книгу як спосіб до пізнання Бога і до подвигу на добрі діла. Літописна похвала, написана з приводу просвітніх заходів Ярослава, також благородно задержується на загальних

Москалю, Погодине!..»). А треба додати, що Погодин ще належав до тих небагатьох великоросів, які признавали справедливост сих закидів, — свого чаєу, ще в 1850-х рр., пустив він на адресу офіціальних сфер свій докір, що, маючи кафедри всяких слов'янських мов, російські університети не спромоглись на кафедру українознавства!

моральних користях від «учення книжного»: «книги наказують і вчать нас каяття, мудрість ми в них знаходимо і стрим», «се суть исходища [джерела] мудрости, се суть узда воздержанию» і т. д.

Поміркованість дуже відповідна, бо при малім розповсюдженню письменності і книги се був би доволі-таки сумний вивід, коли б праведність була поставлена в залежність від книжного почитання. Досить було й того, що спасенна з християнського погляду релігійна книга не підпадала сумніву, і християнська користь, релігійне і моральне поучення являлись рацією книги і книжності. Така священна репутація книги мала, без сумніву, свою велику користь: коли, з одного боку, вона поставила її під доволі гостру і настирливу цензуру церкви, то, з другого боку, вона дала книжності, письму, читанню церковну протекцію й усвячення. Стара канонічна заборона — не нищити і не поневіряти книг св. письма і святоотецьких питань, не розтинати, не продавати крамарям на завивання — в нашій практиці узагальнялась в загальну заборону поневіряти що-небудь писане. На запитання Кирика (§ 65), чи нема гріха ступати ногами «по грамотамъ» — на що-небудь написане, єпископ дає відповідь: «коли хто поріже і роскидає, а буде на тім знати слова», то се гріх. Отже, незалежно від свого змісту, котрий-таки й не легко було сконтролювати й оцінити кожного разу, письмо й книга проголошувалися річчю святою для загалу. Спасибі й за те.

Можна, одначе, спитати, чи завсіди було так? Чи книга і письмо відразу були прийняті як атрибути церковності і християнської науки?

Пригадуючи сказане вище про ті обставини, в яких українці доби розселення стрічалися з грецьким письмом і книжністю, ще будучи поганями — не тільки під час військових походів на візантійські землі, але і в торговельних, купецьких зносінах, ми можемо собі уявляти їх знайомість з письмом і книгою не конче в обстанові релігійного чи церковного вжитку. Чорноризець Храбр в звісній своїй апології слов'янського письма оповідає, що перед винаходом 38-буквенного алфавету Константином-Кирилом слов'яне вживали не тільки «черт і різів», але й римського та грецького письма «римскими и греческими писмены нуждаху ся [силувались] писати словенску рѣчь», тільки робили се «без устроєнія» — без доброго приновлення, яке дала аж Константинова реформа¹. Був висловлений

¹ Исследования по рус. языку В. Ягича, вид. Петерб., академією, с. 297.

здогад, що сим первісним грецько-слов'янським письмом була пізніша кирилиця, ще не доповнена пізнішими спеціально слов'янськими буквами, і з сим зв'язується оповідання Панонської легенди про те, як св. Кирило під час своєї подорожі до Хозар коло 860 р. знайшов у Херсонесі «евангеліє і псалтир, писані руськими письменами, і чоловіка, що говорив тою бесідою», і, розмовляючи з ним, від нього навчився слов'янського письма і мови¹.

Ся звістка вже нашими старими книжниками була оцінена як дуже ефектне свідоцтво про самостійний початок «руського письма» і книжної мови. «Палея» завважає, що се письмо і мова, не показані ніким, були, очевидно, об'явлені самим Богом тому побожному русинові, який потім передав їх Константинові-Кирилові. Проби викинути панонську звістку з наукового обороту здогадом, що вона з'явилася в легенді як пізніша вставка, відкидаються фактом, що се оповідання читається в усіх кодексах, себто належить до основного тексту панонського житія. І при всій її невисокій історичності, котру підчеркував і я свого часу, саме представлення такої стрічі Константина з руським письмом і богослужбними книгами в Криму, в Херсонесі, таки лишає дещо до думання. У всякім разі, було б передчасним ставити хрест над сім оповіданням як науково невжиточним. Хто зна, чи з нього не дасться ще щось видушити для ілюстрації старих греко-слов'янських стичностей на Чорномор'ї, донесених хоч би в неясній і непевній традиції до авторів легенди, які зв'язали се з місією Константина до Хазарів і на Русь².

Завважу, що хронологічно сей момент, дійсно, доволі близько сходиться з візантійською місією чи місіями до наших країв, викликаними руським походом на Царгород 860-го р. Ламанський в дуже дотепній, хоч і дуже не рівній студії про Панонську легенду, з новим апаратом відновив був стару гадку Лек'ена³, що візантійська місія, котрої головним діячем легенда представляє Константина-Кирила (не конче мусимо й ми думати так про його роль),

¹ Про се в І т. «Історії України-Руси», вид. 3, с. 565, де вказана і література сього питання.

² Ламанський в нижче згаданій студії «Життя св. Кирила какъ религіозно-епическое произведение» (Ж. М. Н. П., 1903—1904) поспробував дати таке толкування, що Кирил, мовляв, привіз з собою слов'янський переклад св. письма і читав їх якомусь русинові в Херсонесі, щоб переконатись, чи той переклад зрозумілий місцевій людності (русин сей для Ламанського нормани, що не мусить бути), а автор легенди се не зрозумів і зробив з того руські книги і руське письмо.

³ Orfens Christianus, 1740, I, с. 108—9.

мала своїм завданням не стільки Хозарію, скільки Русь, і ся гадка здається мені досить серйозною. По старим зв'язкам з Хозарією, по старій пам'яті її зверхності над Чорноморщиною та Подніпров'ям, осідком сеї нової руської сили¹, що, по словам Фотія, раптом в тім часі вибуяла, «підбивши собі сусідні народи і з того запишавшись», — Візантія справді могла за базу своєї акції взяти Хозарію, і тим не трудно було б пояснити, що в панонській легенді (і у Гавдеріка) виступає се як місія до хозар. Але дійсна програма тодішньої акції на Чорномор'ї мусила бути звернена на Русь. Акції досить складної і многосторонньої, очевидно. Зовсім певні, сучасні свідки: патр. Фотій і анонімний біограф імп. Василія — говорять про тодішні заходи цесаря і патріарха про те, щоб не тільки замирити Русь і забезпечитися від нових походів з її боку, але й устави й моральні зв'язки з нею через поширення християнства (імператор прихилив до згоди руський нарід, «необорний і поганський», задарюючи його багатими дарунками, «золотими, срібними і шовковими одежами», «а завівши з ним згоду і приязнь, намовив охреститись»). Ми мусимо, отже, кажу, уявляти собі дуже широку, складну й многосторонню роботу, підняту в сім напрямі і для сеї мети — не тільки політичного, а й культурного характеру. Вона мусила містити в собі багато й з того, що пізніша легенда перенесла на часи Володимира, між іншими, через помішання імператора Василя Македонянина з Володимировими сучасниками Василем і Константином (Василь Македонянин настав тільки 866 р., і акція на Русі почалась перед ним, але він, очевидно, хвалився потім її успіхами як своїм ділом і справді зв'язав з своїм іменем).

Одним з складників сеї акції могло справді бути «устроєніє» руського письма в зв'язку з організацією християнської проповіді і богослужіння на місцевій мові в першій руській епархії, заснованій тоді, по словам Фотія. Полишаючи будучим дослідам можливе висвітлення сього питання, я поки що підчеркну тільки, що в сучаснім стані наших відомостей ми можемо прийняти сі часи, після 860-го року, за той момент, коли східнослов'янське письмо бралось на службу церкви як її знаряд.

Досі не викрито нічого, що йшло б безпосередньо з сеї

¹ Про те, що осідком сеї Руської держави не було саме Чорномор'я вже, а дальші краї, по всій очевидності Київ, див. «Історію України-Руси», I, с. 393 і дд. Тим самим відпадає стара гіпотеза Голубінського, що місія 860-х рр. мала завданням працювати серед «таврійських Русів»: могли там робитись приготівчі заходи, але дійсна мета лежала в політичнім осередку тої Русі.

першої епохи східнослов'янської книжності. Але се не може служити аргументом проти її існування. Легко собі уявити, що скромні продукти першого століття руської епархії, чи місії, зникли під великою масою слов'янських творів, даних «золотим віком» болгарського царя Симеона і перенесених на Русь за часів Ярослава та його ближчих наступників. Літописець-сучасник підчеркує, що то був, власне, той момент, коли почалась на Русі культура книжності, після попередньої організаційної роботи Володимира і його наступників: «Як то буває, що оден зоре землю, другі засіють, а інші пожнуть і їдять багаті овочі, так і тут: батько Ярослава зорав і зробив землю легкою — просвітивши хрестом, а Ярослав засіяв книжними словами серця вірних; ми ж пожинаємо, користаючи з книжної науки» (Іпат., с. 107). Не вважаючи на дуже енергійні заходи Володимира коло християнізації та поширення візантійської культури (які виявилися, між іншим, і в примусовім, як виглядає з літописного оповідання, забиранні дітей «нарочитої чади», заможніших і родовитіших людей, «на учение книжное»), тільки в середині XI в. можна було повести якусь ширшу, колективну роботу не то що літературну, але просто-таки книжну, звернену на збільшення книжного запасу, виготовлення перекладів нових, копіювання давніших слов'янських перекладів. Про се головню говорить літописне оповідання як про заслугу Ярослава: він збирав «писців» і поручав їм перекладати книги з грецької і списувати готові вже твори, оригінальні й перекладні, головню полуденнослов'янські.

Першу датовану рукопись (т. зв. Остромирове Євангеліє, списане, правдоподібно, в Києві) маємо з 1057 р. Першу монументальну датовану напись, т. зв. Тмутороканський камінь (напись кн. Гліба Святославича), з 1068 року. Отже, пройшло більше півстоліття (60—70 літ!) дуже енергійних заходів коло поширення християнства і візантійської культури, які не спинялись навіть і перед примусом («бъ благовѣрие его съ властью съпряжено», «його побожність мала і власть», — завважав про Володимира Іларіон), перше ніж вони виявили себе в книжній традиції. Нема великого дива в тім, що попереднє століття, від першої грецької місії і заснування «руської» епархії до Володимирових заходів, не полишило слідів. А властиво, може, тільки не пощастило досі викрити якихось останків тодішньої письменності і взагалі організації культурної і церковної роботи, поза невеличкими даними старого літопису. Сі, в кожному разі, вказують на значні успіхи християнізації вищих дружинних і двірських верств на про-

тязі X в. («християнська Русь» серед вищої дружинної аристократії в договорі 944, згадки про переходи на християнство людей з княжої дружини за Ольги і Святослава, охрещення самої Ольги і т. д.)¹. Отже, що се століття не пройшло дурно для поширення християнства, візантійської культури і греко-слов'янської книжності, в тім, властиво, не може бути сумніву². І ми не повинні тратити надій, що в пізнішій книжній запасі ще віднайдуться коли не оригінальні твори, то перекладені, списані або бодай занесені на Україну в сім першій столітті руської церкви і тоді ж засвоєні в місцевім ужитку, не тільки церковнім, але й серед тих вищих верств, серед яких передусім ширилось християнство і книжність в перших століттях.

Класовий характер старої церковності і книжності. Тенденційний погляд одного з літописців, котрий поспробував відродити Голубінський, що в тім першій столітті adeptами християнства були варяги, які захопили київський двір і київську дружину, так що християнство на Русі в сім столітті було не слов'янським, а варязьким, не витримав історичної критики і в такому одностороннім розумінні, очевидно, ніяк не може бути прийнятий. Що варязький елемент по своїй рухливості, по своїм зв'язкам, котрі він утримував з різними купецькими осідками, дійсно мусив бути яскравим учасником культурного синкретичного процесу, втім і християнізації, про се нема спору, розуміється. Але що не виключно в сім варязьким крузі йшов сей процес, в тім теж нема сумніву, і з огляду, що роля і впливи варязького елемента були короткі і поверхові, далеко важніше те, що рибалося поза ним, а не в нім.

Та підчеркування літописцем, що першими adeptами християнства у нас були варяги, хоч тенденційне і одностороннє, має все-таки свою вагу. Воно освітлює нам позицію письменства в перших віках розповсюдження на Київській Україні християнства як релігії вищої верстви — дружинної й патриціанської, міської та двірської. Як знаємо, поняття дружини і купецтва, верстви капіталістів і промисловців, що тримали в своїх руках торгівлю і зноси-

¹ Див. в Історії України, I т., 3 вид., с. 511—2. Там же одмічена звітка Хордадбега з другої половини IX в. про руських купців, що називали себе християнами, про неї нижче. На жаль, і досі не знаю, чи опубліковано що з розкопів Мідеєва, ведених з доручення петербурзької археологічної комісії перед війною на цвинтарі Десятинної церкви, що, по його словам, містив похорони зперед Володимирової доби (пор. там же).

² Ламанський, в цитованій вище студії, поставив сю тезу, що слов'янська письменність на Русі повинна була почати свій розвиток з кінця IX в. як наслідок місії 860-х рр., але не розвинув її.

зівства візантійського цісаря. Патріарх пояснював цьому самостійникові, що імператор ромеїв заразом цар і самодержець «всіх християн», «не можна мати церкву і не признавати над собою власті царя», бо власть царська і церков поняття нероздільні¹. Без сумніву, на сім становищі стояла грецька ерархія весь час, не самі тільки двірські й правительственні візантійські круги, і від першої появи своєї на Україні всі ті митрополити й єпископи, що проходили з Візантії на Україну, вважали себе до певної міри також і політичними представниками Візантії, сторожами престижу й інтересів імперії.

Володимир заходивсь коло християнізації своєї держави, без сумніву, теж з мотивів політичних передусім: в інтересах скріплення своєї власті й її піднесення всіма релігійними й культурними засобами ромеїв² — і умів поставити в своїй державі церкву на ту ж позицію, на якій вона стояла супроти світської власті в Візантії: на становище сторожа богоустановленого авторитету сеї власті супроти підданих, громадянства, втім і вищих його верств. На яких власть спиралась. Як у Візантії, так і на Україні, за її взірцем, ерархія і духовенство взагалі, користаючи з опіки власті і звертаючись до неї по поміч кожного разу, як чули потребу в світським аргументі на скріплення свого морального авторитету, з свого боку, вважали своїм обов'язком стерегти прерогатив і поваги власті, не вдаючись у ніяку демагогію. Проти всяких претензій та обвинувачень громадянства брали вони звичайно в оборону репрезентантів влади, династію і вищі верстви, які її окружали та служили охорою і представництвом.

Такий тісний обопільний союз між урядом та урядовими і владущими верствами, з одного боку, і ерархічно-церковними — з другого, в своїх наслідках виробив для перших певний релігійний декорум, для других — обов'язковий офіційний курс, котрий вони загалом дотримували досить щиро і вірно.

Церковні круги не тільки завзято доводять, але таки встигають в значній мірі прищепити правлячій династії, вищій воєнно-бюрократичній верстві і всьому боярству, з котрого вона рекрутується, се переконання, що найвища окраса, найбільша слава для них — се виступати в ролі опікунів церкви, ктиторів монастирів і церков, хлібодавців попів і ченців, які роблять їм славу в віці сім і будучім.

¹ Про сей епізод в III т. Історії України-Руси, 2 вид. с. 260.

² Я розвинув і уаргументував сю гадку свого часу в Історії України-Руси, I т., 3 вид., с. 502 і дд., тут не повторюю сеї аргументації.

Як ми знаємо, священник в оточенні князя чи боярина дуже скоро став неминучою фігурою, в ролі духівника, дорадника, секретаря; двірська церква була невідлучним атрибутом не тільки княжого, але й боярського двору, так що в Києві XI в. такі церкви рахувались на великі сотки. Сини і внуки Володимира похваляються за знання письма, замилювання до церкви, книг і освіти. Один внук Святослава, Святоша-Микола, записується в літописах Печерського монастиря як взірцевий аскет і чудотворець; другий, Всеволод, дає початок широко прийнятому потім звичаєві — приймати постриження бодай перед смертю, щоб на той світ явитися в «ангельському чині». Бояре один перед одним пописуються щедрими милостинями й багатими пирами, які вони справляють духовенству, навіть монахам, навіть у самих монастирях, запрошуючи туди своїх знайомих, чоловіків і жінок і ставлячи собі пунктом гонору «угостити» монашу братію до страти чуття. Вони поставляють собі в честь пильне виконання різних церковних обрядів, поклонів, постів, котрі поручав візантійський аскетизм, і т. под.

Не можемо, розуміється, узагальнювати і розтягати цього на всю верству, на всіх її членів, але, без сумніву, сей новий християнський декорум находив у ній багато ширих адептів, які доходили навіть до найвищого тодішнього візантійсько-християнського ідеалу: відрікалися світу, хазяйства й родини, роздавали майно на церкви й бідних та йшли в монастирі, в затвори і доказували чуд самовідречення і «умертвлення плоті» безконечними молитвами, «бдіннями», гострими постами і такими іншими речами, що служили потім темою і прикладом для різних побожних історій, на взір візантійських патериків¹.

Зате нову віру і церкву зроблено нешкідливою з соціального погляду. Розуміється, вона вже з Візантії прийшла доста «обробленою» з цього погляду, особливо оскільки стала поширюватися згори, візантійською ерархією, при участі правительства і боярства, а не йшла самостійно, дорогою безпосередніх стичностей з християнською людиною. Але історія візантійської церкви містить все ж таки епізоди виразних конфліктів духовенства, особливо — монахів, з офіційною доктриною та гоненій, котрі накликали вони на себе і вміли переносити стоїчно. В українській церкві не знайдемо цього, хіба бліду тінь — в суперечках з приводу посту. Не подибуємо в сій добі й чогось подібного до соціально-опозиційного характеру болгарського

¹ Матеріал в моїй Історії України-Руси, т. III, вид. 2, с. 403 і дд.

богомільства. Принаймні, не знаходимо якихось значніших слідів того в нашій традиції. В ній наша ерархія, духовенство, церква все виступає незвичайно покірно і навіть припущено супроти князів і уряду, і коли дозволяє собі деяку фронтду супроти боярства і княжних агентів, то робить це під знаком всякої лояльності до особи і уряду свого князя. Се опозиція незвичайно лояльна, яка дуже рідко важиться перенести відповідальність за надужиття агентів на саме джерело влади — на князя.

З другого боку, розповіджені в наших джерелах факти виявляють повну несамостійність церкви та її незвичайну залежність від княжого двору і уряду. Князі не в'яжуться в способах репресій проти яких-небудь неприємних їм інцидентів в церковнім житті (гнів Ізяслава на печерян за постриження деяких з його дворян, утеча Антонія до Чернігова після повороту Ізяслава, арештування ігумена Івана Святополком і т. і.). Духовенство ж у своїх виступах проти особливо неморальних вчинків княжих, які занадто вже ображали суспільну опінію, все незвичайно здержливе. А такі сторони княжого життя, які рішучо розминалися з церковною мораллю, але не йшли проти «духу часу» суспільності, воно за краще вважало таки й зовсім промовчувати.

Та ж здержливість і замовчування дражливих моментів характеризує духовенство і в відносинах його до владущих, двірських та боярських верств. Розуміється, як проповідники релігії милосердя і гуманності, репрезентанти нової віри, духовні не могли цілком ігнорувати занадто вже різких, просто-таки кричучих сторін життя, які будили невдоволення і в людності. Ми знаходимо інтересні виступи проти страшенної лихви, яка нищила економічно слабших в періоди економічних криз та переводила їх на становище невільників (се було, як відомо, приводом до повстання в Києві, в 1113 р.). Читаємо поради відстати від лихви або принаймні вдовольтися нижчим процентом. Єсть кілька порад милосердя в відносинах до рабів і закупів, особливо різкі засуди великих викупів, які хазяї вимагали від рабів і закупів, що викупались на волю («ізгойство»). Я свого часу з можливою старанністю вибрав такі елементи соціального протесту з нашої оригінальної чи бодай притертої в нашім уживанні письменності¹. Вони дуже цінні і цікаві, при загальній сірій безбарвності нашого письменства в соціальних питаннях, як ілюстрації (властиво — натяки) тяжкого становища ниж-

чих верств під час економічної і соціальної кризи, яку переходило особливо українське Подніпров'я в сих часах. Се згадки про тяжкий процент, що, мов «змія», дракон, пожирає убогих нещасливців — «окаянних» бідаків; про багачів, які пильно додержують постів, стримуються від м'ясної поживи, але «поїдають плоть братню», «ріжучи жили і колючи тяжким ножем лихоїмання неправедної мзди тяжкого різу» (проценту). Образи рабів, доведених до розпуки тяжкою працею і нуждою, в воду «вмещущихся и отъ овоихъ рукъ поправившихся отъ насилія», що самогубством покладають край своїй неволі. Постаті князів, які лицемірно умивають руки від злодійств і немилосердностей, яких допускаються їх тивуни та волостелі.

Але сі рідкі виїмки тільки підкреслюють ту загальну, як я сказав, соціальну безбарвність нашого старого письменства, тенденцію духовенства обминати дражливі соціальні теми, неприємні для владущої верстви — сих опікунів і користелів церковних, а обертатись в сфері мотивів соціально індиферентних: захвалювань посту, молитви, щедроти до церков божих.

Навіть той соціально-революційний зміст, який містить в собі християнська доктрина рівності й спільності, воно не розвивало, а скорше нейтралізувало своєю проповіддю покори, послуху, пасивністю перед невідомою божою мудрістю й її справедливістю, яка виявить себе як не на сім, то на другім світі. Основною нотою церковної проповіді і письменності все зіставалась пасивна покора і ре-зигнація, а не боротьба з світовою кривдою за кращу долю на землі.

Інтересно, супроти сього, було б почути голос тих проповідників народного християнства, що заносили на Україну богумильські та всякі інші еретичні ідеї про демократичного Христа, ворога багатих і приятеля бідних, про панування в світі злої сили, котра відсунула на далекий план доброго Бога, і т. д., котрих відгомони ми знаходимо потім в усній словесності. На жаль, в писаній літературі ми не чуємо сього голосу: вона зоставалась весь час в руках представників офіційної, високої церкви, виключно або настільки переважно, що еретичні голоси до нас не дійшли чи, принаймні, досі не викриті в нашім письменським запасі (застереження, котре треба завсіді пам'ятати, коли чогось не маємо в нашім матеріалі, — я не буду повторяти його більш, раз підчеркнувши його перманентність).

Освіта і школа, їх рівень. Який ще круг захоплювала ся письменність і літературна творчість, диригована ерар-

¹ В т. III, вид. 2, с. 390 і дд.

хічними і церковними кругами? Як широка була верства, котра працювала на тім полі, і та публіка, котру вона мала на оці і до котрої зверталась?

Се питання тісно зв'язане з питанням про організацію освіти і навчання, школи й її рівня — питанням багато дискутованим і досі не приведеним до повної ясності.

Великого баламутства в сій справі наробили екстравагантії російського історика XVIII в. Татищева, що між різними додатками повсаджував у свій літопис також і багаті звістки про організацію шкільництва і виховання в дусі тих ідеалів, які йому, синові просвіщенного віку, уявлялись по сьому питанні. Очевидно, по його гадці, мали вони служити на заохоту сучасного громадянства в сім напрямі і в докір усяким старовірам, противникам просвіщенних реформ. Так з'явилися відомості про князів-меценатів, прихильників просвіти і релігійної толеранції, про школи при єпископських кафедрах і княжих дворах, з наукою різних мов для хлопців і дівчат, і т. д., і вони настільки до смаку припали пізнішим історикам, що література дуже довго не могла попрощатись з ними, не вважаючи на явну неавтентичність і тенденційність сих звісток. Навіть після убивчої критики сих татищевських «відомостей», даної Голубінським в його «Історії русской церкви», 1880 р., все-таки знаходилися, і то навіть серйозні і критичні дослідники старої культури, як Пипін, які не рішаються попрощатись з сею приємною фатаморганю і силкуються зоставити за нею бодай якесь значення традиції, «преданія». Але нема що робити, таки треба собі сказати всю правду в очі, що під сими звістками не лежить ніяка традиція — се не більше як своерідний фальсифікат XVIII в., тільки доволі зручно вложений до літописної перспективи.

З другого боку, як то часто буває, Голубінський, виступивши проти сеї татищевської містифікації, не стримавсь, щоб не перегнути палицю в противний бік, і з усім своїм полемічним запалом став доводити незвичайно низький стан освіти в старій Русі, котра, мовляв, ніколи не могла підняти над рівнем простої «грамотності». Виїмок він робив тільки для часів Володимира — Ярослава, з огляду на Іларіонове «Слово», котре він оцінював незвичайно високо, і воно навіть в його очах являлось безсумнівним доказом високого рівня тодішньої освіти, організацію котрої, зрештою, засвідчили літописні звістки про примусове набирання дітей до шкіл Володимиром і Ярославом. Ся рішуча, аподектична оцінка, подана з тою категоричністю, якою визначалась вся праця Голубінського, дійсно оригі-

нальна мішанина тонкої наукової аналізи з семінарським аподектизмом, як її охарактеризував один з дослідників, зробила враження. Для багатьох і на довгий час стало свого роду добрим науковим тоном настоювати на сій безжалісній оцінці, не вважаючи на її суперечність з свідочтвами, правда, не дуже безпосередніми, але все-таки доволі проречистими, які недвозначно свідчили про те, що «грамотність» зовсім не була мірою сеї старої освіти не тільки в часах Іларіона, але так само сто і двісті літ пізніше, як се вказав я ще в своїм першій начерку культури і освіти Київської Русі (1891), в самім розгарі перших вражень від критики Голубінського, і розвинув ширше в пізніших працях.

Опубліковане в 1892 р. посланіє митроп. Клима, 1140-х років, де він якраз виступав проти людей, що в тих часах хотіли взяти за міру освіти і богословського приготування таку просту «грамотність» і читання в святім письмі, а посилавсь на високий рівень кафедрального київського духовенства, ясно довело помилковість песимістичних виводів Голубінського. Сам він під кінець життя, коментуючи Климові заміти, мусив се признати: прийняв, хоч і в доволі ухильчивій формі, існування вищого рівня освіти в XII—XIII вв., ніж яке припускав давніше, але все-таки старався звести до можливо найменших розмірів се цікаве свідочтво.

Воно ж цінне власне тим, що виводить перед нами не поодинокі світочі ерудиції й літературної школи, як Іларіон або Кирило Турівський, які дійсно могли вважатись за появи виїмкові, цілком відокремлені, а характеризує загал київського митрополітанського духовенства — ту вищу інтелігентську верству, котра в очах м. Клима мала служити взірцем і нормою сучасного душпастирства. Клим відповідає на посланіє пресвітера Фоми, який дорікнув Климові за його пусту амбіцію — бажання пописуватись своєю книжною мудрістю: «філософ ся творя», удаючи з себе філософа, як висловивсь Фома. Добачив він се в Климовім посланію до кн. Ізяслава, де Клим покликавсь на поганських античних письменників («от Омира, от Арістотеля и от Платона») та пускавсь на символічне («прѣводне») толкування біблійних текстів. Проти виводів Фоми, що посилавсь на загальнопризнані авторитети в християнськїм учительстві, як, напр., свого учителя Григорія, що ніколи не запускався в символічні толкування, Клим сміло заатакував його тезою, що без символічних толкувань взагалі неможливе душпастирство: «Я не знаю, як ти можеш руководити поручені тобі душі», — заявляє він, наво-

дячи ряд місць св. письма, які, по його гадці, дістають свою правду тільки при алегоричнім толкуванні, і без церемонії признає Фому і його учителя Григорія, при всій його святості, простими грамотіями, які не доросли до дійсного научання. «Григорій, як і ти, знав альфу і віту, і всю грамоту 24 слів, але послухай но ти тут людей, про котрих я можу сам посвідчити, що вони знають на альфу не сто, а двісті, триста, чотириста [слів], і так само на віту».

Згадка про двадцять чотири букви грецького алфавиту показує, що тут іде мова не про науку слов'янську, як доводив Голубінський у своїм толкуванні сього тексту (дуже цінним, зрештою). Говориться про знання цілих соток прикладів, паралелів, синонімів і т. д. на кожную букву азбуки, так званих «схед», що були вищим ступенем сучасної граматичної й риторичної грецької науки. От як Анна Комнена описує в біографії свого батька науку дітей в заснованій ним захоронці для сиріт (в другій половині XI в.): «Сидить учитель, і наоколо нього діти,— одних він питає з письма, інші пишуть схеди — орфографію слів». Інший сучасник так описує порядок візантійської науки: спочатку вчать елементарним буквам, потім складам, далі вчать ученика по підручникам Діонісія і Теодосія [елементарній граматиці], потім він читає поетів, нарешті, береться він за схедографію і по довгій науці доходить справжнього граматичного знання.

І так ті книжники митрополітанського кліросу, на котрих посилається Клим як на справжніх представників сучасної освіти, се були люди, що пройшли вищу школу грецької мови, вповні володіли граматичним знанням, яке було вінцем сучасного вишколення, літературного і теологічного (сі, два поняття були тоді нероздільні). Могли вони на пам'ять до кожного слова навести силу прикладів, глос, толкувань і т. д. Для всього сього потрібний апарат був тільки в грецькій мові, для слов'янської його не було ще, і тому також не може устоятись гадка Голубінського, що тут мова може йти про граматичну школу слов'янську, а не грецьку.

Грецько-українські стичності в сій добі ішли поволі на убыток, а не на приріст, і тому засвоєння грецької мови, граматичного і риторичного вишколення з часом давалось не легше (як часом думають), а скорше тяжче. Можна собі уявити, що століття раніше, за часів Ярослава й Іларіона, коли зломлена була печенізька сила, а українська людність на чорноморським побережжі не була ще розпорошена так немилосердно, як потім,— мусили бути великі українські колонії й по грецьких містах Криму й Малої

Азії, й навпаки — грецькі колонії по більших раїни. Вони мусили утримувати живі й постійні зносини з візантійськими й полудневослов'янськими краями, і українські «спудеї» і всі «жаждущі учення» без труда знаходили собі учителів на місцях або мандрували по тих грецьких культурних огнищах, де могли доступити просвіти: засобів для довершення своєї освіти, книжних запасів для «почитання», «списання» і перекладу. В середині ж XII в., після половецької руїни кінця XI в., і ще більше — в другій половині XII в., се все стало далеко тяжче. Тим не менше, як мусимо міркувати з Климової згадки, українська ерархія докладала старань до того, щоб мати кадри освічених людей, які пройшли вищу сучасну школу.

Поки церковне життя України не було зломлене до решти, що в Східній Україні сталось тільки в другій половині XIII в., потім як митрополити закинули свою резиденцію, а в Західній Україні з другої половини XIV віку, по польській окупації, ся тенденція до вищої освіти все мусила жити і по хвилях занепаду, мабуть, поновлялась з новою енергією при поліпшенні зовнішніх умов життя.

Супроти сього ні Іларіона з Кирилом, ні тих різних, ближче нам незвісних анонімів XII—XIII в., які виявляють у своїх творах втаємничення в секрети «риторських плетеній» та «пръводних толковань», не можемо вважати привілками чи «геніальними самородками», яким дивні припадки давали змогу зачерпнути дещо з «криниць премудрості». Мусимо дивитись на них, навпаки, як на типових представників сучасної вищої, риторичної школи, котрі з більшим або меншим талантом переносили на культуру українського слова «граматичні» методи й «ізукрашенія словесні», дані візантійськими взірцями і учителями.

Розуміється, се була розмірно невелика меншість в загальній масі грамотіїв, котру різними дорогами творили практичні потреби життя. Запотребування в людях письменних було велике, не тільки для справ церковних, але і для практичного діловодства. Вже кілька століть секрет букв став в конкуренцію з тими карбами, «чертами і різми», як їх зве чорноризець Храбр, що практикувались у всякого роду рахунках перед тим та вживались серед безписьменної людності й потім, аж до наших часів (як краваші гуцульських вівчарів). З тим попит на писарів і рахунковців в адміністрації княжій, в господарстві боярським, в діловодстві купецьким мусив наростати дуже швидко, мабуть, ще задовго до Володимирової християнізації. З записок і такс «Руської Правди» бачимо, що писар ра-

хунковець, «метальник», був неодмінним товаришем княжих мужів, які їздили збирати вири і всякі дані на князя.

Поруч того, теж здавна, були потрібні люди для роботи, так би сказати, секретарської. З другого боку, розмноження церков і монастирів вимагало великих мас книг для богослужіння, для читання в церквах, трапезах і т. д. Тодішнє списування вимагало багато часу і праці, і можемо собі уявити, скільки рук мусило займатись виготовленням хоч би найпотрібніших книг на сю потребу. Велика кількість перекладної літератури, яка заховалась до наших часів не вважаючи на всі несприятливі умови як мала частинка того, що існувало у нас на Україні в старих часах, також дає поняття про те, в яких широких розмірах велась робота перекладна, скільки вона займала людей при тодішній графічній техніці. В великій, навіть переважній частині була вона зроблена на Україні, бо болгарські джерела, які збагатили книжний запас в добу Володимира, скоро вичерпались надовго, наслідком страшної руїни, яка впала тоді на Болгарію.

Літописна традиція веде се розмноження письмених людей від Володимирових та Ярославових часів. Київський літописець оповідає, що Володимир, охрестивши киян, «нача поимати у нарочити чади дѣти и даяти на учение книжное». Голубінський звернув свого часу увагу, що тут говориться про дітей «нарочитої чади», вищих верств суспільності, отже ці заходи Володимира мали на меті не просте приготування церковників, які, мовляв, виходили не з вищих, а з нижчих, навіть невільничих верств (бо й на Русі банимо сей звичай, що багаті люди давали в науку своїх хлопців і посилали їх на священня, щоб мати своїх священників, двірських та сільських). Мова йде, очевидно, про заходи коло культурного виховання вищих верств, наділення їх засобами візантійської освіти й книжності, а також виховання освічених людей для політичної діяльності, потреб княжого двору і вищої ерархії.

Про Ярослава новгородська звістка, захована, щоправда, тільки в пізніших компіляціях, але щодо своєї автентичності не підозріла¹, згадує, що приїхавши до Новгороду, він зібрав з-поміж дітей старост і попів триста душ і звелів їх «учити книгами».

Ці звістки про масові забирання в науку дітей, практиковані часами навіть проти волі їх сім'ї («матері плакались по своїх дітях, наче по мерцях, бо ще не утвердилися в вірі»), ясно вказують на широко ведене колективне

¹ Див. Історії України-Руси, т. III, вид. 2, с. 90—1.

научання, то значить своєрідну організацію шкільну, бо научання індивідуальне, поєдинче, теж, очевидно, практиковане поруч того, не могло вистачати там і тоді, де відчувалась потреба в приготуванні більшого числа письменних, вишколених людей чи то для потреб чисто практичних, чи то для завдань більш ідеального, релігійно просвітнього характеру.

Без сумніву, майже кожний більш письменний, проворний двірський священник чи інший грамотій учив дітей свого пана і охочих хлопців з сусідства, і се було одним з найбільш розповсюджених джерел, де діставали перші початки свого книжного знання молодики, з котрих багато й зоставалось при тих перших початках. Але в більших культурних центрах, на княжих дворах, при єпископських кафедрах і більших, «соборних» церквах, також при монастирях існувало колективне научання, шкільне, того роду, як описана Анною наука в Комненовій захоронці, або навіть ще вищого, котрому взірцем служила царгородська державна академія: колегія, зложена з кількох професорів, під управою свого ректора. В часах Володимира ся академія була в занепаді, але при організації місії на Русь, в 860-х рр., вона могла послужити взірцем для організації чогось подібного і в Києві, а після свого відродження в середині XI в. знов могла служити митрополитам і єпископам, які приходили до нас з Царгороду, прикладом для урядження подібних науково-просвітніх колегій, хоч би й недосконалих і менш забезпечених в своїм існуванні.

Кінець кінцем, мовчання наших агіографічних і літописних пам'яток, яке відіграло сильну ролю в скептицизмі Голубінського і прихильників його теорії, розуміється, остерігає нас від занадто буйних і оптимістичних фантазій в сім напрямі. Але ці джерела настільки взагалі фрагментарні й скупі на всякі відомості з внутрішнього життя, так мало взагалі дають матеріалу про приватне життя старих людей, що їм мовчання про місця і способи научання не може бути підставою для яких-небудь особливо песимістичних виводів в дусі Голубінського. Існування в житті широкої потреби і цілий ряд творів всякої марки — з другої спадщина і вказав, велять нам бути більш оптимістами, ніж песимістами на пункті старої освіти, книжності й шкільництва.

При митрополії, при більших княжих дворах і двірських церквах, при владичих кафедрах, при значніших монастирях мусили бути певного роду наукові інститути — бібліотеки, заложені князями-книголюбамі, такими як

Ярослав, що, по словам літописця, збирав «писців» і «многоты книги списав положи в церкві св. Софьи», як його син Святослав, внук Мономах, правнук Святоша-Микола¹ або пізніший Володимир Василькович Волинський, котрого розкішні книги з таким замилюванням описав його літописець. Мусили існувати такі учені колегії, яку згадав випадком в своїм посланію Клим. Школи на візантійській візирець, під завідуванням «дідаскалів» і «маїстрів» (терміни сі зіставили досі свою традицію — в великоруській назві «мастера», маїстра для старосвітських учителів письма, і в буковинській даскалі — дяку, тим часом як східноукраїнський дяк-бакалар носить пізніший західний учений титул бакалавреата).

Свого часу я начеркнув ті цикли науки і освіти, котрі мусили відповідати різним потребам старого життя². Мінімум, потрібний для тодішнього попа і дяка, — се була наука читання. Акти пізнішого володимирського собору 1274 р., які, так би сказати, дають суму осягненого практикою попередніх століть, не вимагають від кандидатів священичого стану більше понад те, «аще грамоту добръ свѣдять». Не більше зрештою вимагалось і в тодішній Візантії. Величезна більшість учеників приватних і публичних на тім і кінчили свою науку, коли навчилися читати. Кандидати на церковні посади доповняли решту практикою при церквах перед посвяченням; для побожної людини знання читання виставало для потреб його побожності.

Другим ступенем науки було писання і рахування, потрібне для тих, хто спосібивсь на писаря-метальника, на діловода чи списателя книжного (що теж було не согіршим ремеслом). Різні рахунки в великих цифрах, в десятках, сотках, тисячах і міліонах, котрі заховались до нас в різних пам'ятках як певного роду трюки рахункового майстерства, напр., рахунки приплоду різної худоби, зроблені для штуки різними рахунківцями, в ширшій редакції Руської Правди, або «ученіє числа всѣхъ лѣтъ», написане новгородським дяконом Кириком (число днів від початку

світу по день списання, в 1136 р., вираховане зовсім вірно), дають нам покажчики тодішнього арифметичного знання, якого можна було навчитись в тодішній школі: чотирьох операцій, знайомості з дробами і т. д.

Ще дальшим ступенем було учення чужих мов. Мономах ставить своїм дітям в приклад свого батька, який «хоч дома сидів, а вивчився п'яти мов — за се честь від інших земель». Отже, не тільки ті купці й фактори, що їздили по чужих землях, вважали потрібним вчитися їх, — се, як бачимо, розуміється само собою. На місцях теж повинні були бути люди, призначені для зносин з приїзжими чужоземцями, які для підтримання «честі» свого уряду і землі повинні були вміти з ними розмовитись. На першій місці, очевидно, стояло знання мови грецької, потрібне для політичних і ерархічних зносин, для перекладу грецьких творів, для розширення свого знання поза круг перекладної літератури. Кафедральні школи, про котрі ми говорили, очевидно, своїм спеціальним завданням і честю вважали можливо глибшу і ґрунтовнішу науку грецької мови — і сю мету справді осягали. Існування поміж старим перекладним письменством багатьох дуже добрих перекладів показує, що між духовенством і «писцями», які займалися книжною справою, було багато людей, які знали і розуміли грецьку мову дуже солідно.

На другій місці, особливо для перших століть, X—XI, мусимо поставити учення мови варязької й поруч неї латинської. На жаль, Мономах не догадався вичислити решту мов, які знав його батько: чи була се мова половецька, чи горішньонімецька, угорська, чи жидівська і арабська? В різних часах, в різних частях України сі мови мали свою більшу і меншу рацію, і, як бачимо, люди старались їх навчитись¹.

Вінцем освіти й образования було присвоєння і опанування правил риторичного, поетичного стилю і віршування, якого доходили на візирцях грецьких, мабуть, і в вправах також грецьких (як в пізнішій українській школі — в латинських). Як ми бачили з вище наведеної візантійської звістки, для сього вправлялись в читанні поетів

¹ Перший видавець Мономахової Науки Мусін-Пушкін, що віднайшов її, найбільш правдоподібними мовами вважав: грецьку, латинську, німецьку, угорську і половецьку. Сухомлінов, аналізуючи сю звістку, вказав, що знання власне «п'яти мов» традиційно вважалось верхом знання і здібності: так писали про Орігена Александрійського, про Карла Вел., що вони знали п'ять мов. Можливо, що за такою традицією йшли й у нас світські й грецькі педагогі (Всеволод бо був сином грецької царівни), які дбали про те, щоб їх ученик умів п'ять мов, і можна думати, що таке педагогічне правило прикладалося й частіше.

¹ Про сього мецената нашої старої книжності мало пам'ятається. «Інок Феодосій», що на його бажання взявся «от грѣцьскаго словѣнскы прѣложити» «епістолю» папи Льва до патріарха Флавіана, в передмові згадує, як сей «кир Николай» «не всхотѣ отець своихъ свѣтъи власти отцвитающия, но мариину благоу и богохвалную часть избра, не тако ниѣхъ вещь прілежа якоже ползующихъ себѣ же и инѣм» — і з сих мотивів понудив його до сього перекладу (Чтенія моск. 1848, VII). А. Патерик згадує його бібліотеку, яку він лишив монастиреві: «суть же и книги его многы и до нынѣ».

² Історія України-Руси, т. III, вид. 2, с. 456 і дд.

і інших взірцевих творів і вчили напам'ять різні глоси, паралельні вирази, поетичні вислови і т. д. Вивчені таким чином правила і елементи потім прикладались до різних вправ чи творів в місцевій літературній мові, яка виробилась в київських літературних кругах X—XI в.

Завважу, що ця літературна київська мова досі не вистудійована конкретно: скільки вона взяла від болгарських писань, принесених за Володимирової доби, наскільки вона свідомо відступила від неї, який вплив мали на неї пам'ятки інші, напр., зах.-слов'янські. Питання її відносин до місцевого діалекту і до інших діалектів українських і неукраїнських теж не розв'язані вповні. Як вповні правдоподібні тези приймаються отсі гадки, що київські книжники свідомо старались уникати діалектичної закраски і зберігати в мові можливу близькість до болгарських пам'яток. Але група київських пам'яток або таких, які найвірніше віддають київський стиль і письмо XI в., все ще не уставлена твердо. Філологія щойно недавно з бідую відборонилась від сугестій про неукраїнський київський діалект, наслідком котрих київська книжна мова являлась чимсь таки зовсім нереальним і загадковим, але тільки-тільки починає намацуватись якийсь реальний ґрунт під нею.

Круг старої письменності. З того письменського запасу, який зложився протягом кількавікової праці книжних людей, пам'ятки діловодства, письменства, урядового тощо, пропали для нас майже зовсім. Руська Правда в кількох редакціях, включена в склад канонічних підручників, зісталась майже самотнім взірцем сього стилю, мови, мишлення. Поза тим кілька трактатів включених до київського літопису, кілька грамот галицько-волинських князів, воевод, старост і т. д., ряд котрих розпочинається тестамен-тами Володимира Васильковича, записаними в волинському літописі, але грамоти XIV в. більше належать уже до епохи переходової...

В противність тому найкраще представлена категорія книг богослужбних. Але з погляду історично-літературного се матеріал найменше інтересний. Він дає цікаві вказівки для історії вироблення мови, для діалектології, але з чисто літературного становища се був недотикальний капітал, в котрім не можна було робити ніяких змін. В величезній масі літургічного матеріалу тільки служби місцевим святам давали поле самостійній творчості, на взірць візантійських творів, і з сього погляду пам'ятки сі мають чималий інтерес, але досі мало студіювались.

Але щодо впливу на гадку, уяву, творчість власне те,

що співалось і читалось в церкві, мало шанси проходити найширше в народні маси, відбиватись на чутті, мислі й уяві найбільш вразливих і інтелігентних індивідуумів навіть з неписьменного народу, котрих притягала до себе нова церква. З сього погляду впливу на думку, уяву і спосіб вислову, особливо на пізніший поетичний стиль народної словесності, сі богослужбні взірці досі майже не були предметом аналітичних студій, тим часом вони дали б багато інтересного і для історії культури, і для історії словесної творчості.

В першу чергу перекладені і найбільше були поширені у нас такі богослужбні книги: євангельські тексти на неділі і свята, розложені в порядку календаря (так званий апракос, з котрого тільки потім зложено четвероевангелія повного складу), такий же богослужбний апостол, псалтир, парамійник — вибірка з старозавітних книг для церковного вжитку; мінея служебна — молитви і пісні богослужбні, розложені в порядку місяців і днів (відти ж і назва «мінеї» — місячні книги); се збірники християнської гімнології, творів найвизначніших візантійських християнських поетів — Романа, Андрія Критського, Іоанна Дамаскіна. Разом — сі книги вказують ті джерела, відки наша творчість, думка і слово набирали нових форм і мотивів в сих віках. Найстарше служебне євангеліє маємо з серед. XI в. — Остромирове; апостол, псалтир, мінеї — з XI в., без ближчого часу.

За пам'ятками богослужбними йде «книжне почитання» в тіснішій значенні: морально дидактична і релігійна лектура для вжитку індивідуального і колективного. Церковна практика поручала, крім чистого богослуження, давати в святочні дні вірним щось з широкого церковного кругу: житіє святого, історію свята, моральне поучення. Ще більше значення мала практика монастирська: в певні часи, напр. під час трапези, займати увагу монахів побожними і моральними творами, прочитуваними вголос. Вона давала дуже цінну, з погляду розвитку письменності, побудку до списування в монастирі ж, для монастирської потреби, вже готових текстів і до збагачення їх запасу новими перекладами з невичерпаних запасів візантійської патристики.

Для монаха, який мав хоч які-небудь амбіції понад просте прогудування, так само для духовенства світського («білого») і, нарешті, для світських «христоробців» читання таких творів теж уважалось моральним обов'язком. З усіх тих причин круг такої лектури неустанно підновлявся і доповнявся.

Поруч згаданих вибірок з святого письма для чисто літургичного вжитку, поширювались різні часті Біблії, призначені для читання — четверевангелія (найстарший рукопис в Галича 1144 р.) і повні комплекти Нового завіту, та поодинокі книги або групи книг Старого завіту. Ціла Біблія через свою великість в цілості не була знана, і навіть не знати, чи була вся перекладена: коли збирано комплект Біблії в Новгороді при кінці XV в. і потім у нас в Острозі в XVI в., деяких книг не знайшлося, і їх приходилося доповняти з «толкованих» текстів або перекладати наново. Більш популярне з Старого завіту було п'ятикнижжя і пророки, а історичні книги заступалися звичайно компіляціями, візантійськими і світськими, зробленими на основі Біблії та інших писань (такою світською компіляцією, як далі побачимо, була, можливо, Палея), Але, загалом кажучи, знайомість з Старим завітом була розмірно невелика і не вважалась потрібною. Звісна повість про Никиту Затворника, який «из уст умѣяше» весь Старий завіт: не тільки п'ятикнижжя, але і «суди, царства и вся пророчества по чину», а Нового завіту не знав і не любив, ілюструє се своєю опінією, що се замилювання Никити в «жидівських книгах» уважалось чортівським ділом, і деякі новіші дослідники через те готові були вважати Никиту за вихрещеного єврея або потайного юдаїста.

Досить популярні були толковані книги св. письма: євангеліє, апостол, псалтир, пророки, апокаліпс, і, як одмітив я вище, ці толковані тексти заступали в уживанні тексти оригінальні. Толкування на пророків, переписане в 1047 р. в Новгороді (але звісне тільки в пізніших відписах), належить до найстарших датованих фактів в історії староруської книжності.

З отців церкви перше місце, щодо розповсюдження, займають твори Івана Золотоустого. Найбільше популярні з усеї старої святоотецької літератури, вони своїми ідеями і своїм стилем відбилися сильно на оригінальній дидактичній літературі. Рахують до 200 автентичних слів Златоуста, звісних у нас в передтатарській добі, але в дійсності мусило їх бути далеко більше. Було чимало спеціальних хрестоматій з його слів, як «Златоструй», «Златоуст», «Маргарит», і ще більше збірників мішаних, зложених з слів Златоуста й інших отців, як «Ізмарagd», «Златая цѣль» і т. і. Деякі перейшли вже готові з Болгарії, як «Златоструй», зложений для болгарського царя Симеона. Багато також оберталось слів, надписаних іменем Златоуста, які йому не належали; між ними було чимало й оригінальних, написаних у нас, або сильно перероблених,

приладжених до місцевих обставин і доповнених місцевим матеріалом.

Дуже популярні, після сього, були слова Василя Великого — «Постническія словеса». Григорія Богослова один збірник слів маємо з XI в., другий дещо пізніший, але теж старої редакції, і толкування його поучень Никити Іраклійського. Ще більше, може, ніж ці твори, звісні були слова Єфрема Сирина, спеціально рекомендовані монастирською уставою для вживання в монастирях: з XIII в. заховалось чотири кодекси його вибраних слів під назвою «Паренезис».

Ще з Болгарії принесені були катехетичні поучення Кирила ерусалимського і Атанасієві слова на арія; «Шестоднев» Василя Великого, перероблений Іваном — екзархом болгарським, і ним же переложене «Богословіє» Івана Дамаскіна; «Стословець» (сто моральних правил) патр. Геннадія включений в склад збірника, переписаного для нашого Святослава в 1076 р. «Написаніє о правѣй вѣрѣ» Михаїла Сінкеля (короткий виклад догматів) міститься в Святославовім збірнику 1073 р., включене також в літописну повість про Володимира. «Ліствиця» Івана Ліствичника — високо поважаний в монастирських кругах твір, цитується в печерських писаннях.

Далі вкажемо такі речі, як витяги з толкувань на св. письмо Теодоріта Кірського в формі популярних запитань і відповідей. Іполіта римського «Слово о Христі й антихристі». Збірник проповідей папи Григорія Великого (т. зв. Двоєслова). Устави і поучення Федора Студійського. «Пандект» (збірник моральних поучань) Антіоха і «Пандекти» Никона Черногорця: вибрані поучення про християнське і спеціально монаше життя; його ж «Такікон» — вказівки щодо богослуження і порядків церковного життя.

Крім сих більших, окремо звісних цілостей, багатий і досить різнорідний матеріал містився в різних збірниках, котрими заступалися повні тексти святоотецьких писань і всяких інших вартісних творів, занадто великих для списання. Звісні збірники Святослава, переписані в 1073 і 1076 рр., служать їх найстаршими, дуже типовими прикладами. Перший з них списаний якимсь «діаком Іоаном» з болгарського перекладу, виготовленого для царя болгарського Симеона: в посвятних віршах його ім'я попросту замінено іменем Святослава, в примірнику, призначенім для сього князя. Сей збірник з невеликими змінами був переложений з грецького оригіналу X в. і має характер підручної енциклопедії: «Съборъ отъ многъ отецъ, тълко-

ванія о неразумнихъ словесъхъ въ еуаггелїи и въ апо-
столѣ и въ инъхъ книгахъ вкратцѣ съложено на память
и на готовъ отъвѣтъ». Се ряд витягів, з різних
джерел, дуже різнорідного змісту: поруч богословських
статей природничі (св. Епіфанія про 12 дорогих каменів і
їх прикмети), гігієнічно-магічні (що їсти і чого не їсти
котрого дня), метрологічні, хронологічні, Георгія Хойробо-
ска «о образъхъ» — про риторичні фігури і т. д.

Другий збірник переписаний «рукою грішного Іоанна»,
мабуть, того ж самого, що й попередній, з цікавою помі-
тою: «избрано изъ многихъ книгъ княжьихъ», має харак-
тер більш одностайний. Се вибірка морально-дидактичних
статей. Він розпочинається згаданим вище «Словом нѣ-
когого калугера о четьи книгъ», за ним «Слово нѣкогого
отца къ сыну своему», «Наказаніє богатимъ», «Слово еже
православну вѣру имѣти» і далі такі речі, як св. Василія
«Яко подобаєть челоувѣку быти», Ксенофонта «Наставле-
ніє дѣтемъ своимъ», «Афанасъевы отвѣты противу напи-
санныхъ вопросовъ», «Стословець» патр. Геннадія, «О же-
нахъ злыхъ и добрыхъ» і т. д. Твори переважно анонімні
або надписані довільно різними іменами св. отців; поход-
ження їх не просліджено, і висловлялись гадки, що серед
них можуть навіть бути вже й твори місцевих книжників.

З часом на нашій ґрунті все більше складалось таких
збірників — дуже різнорідного змісту. Поруч автентичних
писань попадало туди багато псевдоєпіграфів, творів ано-
німів, надписаних іменами славних отців, в тім числі й пи-
сання оригінальні або сильно перероблені на місці і за-
крашені місцевим колоритом. Під іменем якого-небудь
шановного отця церкви або ще більш загальним титулом
«Словес св. отець», «Слова от книг» і т. д. такі оригінальні
і піворигінальні твори мандрували і затирались в масі мо-
рально-дидактичної літератури.

Особливий, дуже популярний тип таких хрестоматій
становили збірники коротких дидактичних афоризмів, слів
і казусів, зачерпнених не тільки з християнської й біблій-
ної літератури, але і з старшої, античної традиції. Такі
короткі вибірки містяться в складі Святославового збір-
ника і в інших колекціях, але бували й більші збірки, на
взір популярної візантійської антології «Пчола» (Меліс-
са), що своїм першовзором мала вибірки Максима Ісповід-
ника, зроблені з письменників «наших і зовнішніх» (по-
ганських) в VII в., і надписувалась потім його іменем,
навіть в пізніших редакціях, які, властиво, дуже мало
мали спільного з тими Максимовими вибірками (в оригі-
нальним своїм вигляді навіть не захованими). В такій

пізнішій редакції (XI в), розділеній на 70 розділів, в кож-
нім по кількадесятъ і до ста афоризмів і анекдотів з св.
Письма, християнських писань і античних письменників,
«Пчола» прийшла і до нас, навіть минаючи Болгарію, як
думають, була переложена безпосередньо нашими книж-
никами¹. Звісні тепер копії, правда, не старші від XIV ві-
ку, але цитати з такої одомашненої «Пчоли» добачають в
наших старших пам'ятках, напр. в Київському літописі
під р. 1189 і в інших писаннях кінця XII в.

Такі збірки мали чимале культурне і літературне зна-
чення. Вони хоч трохи розширяли круг тем наших старих
книжників та їх світогляд поза межі церковного писання,
підсували їм взірці, форми і гадки, а при тім давали змогу
повеличатись при нагоді цитатами з різних християнських
і античних письменників, котрі вони знаходили в таких
збірках. Так, мабуть, і митр. Клим писав Ізяславу «от
Омира, от Арістотеля й от Платона», автор Галицького
літопису зацитував з іменем Гомера афоризм, що фігуру-
вав, мабуть, теж в такій антології з іменем старого поета:
«О лествъ зла есть, якоже Омиръ пишеть: до обличенья
сладка есть, обличена же зла есть,—кто в ней ходить,
конецъ золь приметъ! о злѣе зла зло есть!»

Слідів безпосередньої знайомості з античною літера-
турою в нашій старій письменстві й школі не помічаємо.
Окрім афоризмів, взятих з других і третіх рук до різних
антологій, наші книжники знали, правда, більші збірки
сентенцій, вибраних спеціально з того чи іншого автора,
як, напр., «Мудрість Менандра», вибірка афоризмів з ко-
медій славного атенського драматурга IV в., сентенції
Епіктета, з християнським коментарієм, звісні в однім ко-
дексі XIV або XV в. Але про дух і стиль античної літера-
тури сі сентенції так же мало давали поняття, як і вибірки
з Арістотеля, включені до діалектики Дамаскіна, що за-
йшла до нас, як згадуються, в сербським перекладі. Та й
і сі далекі відгомони античної традиції, як бачимо, були
досить мало поширені.

Інший популярний тип хрестоматій, дуже плідний в
своїх впливах на розвиток нашого оригінального письмен-
ства, становлять т. зв. «Прологи». Основою їх послужили
візантійські менології або синаксарі (назва «пролога» яви-
лась через те, що на початку таких збірок стояла звичайна
передмова, «пролог», і у нас її прийнято як титул сих збі-
рок. Грецька назва синаксар пішла від слова *synaxis* або

¹ Підставова праця: М. Сперанскій, Переводные сборники изрече-
ний въ славяно-рускомъ переводѣ, 1904.

супах — сходили вірних поза богослуженням, на котрих, звичайно, читалась якась повість про життя і подвиги святих, яких пам'ять того дня святкувалась. Збірники таких оповідань, переважно коротких, і звались сінаксарями, а що з них складались згодом збірки, розложені по дням місяців, то звідси й пішла назва «менологія» («місяцеслова»). На нашій ґрунті вони залюбки перероблялись і доповнялись різним місцевим матеріалом: життями місцевих святих, поучаннями і повістями, чим-небудь зв'язаними з святами того дня або подіями, зв'язаними з тим днем (побудування церкви, перенесення мощей, смерть якогось святого, що, мовляв, сталась того дня). Таким чином, сі «прологи» грали важну роль в історії культури і словесної творчості не тільки як популярна лектура, що мала великий вплив на думку й ідеологію тодішньої людини, але й як взірці і побудка до письменною творчості за даними прикладами. Таке проложне письменство дуже було значне, бо взірці, давані прологом, визначались здебільшого нехитрою конструкцією і не вимагали великих літературних засобів. Уже з кінця XII і XIII в. маємо кільканадцять копій таких збірників, щоправда, переважно фрагментарних, вже доповнених місцевим, староруським матеріалом. По прикметам мови і сям доповненням вони і вважаються продуктом староруським: полудневослов'янських редакцій без додатків східнослов'янських досі таки й незвісно, і тому висловлений був здогад, що пролог відразу, при перекладі, зробленім в Царгороді в XII в. руськими і болгарськими книжниками, був доповнений східно- і полудневослов'янським матеріалом¹. Тому що в основі слов'янського пролога лежать грецькі редакції не раніше кінця XI в., його появу кладуть на XII вік. Найстарший кодекс одні датують р. 1262, інші — 1192.

Аналогічний характер має «Мінея четья», розложена по місяцям збірка житій. «Четьею», «читальною» вона зветься для відміни від мінеї, призначеної для вжитку літургічного. Але вона звичайно містить твори ширші, більш літературні: се не короткі слова, як у «Пролозі», а цілі життя, з додатками чудес, молитов і служби сьому святому чи празникові. Копії дуже старі, очевидно, прийшли вже готові з Болгарії. Супрасльський рукопис, що містить частину збірки на місяць березень, належить взагалі до найстарших рукописів. З кінця XI в. звісні три датовані копії — р. 1095, 1096 і 1097 (вересень, жовтень і падолист),

¹ Див. Соболевського Матеріали, с. 176; Сперанского Ист. лит., с. 202.

списані для одного новгородського монастиря. Дослідники переконані, що в XI в. була на слов'янській мові «Мінея четья» на цілий рік.

Се переходові типи між згаданими збірками переважно морально-дидактичного святоотецького матеріалу і т. зв. «патерниками», більш систематичними збірками про пустельників і подвижників певних місць, дуже популярними в монастирських кругах і дуже важними в історії нашого письменства, тільки й досі не обслідженими скільки-небудь основно. Взірцем і підставою їх послужили головню дві збірки: т. зв. Лавсаїк — збірник оповідань про єгипетських анахоретів, списаний для Лавса, візантійського вельможі Палладієм Геленопольським, в V в., і «Лімон», або «Лімонар» («Лука»), інакше Сінайський Патерик, збірка оповідань про монахів палестинських, сирійських і ін., списана при кінці VI в. Іоаном Моском, палестинським монахом. Вони дали початок різним компіляціям, які в нашій старій традиції носять назву Патериків Скіфських, кількох редакцій. Був звісний також т. зв. Патерик Єрусалимський і Патерик Римський — перерібка діалогу про римських святих папи Григорія Вел. Взагалі ж слов'янські патерики, звісні в великім числі копій, почавши з XI в., досі простудійовані, на жаль, дуже мало, — так само, зрештою, як і їх грецькі першовзори, тим часом в історії літературних мотивів вони мають чимале значення.

Сі оповідання займали уяву читачів елементами чудесного, фантастичного, романтичного, прийнявши в себе багату спадщину геленістичного роману і казки з її різномірними складниками, вони послужили одним з тих джерел, з котрих розлилась нова, середньовічна хвиля відноленої міфологічно-демонологічної творчості. Даючи побожні, церквою усвячені і поблагословлені паралелі до народної усної казки і саги, вони стали все ширше проходити в усну творчість, як побачимо нижче, запліднювали її новими мотивами, а з другого боку, в книжних кругах викликали бажання і проби на взірці сих церковних леґенд, навіть їх фарбами і деталями, описувати життя, пригоди і чуда місцевих прославлених своєю святістю, подвиґами чи своєю побожною смертю подвижників і героїв.

Таку ж роль взірців української аґіографії відіграли також окремі життя особливо популярних святих, як повісті про Миколая Мірлікійського та його чуда, звісні аж в двох редакціях, життя Антонія Вел., Сави Освященого і Євтимія Вел., використані Нестором в житії Феодосія печерського, життя Євстафія Плакіді, зацитоване ним в чтенії про Бориса і Гліба, і т. д.

Таким чином, ці повісті про святих і вибірки з історичних книг Біблії можуть уважатись переходом, на один бік, до історичної письменності, на другий — до історичної повісті, в тіснішій значенні, і романа.

Але перше ніж піти в сім напрямі, треба нам згадати ще про одну категорію церковних пам'яток, дуже важну з історично-культурного, а менше з літературного становища, — се збірники канонів церковних, норм права канонічного і світського, головню візантійського. Уже в найстаршій, мефодіївській добі, як свідчить архаїчна мова, був перекладений старий Номоканон з 50 титулами, споряджений патр. Іоаном Схоластиком в VI в. і доведений потім до кінця VII в., що був в загальнім уживанні в візантійській церкві до того, як поширилась новіша редакція, зроблена Фотієм в 880-х рр. З Болгарії сей старий Номоканон був перенесений до нас і заховався в рукописі XIII в. Фотіїв Номоканон, розділений на 14 розділів по головним предметам і тому званий також Номоканонем 14 титулів, з'явивсь у нас, як виводять, в добі Ярослава; він представлений найстаршим рукописом XI або XII в. Синод. бібліотеки. Потім, в другій половині XIII в., була принесена нова редакція Фотієвого Номоканона, з додатком толкувань візантійських каноністів Арістіна, Зонари і Вальсамона; в сербській редакції вона була прийнята на соборі в Володимирі суздальським 1274 р. і з того часу стала офіціальним підручником права.

Ці збірки містили багатий і важний з культурно-історичного становища матеріал: крім самих канонів, соборних пам'яток і вибірок з Біблії, також виїмки з візантійського законодавства, чимало різних літературних творів на різні, ближче або дальше зв'язані, теми (про ересі і еретиків, про книги канонічні і апокрифічні, про релігійні відміни церков). Перенесені до нас, вони доповнялись різними місцевими писаннями канонічного і юридичного змісту (переважну частину юридичних пам'яток ми завдячуємо Номоканонам), а також і творами на політичні теми, про владсть, адміністрацію, становище церкви і т. ін. Таким чином, для розвою соціальної й політичної гадки в тих кругах духовної інтелігенції, котрим були приступні ці монументальні фоліали, ці збірки мали значення чимале. На підставі зібраного в них матеріалу складались місцеві компіляції: таке, напр., «Мірило Правдиве», пам'ятка однак зложена, мабуть, не на Україні.

Перейдім тепер до писань історичного характеру. Згадані вже вибірки з біблійних книг становили підставу, на котрій потім списувалась історія греко-римська і візантій-

ська. Як відомо, наймолодші історичні книги Біблії вводять історію Ізраїлю в обстанову геленістичних держав в часах їх перших конфліктів з Римом, й євангельська історія розвивається в обстанові римської зверхності над спадкоємцями Александрової монархії. Історія «Ромейв», Риму і Візантії (ромеями, римлянами називали себе візантійці весь час), таким чином, являлась продовженням ізраїльської історії як для візантійців, так і для наших книжників, і ся історична схема стала потім підставою нашої історіографії. Твори візантійської історіографії, які старались продовжувати кращі традиції античні, описуючи сучасні події монографічно, як історичні писання Прокопія, Теофілакта, Льва Діакона, не мали щастя в слов'янських літературах: з них або нічого не було перекладено, або переложене не прижилося і не знайшло поширення. Окремо стоїть переклад історії юдейської війни Йосифа Флавія, яка мала свій вплив в нашій літературі більше як героїчна повість, ніж як взірець історіографії, і ми до неї ще повернемо при іншій нагоді. З історичного ж та історіографічного погляду цінилась, перекладались і ширились убогі з літературного погляду, але цікаві з того вище зазначеного історіографічного становища всевітні хроніки, які давали короткий перегляд світової історії, і в них читач чи компілятор так чи інак знаходив вихідну точку для подій своєї вітчизни.

У нас були напевно звісні переклади всевітньої хроніки Іоанна Малалі (повний текст її не заховався, тільки витяги з неї), Георгія Сінкеля (в скороченні), Георгія Амартола з пізнішими доповненнями, які доводили події до X в., і, нарешті, наймолодша з них (XI в.) — хроніка Константина Манасії, звісна, правда, в кодексах, не старших від XIV віку. Компіляція старозавітної історії, під назвою «Палеї» (себто Історії Старої або Старозавітної), була також перекладена, як виводять, не пізніше XII віку. Як хронологічна схема послужила нашій історіографії «Коротка Хронографія» патр. Никифора.

Весь сей матеріал пильно використовувався книжниками, які складали на їх взір свої домашні хроніки. Так думають тепер переважно, що се у нас, на Україні, на взір візантійської була зложена нова редакція «Палеї», т. зв. «Палея Толкова» — полемічний твір проти юдаїзму, що з сього полемічного становища розбирав особливо старозавітну історію¹, і т. зв. «Хронограф» — компіляція всевіт-

¹ Шахматов до кінця дуже енергійно обстоював болгарське походження «Палеї», вважаючи її твором першої, Мефодіївської, школи перекладчиків. Але в Болгарії нема сліду сього твору, і тому погляд Іст-

ньої історії з українською. Одна з копій «Хронографа» («архівська» — москов. архів загран. справ), доведена до зруйнування Єрусалима Титом, має замітку, що вона списана з рукопису 1262 р., і присутність в сій компіляції звісток про поганську Литву піддає дослідникам гадку, що зложено її десь у наших сторонах. Автор її користувався, крім Біблії, «Шестодневом», хроніками Амартола і особливо Малалі, історією Йосифа Флавія і закінчив свою компіляцію «Александрією». Нижче побачимо, що автор Галицького літопису, пишучи в 1240-50 рр., користувався таким «Хронографом», де містились якісь уривки з Малалі. Але все-таки ближче час, місце, обставини, в яких зложились ці компіляції, і їх початковий склад, на жаль, все іще застаються невиясненими. Коли буде про це звісно більше, воно дасть інтересне освітлення деяким сторонам нашого культурного життя: кругові відомостей і інтересів та поглядам старої інтелігенції.

Генеалогії народів і огляди їх розселення в біблійних компіляціях і згаданих хроніках світу, з одного боку, коментарії до шести днів сотворення світу, як згаданий «Шестоднев» Василя Великого, відкривали деякі джерела географічних і природничих відомостей. Дуже мізерні з становища дійсного, реального знання, наповнені різним фантастичним, легендарним і чудодійним елементом, сі оповідання тим більше вражали уяву, підіймали інтерес до сих питань і давали притоку до дальшого розроблювання сих тем і громадження казкового, фантастичного елемента. Як компіляція оповідає біблійних і античних історій про звірів та всяких мандрівних звіриних історій з'являється «Фізіолог», александрійський твір, потім неустанно перероблюваний і доповнюваний, вчасно перекладений в Болгарії, він звідти поширився й у нас.

«Християнська Топографія» Козьми Індікоплевста чи Індікоплова (подорожника до Індії) — проба географічної системи більш «християнізованої» в порівнянні з античними «поганськими» творами, дуже популярна, не вважаючи на свою реакційність з наукового погляду, коли не в цілості, то в частях теж досить рано стала звісна у нас. Уривки

ріна, який уважав її східнослов'янським твором XIII в., узяв перевагу. Але проти його погляду на зміст «Палеї», що вона з початку доведена була до Соломона тільки, як то маємо в копіях коломенської версії, див. виводи Істоміна (Къ вопросу о редакціяхъ «Толковой Палеи». — Извѣстія отд. рус. языка, 1913, I): він вважає коломенську версію молодшою, а первісну редакцію «Толк. Палеї» кладе на часи Святополка і Мономаха.

її стрічаються в збірниках XIII в., цілість звісна в кодексах XVI в. тільки.

Сі твори служили у нас джерелом для різних псевдоприродничих, фабульозних екскурсів, які стрічаються в різних дидактичних і історичних писаннях, почавши від «Повісті временних літ». Згадане посланіє митр. Клима, яке містить різні натяки на подібні теми, було «істолковане» якимсь ближче незвісним Афанасієм мніхом, розширене різними додатками такого псевдоприродничого змісту, і вони пізнішим читачам були настільки інтересніші Климових гадок, що ся Афанасієва перерібка, звісна в кількох копіях, вигнала з уживання оригінальний текст, і нині ми й не маємо його в первісній формі.

На другу сторону, героїчні та романтичні епізоди і дивні пригоди, які стрічались в біблійних і хронографічних компіляціях, так само як такі ж епізоди агіографічні, служили переходом до повістєвої, романтичної літератури, досить розвиненої на візантійським ґрунті, де сходились традиції старого геленістичного роману з новішими течіями індійськими й арабськими. Се, очевидно, найбільш інтересна для нас галузь старої перекладеної письменності з огляду на її впливи на оригінальну повістєву і поетичну словесність. Але вона розмірно слабо представлена в нашій писаній традиції, бо не стрічала прихильних відносин з боку церковників, хіба що вміла приодягнути свої твори з боку морально-дидактичного поучення. Так, напр., було з християнською переробкою буддійської повісті про відречення від світа Сіддарті-Будди, переіменованої в побожний християнський роман про царевича Йосафата, незвичайно популярний у всіх християнських літературах. Для творів і тем, не замаскованих такою християнською покривкою, шанси сильнішого і ширшого розповсюдження, поза контролем духовенства, давала традиція усна, котрою подібні, а часом навіть ті ж самі теми передавалися в різних варіантах дуже широко. Але і писані редакції їх, розуміється, мають величезний історично-літературний інтерес, і дальші розсліди над кругом писаної повістєвої літератури, яка оберталась у нас в сій добі, пожадані дуже.

Рукописів, старших від XIV—XV вв. сих писань, досі не звісно. Я підношу сей цікавий факт, який дуже яскраво відбиває відсоток рукописів церковного і релігійно-морального змісту: він дуже характеризує нашу книжність та її долю. На підставі пізніших кодексів та різних вказівок викомбінується лише приблизно круг повістєвої літератури, яка оберталася перед сими віками. З значною

правдоподібністю можна приймати існування в нашій добі перекладів отсих повістевих творів:

«А л е к с а н д р і я», переробка псевдо-Калістенового роману, що оповідав фантастичну історію Олександра Великого (він представляється тут сином єгипетського царя, що втік до Македонії і разом з Арістотелем став потім педагогом Олександра). По смерті батька Олександр підбиває не тільки Грецію, а й Рим, на сході воює з різними чудами: песиголовцями, велетнями, пігмеями, велетенськими комахами і т. д., перебуває різні дивні пригоди і вмирає в Вавилоні, згідно з провіщуванням пророка Єремії. На сю основу в різних редакціях нанизувались різні фантастично-героїчні теми, як свого часу на історії Геракла або Одиссея. Одна версія сеї повісті, без сумніву, була звісна у нас вже в XIII в., включена в склад хроніки Малалі, в збірнику 1262 р. Її звать тому першою або також болгарською редакцією, мовляв переложеною в Болгарії і відти перенесеною до нас, але се болгарське походження її не певне¹. В кожному разі на нашім українським, чи ширше — східнослов'янським, ґрунті ся перша редакція «Александрії» підпала різним змінам і доповненням: сюди були включені різні відомості з Малалі й Амартола, з «Еллінського літописця» і «Пролога», з повісті про Індійське царство, з подорожей монахів до Макарія римського і Зосими до рахманів (див. нижче), з откровенія Методія Патарського про нечисті народи Гог і Магог, загнані Олександром на кінець землі, звідки вони з'являться при кінці світа, і т. д. Так з'явилась ширша редакція «Александрії», включена в «Хронографи».

Але в сім часі з'явилась вже нова редакція, більш християнізована і перероблена в дусі середньовічних лицарських понять. Приймають, що в XIII або на поч. XIV в. вона була переведена на сербську мову десь в західних сербських землях, Боснії чи Далмації, і в сім сербським перекладі скоро стала звісна й у нас, зробилась ще більш популярною і любленою, ніж редакція старша, і дала привід до нових переробок і компіляцій, які відіграли чималу ролю в нашім культурнім житті.

Менш популярна і впливова була «Троянська історія», котра вела свій початок ніби від Діктиса і Дареса Фрігійця, учасників Троянської війни. Її зміст далеко

¹ Про се була спеціальна розвідка проф. Лаврова в харківським збірнику «Почесть», 1908: Він доводив болгарське походження перекладу його орфографією і акцентуацією, але Соболевський в цитованій нижче студії вважає сі докази нестійними й обстоює «руське» походження перекладу.

бідніший і сухіший і не давав уяві читача так багато, як «Александрія». На східнослов'янським ґрунті вона констатується доволі пізно в виді «Притчі о кралехъ», включеної в склад хроніки Манасії (рукоп. XIV в.). Мова «притчі», одначе, цілком відрізняється від мови перекладу Манасії, і се показує, що вона мусила з'явитись окремо, раніше ніж в XIV в. Латино-романські елементи її мови дають привід здогадуватись, що прийшла вона звідти ж, що й сербська «Александрія».

«Девгенієво діяніє», візантійський героїчний епос на тлі візантійсько-арабської боротьби X в. (герой його Дігеній Акріт, син араба і грекині, тому названий «Дігенієм», чоловіком подвійного походження). Він був звісний у нас в двох редакціях: старшій, коротшій, і довшій, принесеній пізніше.

Повість про Індійське царство — один з варіантів західноєвропейських повістей про царство пресвітера Іоанна, перероблених з грецького оригіналу, що сю повість представляв в формі листа до імп. Мануїла (пом. 1180). Припускають, що до нас він прийшов в сербським перекладі з латинського, більш-менше тоді ж і звідти ж, що сербська редакція «Александрії», в склад котрої потім ся повість про Індійське царство і ввійшла.

«Слово о премудрім Акірі» — візантійський першовзір арабської казки про царя Сенхаріба з «Тисячодної ночі»; грецького оригіналу досі не викрито, і в східнослов'янських рукописах сеї повісті нема старшої від XV в. Але вона була дуже популярна, правдоподібна, вже перед тим. Особливо подобались афоризми Акіра, вони стрічаються і в окремих копіях.

«Стефаніт і Іхнілат», візантійська перерібка індійського циклу звіриних байок, котрих героями виступають два шакали, Щирий і Лукавий, що інтригують у царя-льва; візантійська редакція була зроблена на основі арабського перекладу (переложеного з затраченого перського, пехлевійського тексту), приблизно в XI в., і, правдоподібно, скоро стала звісна й у нас, хоч копії маємо тільки пізніші.

«Варлаам і Йосафат», згаданий моралістичний роман на тлі життя Будди, зложений з цілої серії дидактичних притч, що доводять марність людського життя й його утіх. Походження його дуже неясне; довго його автором уважали Івана Дамаскіна. Новіші дослідники кладуть сю християнську переробку історії Будди на VII в., але поширюватись в візантійським світі вона почала не раніше XI в., як думають, і, мабуть, не раніше XII в. стала

звісна і популярна у нас. Звісна «Повість кь Василю игумену печерському», що надписується іменем Кирила Туровського і у всякім разі належить до 80-х років XII в., оброблює одну з Варлаамових притч, одначе з значними відмінами проти грецького тексту і слов'янського перекладу.

«Дванадцять слів царя Шахаіші», розтолковані Мамером Філософом (про сьогосвітну неправду), — повість, правдоподібно, перейнята з перського джерела, як показує само ім'я царя (цікаві паралелі є в осетинських оповіданнях про богатирів-нартів). Найстарший рукопис XV в., але архаїчні прикмети мови вказують на старший, руський переклад.

Посереднім ognивом між сими повістями і побожними легендами і житіями були т. зв. апокрифічні повісті і поеми, себо твори, які свобідно обробляли різні біблійні теми, не в'яжучись канонічною традицією. Поруч невеликих розмірами заміток, які являлись тільки глосами до біблійних текстів, були тут більші, самостійні твори, як книга Адама, книга Еноха, слово Мефодія патарського про початок і кінець світу, откровеніє Авраама, Заповіти XII патріархів, видіння Ісаї, Протоєвангеліє Якова, Євангеліє Фоми, Книга рождества діви Марії, Никодимове євангеліє, видіння ап. Павла, подорож св. Агапія до раю, подорож трьох монахів до Макарія римського, хождение Зосими до рахманів, житіє і хождение св. отця Нифонта, житіє Андрія Юродивого, житіє св. Теодори — повість про воздушні митарства, і такі інші поетичні й фантастичні твори, дуже слабо зв'язані з канонічною традицією. Вони визначались не раз багатим змістом, яскравими поетичними образами, що сильно вражали уяву і чуття і мали великий вплив на творчість літературну і письменство та глибоко врзалися в усну традицію. На жаль, одначе, історія переходу сих творів до нас незвичайно мало звісна. Чимало апокрифічних елементів переходило в згаданих вище історичних компіляціях. Великий вплив на поширення апокрифічних мотивів мав «Паломник игумена Данила до Святої Землі», поч. XII в., який переказує ті апокрифічні оповідання, що обертались в усній традиції, в зв'язку з різними пам'ятками і місцями, усвяченими біблійною й євангельською історією. Він заразом ілюструє нам взагалі той процес популяризації апокрифічних мотивів усною дорогою, для котрої паломники і всякі «каліки перехожі» були особливо підходящими посередниками.

З тих апокрифічних творів в рукописнім запасі маємо з XI в. уривок з апокрифічних «Діянъ ап. Павла і св. Тек-

лі»; до XII—XIII вв. зачисляються такі апокрифічні повісті: смерть Авраама, Ісаїно видіння, Протоєвангеліє Якова, посланіє Пілата до Риму, повість про чудо Афродитіяна в Перській землі, хождение Богородиці по муках, подорож св. Агапія до раю. Розуміється, се маленька частинка того, що дійсно оберталось у нас в тих віках. Для апокрифів старозавітних головним розсадником стала «Палля Толкова», де їх число з кожною редакцією все більшало.

На жаль, студії сього матеріалу, розпочаті Тихонравовим і Порфир'євим в в.-руській літературі, Ягичем і Новаковичем в сербській, Сумцовим і Франком в нашій, останніми часами якось ослабли. Новий корпус апокрифів, піднятий перед війною Петербурзькою академією, ще не вийшов; заповідається перший випуск під редакцією Яцимирського.

Такий, в головних рисах, був літературний скарб, отриманий нашою церквою і нашим громадянством в старій добі. Велика частина його мусила прийти в готових перекладах, які зібралися в X в. в Болгарії завдяки працям болгарської й моравської місії і потім — роботі місцевих болгарських письменників і книжників доби царя Симеона і його наступників. З упадком болгарської держави і культурного життя з кінцем X і в першій пол. XI в. ся перекладна робота продовжувалась, в XI—XIII вв., в різних культурних осередках силами не тільки полудневослов'янських, але й східнослов'янських книжників, які там пробували. Як такі центри в нашій традиції виступають особливо монастирі Царгорода і Святої Гори (Атоса). В них уже з XI в. пробувало багато ченців і пілігримів з України й інших східнослов'янських країв, були вже «свої» монастирі, в яких більш-менш систематично велась робота над перекладанням різних писань з грецького і справляваннєм старших, недокладних перекладів по грецьких оригіналах.

Але така ж робота велась і на Україні, як показують різні принагідні звістки (крім цитованого літописного оповідання про Ярослава, напр., згадка про замовляння Святоші, збірники Святослава, Володимира Васильковича й под.). Такі звістки, одначе, доволі рідкі й випадкові, тому пробувано на підставі мови визначити те, що було переложено в східнослов'янських землях, від того, що було перенесено з земель полудневослов'янських. Але тут ло передусім робить труднощі спільність книжної мови, яка і на нашім ґрунті довго пильнує можливо приподоблятися принесеним з Болгарії взірцям і в мові і навіть в право-

писі. По-друге, не завжди можна розрізнити переклади, наново зроблені у нас, від тих, які були пізніше виправлені нашими книжниками. В кожному разі це справа дуже цікава, і варто приложити старань до того, щоб вислідити докладніше, як доповнялась роботою місцевих книжників перекладна письменність візантійська, з додатком більш або менш оригінальних болгарських писань, принесена до нас з Болгарії, і по можливості вислідити, що з того робилось якраз у нас, на полудні¹.

Що приходило з заходу дорогою писаної традиції, на це мало зважалось досі. Підчеркувалось релігійне відчуження від католицького світу, диктоване церквою, і приймалось за факт, що таке відчуження було. При тим, однак, не досить зважувалось, по-перше, що ця ідея виключності і негативного відношення до західного, католицького світу проповідувалась головню заїдами греками, вищою ерархією і грецькими полемістами (ні одного полемічного противокатолицького твору в сій добі, властиво, не можна з певністю признати твором тубільця, русина). По-друге, що в самих сих полемічних творах можна знайти недвозначні вказівки на те, що громадянство не приймало сеї релігійної виключності, зістаючись при тим погляді, що «сію вѣру и ону Богъ далъ», як йому дорікає в своїй науці Теодосій (правдоподібно, не Феодосій Печерський, а Теодосій Грек, згаданий вище). І в цілм ряду пам'яток, дійсно, документується таке трактування західного католицизму як християнства передусім: в «Хожденії Данила», в легенді про третій хрестоносний похід, що читається в Київському літописі, в легенді про св. Кінгу в Галицькому літописі, і т. д. Відчуження прийшло значно пізніше як наслідок довговікової боротьби Західної України на життя і смерть з польським і католицьким на-

¹ Соболевський в спеціальній праці на підставі лексичного словарного матеріалу такі твори признав перекладеними «на Русі» (не розрізняючи нашої української Русі від північних країв): Житіє Андрія Юродивого, Пандекти Никона, Студійська Устава, Христ. Топографія Козьми Индикоплова, Історія Йосифа Флавія, Александрія 1-ої редакції, толкування Никити Іраклійського на Григорія Богослова, Пчола, чуда св. Миколая, слово на перенесення його мощей, Житіє Стефана сурожського, поучання Федора студійського і житіє його ж, повість про будову св. Софії Царгородської, Фізіолог другої редакції, посланіє Петра антиохійського про опрісноки, книга Естер (Есфірь), Ісход Мойсеїв (апокриф), Соломон і Китоврас і Соломонові суди, житіє Макарія Римлянина, повість про Акіра, Девгенієве діяніє, повість про іверську царицю Дінару, повість про царя Адаріана, повість про сина Шахаші, Пролог (сінаксар) і ряд окремих житій і чуд, повість про царя Авгара і нерукотворний образ, слова Менандра, толкування чина св. Василя й інші — більш гіпотетичні.

тиском. В сій же, староруській добі стоїть питання не про відчуження, а про круг стичностей і можливостей запозичення.

Ак. Соболевський останніми часами більше, ніж хто інший, присвятив уваги західним текстам в староруській письменності. На підставі лексикальних прикмет він згрупував кілька пам'яток, де поруч елементів кирило-мефодіївської термінології виступають виразно елементи західнослов'янські й явні сліди латинських оригіналів, які, отже, походять з «країв, де стрілись впливи грецькі і латинські, мова церковнослов'янська і західнослов'янська, де церковнослов'янська мова як мова церкви і літератури була добре звісна і поруч з кирило-мефодіївською християнською термінологією була якась сильна». Се переклад «бесід на евангеліє» папи Григорія Великого, відомий м. ін. в пергаменній копії XIII в., списаний десь в західній Україні («юго-зап. Росії», кажучи термінологією Соболевського), молитви болячим, що читаються в багатьох рукописах разом з сими бесідами, Никодимове евангеліє, легенда про св. Вацлава, деякі житія¹ і уривки перекладу латинського службника, писаного глаголицькими буквами (т. зв. «київські уривки»). Різні міркування, які випливають з спільних прикмет сих пам'яток, привели автора до виводу, що вони були переложені при кінці X або в першій половині XI в. в Чехії, де ще тоді, одиноко з західнослов'янських країв, продовжувались кирило-мефодіївські традиції. До ранішої, кирило-мефодіївської доби може належати переклад т. зв. «Римського Патерика», або «Діалога папи Григорія Вел.», і епітемійник («Заповѣдь св. отець»), що слідує за старим Номоканоном (Іоана Схоластика) мефодіївської доби і по гадці деяких дослідників являється перекладом латинського пенітенціала². Сі пам'ятки перейшли на Русь, очевидно, через Болгарію, тим часом як переклади кінця X — першої пол. XI в. і пізніші мусили мандрувати до нас вже, мабуть, безпосередньо з заходу.

Я наводжу вказівки як дорогу до розсліду західних елементів в нашм старім письменстві. Реальні факти вказують не на відчуження, а на брак у нас якого-небудь від-

¹ Аполінарія Равенського, папи Стефана I, Анастасії Римлянки «потвороізбавниці» і Хризогона — в Извѣстіях отд. рус. языка за 1903 і 1905 рр.

² Суворовъ, Слѣды западно-католическаго церковнаго права въ памятникахъ древнерус. права, 1888; Vandrak, Zachodnio-europejskie postanowienia pokutne w języku cerkiewno-słowiańskim, 1904, Соболевский, Материали и изслѣдованія чл., IV.

ОРИГІНАЛЬНЕ ПИСЬМЕНСТВО XI—XII ВВ.

чуження від католицького світу. Нагадаю, напр., такі писання з пізнішого часу:

— служба св. Вацлаву — в новгородській мінеї 1095 р.;
короткі житія Вацлава і Людмили, як думають, східнослов'янські, в старих прологах;

мученіє св. Віта, західного походження — в мінеї москов. Успен. собора XII в.;

збірник молитов з іменами спеціально католицьких святих — між ними таких, що посвяtilись не раніше кінця XI в., найстарша копія тепер в одному з північних монастирів, а списана, по палеографічним прикметам, в Зах. Україні в 2-й пол. XIII в.;

переклад католицької «мші Матки Божин», з цікавою мішаниною термінології православної і католицької, по гадці Соболевського — переклад з чеської мови, «старший від XIV віку».

Спинаюсь тут, не перечисляючи різних перекладів, які можуть належати пізнішому часу («Страсти Христовы», «Повѣсть о трехъ короляхъ-волхвахъ» і т. д.). Се все, певно, йшло безпосередньо з заходу, від поляків і чехів. Але разом з тим ми бачили й другу течію, що йшла з заходу через західні сербські землі, як думають, в XIII—XIV і пізніших століттях — «Александрія» серб. редакції, «Троянська історія», «Повість про Індійське царство».

Помічення в сім напрямі досі роблено тільки принагідно. Дальші студії, без сумніву, значно поширять категорію сих західних впливів в нашій старій письменстві. Але переважна роля зістанеться, очевидно, таки за впливами візантійськими.

Поділ матеріалу. Від огляду письменності перекладної переходячи до оригінальної, передусім мусимо зазначити, по-перше, що оригінальність сеї літератури часто не дуже велика. Її твори часто дають не більше як приложення до місцевих умов ходячих формул і фраз, даних святим письмом чи святоотецькою літературою. Часом наші нібито оригінальні писання являються переробкою, парафразом візантійських або болгарських творів, так що нелегко буває потягнути границю між таким «оригінальним» писанням і тими перекладеними творами, які підпадають на нашій ґрунті різним переробкам, додаткам, інтерполяціям (вставкам). І тому що докладнішого аналізу над більшістю писань не переведено, переважна більшість сеї оригінальної літератури все зістається «під підозрінням», під можливістю бути признаною за перерібку, тільки більш або менш не оригінальну, якихось візантійських творів чи їх компіляцію, комбінацію й т. інше.

По-друге, величезна більшість сього оригінального письменства має дуже мало претензій на літературність — не багато більше часом, як й ті пам'ятки діловодства і законодавства, про котрі була мова вище. Такі, напр., різні релігійно-моральні поучення або сказання, зложені без літературних претензій, з одиноким бажанням задержати в пам'яті якийсь важний з церковнорелігійного становища факт.

Деякі з них заховали імена своїх авторів (не завсіди докладно), інші розплилися в морі анонімного письменства, де кінець кінцем незвичайно трудно буває їх відрізнити від аналогічних перекладних, перероблених або принятих з Болгарії писань. Студії в сім напрямі, над сею анонімною та псевдоепіграфічною літературою досі були ведені дуже слабо, принагідно і несистематично. Від часу до часу виловлювалось на виривки одно — друге — третє слово, в котрих добачали більш або менш виразні подіб-

ності до манери того чи іншого письменника, до тої чи іншої місцевості або часу, але не було серйозних проб перевести систематизацію сього матеріалу, досі не те що не виданого, але й не перечитаного, не аналізованого. Через те обертаємось в доволі невеликім числі творів, котрих авторство донесла нам традиція або аналіз змісту чи форми виявив скільки-небудь ясно їх приналежність певній добі, певній країні, або хоч загально — нашому письменству старої доби.

Ся маса неясностей, зв'язаних з приналежністю захованих писань, безмірно утруднює їх угруповання відповідно їх хронологічній добі і географічному, краєвому походженню. Приблизно п'ять століть часу, що охоплює поняття нашої старої доби, на всім протязі нашої території, та ще з позакрайовими філіями сеї літературної школи, — се море доволі велике і простране, котре було б в великій мірі бажано поділити на менші хронологічні і географічні цикли, замість того «київського періоду староруської літератури», яким означувано всуміш те, що більш або менш певно, або хоч би тільки правдоподібно можна було зачислити до передтатарських часів. Однак на сім пункті зазначилось чимале розходження.

В нашій науковій літературі вияснялось все докладніше, що татарське лихоліття не перервало українського життя в його цілому, не погнало його на Московщину, як уявляли собі великоросійські дослідники. Київська доба продовжувалася в галицько-волинській, і в самій Київщині її традиції тримались досить міцно та віджили зараз з тим, як став відживати Київ.

Науковий курс, таким чином, у нас ішов на знижку того татарського бар'єра, котрим відрізувано «київську добу» від післятатарських часів. В наукових же великоруських кругах пішов курс, так би сказати, на розклад київської доби. Київську добу, в її другій половині, уже XII в., стали розкладати на ряд місцевих літератур: київській літературі признавалася загальніша, всеруська ролля тільки для XI в., в XII вона вже має тільки місцеве значення і поруч неї являється література чернігівська, турівська, галицько-волинська, смоленська, новгородська, суздальська і т. д.¹

¹ Так викладає історію старої літератури Келтуяла. «Идейно-литературное творчество в Киевской области с середины XII в. продолжалось. Но оно уже не имело общерусского значения». «Образование в половине XII в. местных общественно-политических центров повело к возникновению местных аристократических литератур. Последние возникли и развивались под влиянием литературы киевской,

З другої сторони, знайшла прихильників гадка академіка Істріна, який з поч. 1900-х рр. виступив на прої проти українських учених, в особі особливо Франка, за їх тенденцію, мовляв, горнути все під українське письменство і занадто вивисити роллю Києва. Ім наперекір почав він коштом українських центрів будувати «суздальсько-володимирську» літературу XIII в., загортаючи туди все чим-небудь, хоч здалека і випадково, причеплене до північних центрів або не прив'язане занадто вже ясно і недвозначно до центрів українських. А при тім став доводити висіть сеї суздальської літератури в порівнянні з київською XI—XII вв. щодо «роботи мислі, ідейності, живого зв'язку з життям, політичної і національної свідомості. На його погляд, «перша епоха» (кінчаючи XII віком) була «напряму космополітичного», її література «безідейна», «коли не будемо штучно добачати ідею в тім, що християнська наука виявляється в староруських пам'ятках в чистій формі»; «в розвитку ідеї сеї період нічого не дав» і т. д.

Се було висловлено дуже різко і зробило неприємне враження. Виглядало так, що київська література, яка попередніми поколіннями істориків і істориків літератури однодушно вважалась незрівнянно багатшою, яскравішою, культурнішою в порівнянні з пізнішою північною¹, поки

но онъ имѣли и свои особенности. Изъ этихъ литературъ до насъ дошли только нѣкоторыя произведенія слѣдующихъ областей: 1) Новгородской, 2) Смоленской, 3) Туровской, 4) Черниговской, 5) Киевской, 6) Ростово-Суздальской и 7) Галицко-волинской (2 вид., с. 680 і 724).

Генетично се впливає з тез ак. Істріна, які він виставив спочатку в своїй рецензії курсу проф. Владимірова, а потім ширше розвинув в статтях «Изъ области древнерусской литературы» (Журналъ Мин. Нар. Просв., 1903—1905). Він опротестував термін «київської літератури» і писав: «Ее можно назвать и киевской, но только въ томъ смыслѣ, если будемъ имѣть въ виду, что Киевъ является наибольшимъ центромъ просвѣщенія и литературы. Но при этомъ нельзя забывать, что наряду с Киевомъ существовали и другіе центры, какъ напримѣръ: Смоленскъ, Новгородъ, Черниговъ, Галичъ. Киевъ не объединялъ всей литературы до XIII вѣка; поэтому, если ее и будемъ называть киевской, то только потому, что Киевъ являлся центромъ просвѣщенія. Но въ большинствѣ случаевъ нельзя сказать, гдѣ именно появился памятникъ; вполнѣ также ясно, въ чемъ состояла киевская литература, въ перенесеніяхъ ли перепискѣ, компиляцияхъ или въ самостоятельномъ составленіи новыхъ произведеній».

¹ Так, напр., Владиміров писав кілька літ перед тим в своїм курсі «Древняя русская литература киевского периода XI—XIII вѣковъ» (1900): «Нельзя не отдать предпочтенія древнему Киеву въ его первыхъ шагахъ на пути блестящаго литературного развитія передъ всею послѣдующею древнерусскою литературою, въ которой не повторились ни Начальная Лѣтопись, ни Печерскій Патерикъ, ни Слово о полку Игоревѣ. Почему? близкое ли живое общеніе съ самостоятельнымъ царствомъ —

вона вважалась інтегральною частиною русського, себто московського добра, тепер для декого стратила всі свої чесноти, коли на нього заявили претензії «малороси». Ідеї ак. Істріна знаходили авторитетних прихильників і входили в науковий і шкільний оборот. Так, напр., московський професор Сперанський в своїх лекціях («Исторія древней русской литературы», 1914), згадавши про полеміку Істріна з «тенденціозними выводами» Франка, вповні приймає виводи Істріна, відтинає від «київського періоду» не тільки «Моленіє Данила» та проповіді Серапіона, але й «Патерик», «Пчолу», «Толкову Палею» і т. д. і починає ними просто-таки «період московський», вважаючи мало національною назву «володимиро-суздальського». Кінець XII, весь XIII і початки XIV в. для нього «період переходовий» між сими двома періодами — «київським» і «московським»: позбавлений власної фізіономії, він розвиває київську літературу, «але здебільшого вже не на київським ґрунті».

Супроти таких поглядів, представлених не раз дуже заслуженими і шановними іменами (ак. Істрін нині стоїть на чолі відділу русського язика і словесності Петербурзької академії, котрий здавна став найвищим авторитетом в пи-

Византією було причиною цього блестячого розвитку древнїйшої русської літератури, или особенное благоприятное положение русских писателей, ихъ любовь къ литературѣ, ихъ развитие и внимание современнаго имъ русскаго общества, — вотъ вопросы, отвѣтити на которые можно только путемъ сравнительнаго широкаго изученія собственно древнерусской литературы въ ея разнообразныхъ отношеніяхъ».

Ще більш ясно і рішучо ставив справу Ол. Н. Пилин. В своїм курсі (1898) він писав: «Древній періодъ есть время преобладающаго значенія Южной Руси; но въ послѣднее время поставленъ былъ и еще составляетъ предметъ споровъ вопросъ: какое именно племя представляла эта Южная Русь». Грозивши суперечку про те, чи єсть безпосереднє преемство між Україною XVI—XVII в. і старою Київською Руссю, освітивши і політичну сторону питання — трактування нового українського руху як чогось нового, надуманого, панесеного, а не зв'язаного з історичною традицією, він казав: «Такимъ образомъ, еще въ древнемъ періодѣ надо предположить не одинъ этнографическій типъ. Собственно говоря, ихъ было нѣсколько: кромѣ южнаго кievскаго, сѣверный новгородскій, западный — бѣлорусскій и сѣверо-восточный — великорусскій. Главнымъ дѣйствителемъ и во внѣшней исторіи и въ образованности былъ южный Кіевъ».

Но какъ бы мы ни понимали отношенія древнихъ земельныхъ народностей и степень ихъ участія въ развитіи древнерусской цивилизаціи, на какомъ бы языкѣ не говорили въ старомъ Кіевѣ, домонгольскій періодъ вообще носить иной характеръ, чѣмъ послѣдующіє вѣка — характеръ свободной непосредственности и свѣжаго проявленія силъ: въ исторической жизни народа это была пора смѣлыхъ подвиговъ, широкаго распространенія народної области; въ дѣлѣ образования пора живої восприимчивости, инстинктовъ просвѣщенія, оригинальныхъ начатковъ літератури и поэтического творчества» (I, с. 140 і 155).

таннях старої словесності), я вважаю потрібним зазначити своє принципіальне становище в сім питанні.

Розуміється, нічого не можна мати проти того, коли для висвітлення еволюції московської культури чи літератури історики включатимуть в свій розгляд ту чи іншу пам'ятку українського походження. Так само і українським історикам ніхто не заперечить права включати в свій розгляд еволюції української літератури пам'ятки, які територіально зв'язані з якимись великоруськими чи новгородськими місцями, але відбивають на собі напрями, ідеї, форми й культурні засоби Києва і потрібні, за браком іншого матеріалу, для доповнення і в'яснення образу київської літератури і культури.

Але для сього нема потреби, всупереч реальним даним, записувати до московського інвентаря пам'яток немосковських, відмовляючи до них права їх ближчим спадкоємцям, ані витискати made in Ukraine на тім, що ближче і безпосередніше зв'язане з Новгородом чи Суздалем. Зовсім кепською прислугою для науки, культури й людської солідарності було б таке викривлювання історичних перспектив, котре б мало per fas et nefas доказати «общерусскість» (велико)русської літератури і виліминувати тінь «малоросійських» претензій на яку-небудь участь в історичнім розвою східнослов'янської літератури і культури і тим поперти тези про нововидуманість і безвиглядність нового українського руху.

Але йти сими слідами і перегинати в другий бік палицю, загнену російськими погодінцями, не буде в інтересах і нашої культури; краще буде випростувати справу по можності рівно, користаючи з науки і остороги, даної помилками російських дослідників, а не йти їх слідами.

Ми можемо признати їх улюблену тезу про «общерусский» характер київської літератури і культури, особливо доби першого київського розцвіту, який приблизно обіймає століття до смерті «Мстислава Великого», останнього дійсного представника київської гегемонії. Ся доба була общерусською, але в тім значенні, що вся Русь, в широкім поліміні слова, — вся Східна Європа, яка входила в круг політичних і культурних впливів нашого українського центру, жила його політичним і культурним змістом. Та центр був таки український, хоч який він «космополітичний» тоді був, скільки б там не було приходнів, з яких би земель не прибували ті «жаждущіі наученія», які постригались в київських монастирях, вчилися у київських «дідакалів», вступали до кліру св. Софії чи св. Богородиці і т. д.

«Общероси» все ще пробують виїздити на пережитках Погодінської теорії, в її лагіднішому варіанті, данім Ягічем і Шахматовим після нашої полеміки з «великорусизмом полян» Соболевського, що, мовляв, Правобіччя було залюднене полудневим племенем, але за Дніпром, в Сіверщині, сиділи «середньоруси», предки великоросів, і Київ, як пограничний город, подібно як Москва, що лежала на межі середньоруського і північноруського розселення, був городом без етнічної фізіономії і не мав не тільки «малоруського», а навіть і «южноруського» характеру, тому його культура була тільки «общерусска», а не «южнорусска». Але великоросійство сіверян так само не може нічим бути доведене, як і великоросійство полян, і всі балачки про общеросійство Києва здебільшого являються останком старого великоруського всеросійства¹. Не буду повторювати писаного на сю тему і мною й іншими істориками та лінгвістами, се справа ясна і для всіх, хто нею інтересувався, являється вже безповоротно переїденою. Культура XI—XII вв. була українська, як ми кажемо тепер, або «южноруська», як можуть казати ті, для яких назва української звучить дико в приложенні до старших часів. Відтінати ж її від пізнішої галицько-волинської і новішої київсько-галицької літератури, а пришивати, під назвою «общеруської», знов-таки до «русської» — великоруської — се завсіди зостанеться операцією не науковою і науковим інтересам противною.

По сих загальних замітках я обгрунтую свій поділ матеріалу староруської доби, маючи на увазі головні моменти в розвою українського життя: історії старої словесності як видву соціального і культурного процесу України.

Століття XI—XII — се період першого розцвіту київської культури. Перед ним лежало століття інтенсивної культурної роботи, яка приготвила сю добу розцвіту. Бо з розцвіту ніщо не починається. Вище ми навели міркування про те, що християнізація і письменство мусили початись у нас значно раніше. Той факт, що найстаршою скільки-небудь хронологізованою пам'яткою нашої літератури являється слово «О Законі і Благодаті», твір високої літературної вартості, а притім органічно зв'язаний з життям, з традицією, який панує над нею, перейнятий гордою свідомістю своєї високої гідності і вартості, — сам по собі вже проречисто свідчить про інтенсивну попередню

¹ Див. мій перегляд цього питання в статті «Спірні питання староруської етнографії» («Стаття по славяновѣденію, Петерб. Академії Наук», I, 1904).

культурну працю. Поруч нього, як такий же культурний документ, треба поставити старшу редакцію «Руської правди» (17 параграфів), яка по всякій правдоподібності являється кодифікацією права перед'ярославового і дає вислів еволюції державного ладу попередньої доби¹.

Нарешті, щось конкретне, якась Володимирова хартія новоорганізованій руській церкві, може лежати і в основі церковної уставн Володимира. Її грубий анахронізм, який відстрашував від неї істориків, — те, що вона мішає охрещення Русі за Володимира з першим охрещенням за часів Фотія («въспріяль естъ святое крещеніе отъ грецьскаго царя и отъ Фотія патріарха царегородьскаго», — каже в ній Володимир), вказує тільки на недокладність тої редакції, котру ми маємо. Може навіть бути, що в основнім тексті була тут якась згадка про Фотієве хрещення Русі і фундацію київської місії, тільки постилізована нещасливо².

Таким чином, в історії нашого письменства ми повинні припустити приготовчу стадію — тільки що досі не можемо ще вказати зовсім певних пам'яток не тільки літератури, але навіть письменності з сеї до Ярославової стадії. З найбільшою правдоподібністю можемо зарахувати сюди, власне, оту найстаршу «Руську правду»; дуже правдоподібно, що й слов'янські тексти умов з греками 911—972 походять з X віку, а не були перекладені з грецьких оригіналів в XI. Та не виключено, що ближчі палеографічні спостереження викриють щось старше і серед недатованих рукописів, які нині зачисляються до XI віку часом тільки тому, що сей вік здається найстаршим віком взагалі. І серед анонімної літератури, котру досі не вважали теж можливим датувати раніше як XI—XII віками, жали теж можливим датувати раніше як XI—XII віками, докладніший аналіз може ще вказати щось старше, або нові рукописні та мовні студії щось дадуть в сім напрямі, подібно як вказали недавно (див. вище) групу занесених на Русь старих західних пам'яток.

По сій приготовчій, перед'ярославовій добі іде століття, представлене іменами Іларіона, Якова, Феодосія, Нестора, Мономаха і вінчане великою київською літописною збіркою, закінченою в другім десятилітті XII в. Я назвав його добою першого київського розцвіту. Рахувати його можна від 1020-х рр., коли в Києві запанував Ярослав, замирившись з Мстиславом, або від Ярославового самодержавства 1030-х рр. до смерті Мстислава Вел.

¹ Про се в моїй рецензії Геца, Das russische Recht (1910), Україна, 1914.

² Перегляд питання в III томі «Історії», с. 285.

За періодом першого розцвіту наступає те, що можна назвати золотим віком староруської творчості, який обіймає теж приблизно століття, від 1130-х рр. до монгольської руйни. Се період політичного упадку Києва, економічного занепаду Подніпров'я, колонізаційного відливу людності на захід і північ. Але, як то часто буває, доба попереднього економічного і політичного розцвіту приготує літературні засоби і виховує таланти, які зновні проявляють себе аж пізніше, по тім, як та економічно-політична база вже ослабла цілком. Се століття зазначене такими творами, як «Слово о полку Ігоревім», проповіді Кирила Турівського, повісті про київські усобиці XII в., печерські повісті,— в сумі се дає право назвати се століття золотим віком старої літературної творчості, котрої центром все ще зіставався Київ, а ареною полуднева Русь, Україна.

Експансія культурна і літературна в сім часі настільки розвинулась, що в різних землях виростають свої культурні центри, в котрих працюють виченики київської школи, збирають наоколо себе книжних людей, ведуть більш-менш самостійну роботу по київським взірцям, продовжуючи, поширюючи, поглиблюючи сю літературну, письменну працю, почату в Києві. Говорити на сій підставі про «турівську» чи «смоленську» літературу, як се робить дехто, розуміється, буде великим перебільшенням. Так само як великоруську літературу XIX—XX вв. не можна дробити на літературу петербурзьку, московську, рязанську, а українську—на київську, полтавську, катеринославську і т. д., не годиться се робити і для XII—XIII в.

Правда, сеї літератури не можна вже так рішучо об'єднувати під одною назвою київської літератури, як се робимо для попереднього, XI/XII століття: Київ уже не концентрує так повно і абсолютно літературної східнослов'янської творчості, як перед тим. Географічно вона більш розпорощена, потроху зв'язується з місцевим життям, його інтересами і тенденціями, емансипується від політичних інтересів київських і затрачує спеціально київський пункт погляду. Найскорше се діється в Новгороді, одвічнім контрапункті Києва. Його і для попереднього часу треба б уважати в значній мірі самостійним культурним центром; але в сфері літературної творчості він проявляє себе мало: як ми маємо звідти багато копій, так мало маємо відти літературних творів¹. Потім політично

¹ До речі буде завважити те, що підчеркнено в наведеній цитаті Пипіна, що Новгород як центр треба відділяти від великоруського, суздальсько-володимирсько-московського центру. Новгород репрезентував,

сепарується Суздаль-Володимир, і культурне, книжне життя там наростає, але в творчості сеї новий центр проявляє себе також поволі. Місцева письменська праця зостається філіцією київського центра, і Київ все-таки далі панує на протязі всього сього століття над сими всіми місцевими розгалуженнями, над усею експансією творчості, давніше скупленої в Києві. Се однаково треба сказати і про місцеві центри українські й інші східноєвропейські.

Зміст і інтенсивність тодішнього українського літературного життя ми не можемо вповні оцінити, не беручи в рахубу сих його розгалужень, і мусимо, щоб виробити собі суд про нього, втягати невідмінно і ті літературні, скільки-небудь характеристичні й важні твори, які можуть доповнити чим-небудь загальний образ.

В слідуючій, галицько-волинській, або татарсько-литовсько-польській добі, що відкривається монгольським походом 1239 р., політична роля Києва гине цілком, культурна упадає далі.

На північнім сході починає концентрувати культурне життя Москва, хоч тільки від другої половини XIV віку, а властиво в XV віці тут справді наростає самостійна літературна творчість. Україна ж довго не може сотворити культурного осередку, який узяв би провід усього культурного життя її. Володимир, Галич, Перемишль, Луцьк, Львів— все центри місцевого характеру; тільки в другій половині XVI в. Львів здобуває всеукраїнське значення, котре слідом перебиває у нього відроджений під козацькою рукою Київ. В Києві весь сей час культурне життя таки не завмирало до решти; воно тліло під попелом руйни бо-дай в тих кількох монастирях, що тримались на старих звалищах. Але письменська спадщина всіх сил українських центрів разом незвичайно мала з сеї доби.

В парі з розпорощенням культурного життя йшло загальне пониження творчої енергії і сили в письменстві, як у нас, так і на півночі. Великооруська книжна творчість сеї доби теж дуже убога з літературного погляду, але там був, як сказано, центр, який консервував, громадив результати сеї творчості. Були інституції, заінтересовані в такім консервуванні, була сильна княжа власть, була консолідована ерархія, монастирі, аристократія, і кожний підбирав матеріал цінний для нього, коли не по літературності, то по своїм тенденціям. У нас же на Україні прилучались

можна сказати, четверту східнослов'янську народність, поруч теперішніх великоросів, білорусинів і українців. Москва знищила її, і вона згинула, властиво, без спадкоємців, коли не рахувати північновеликоруських діалектів.

несприятливі політичні, економічні; колонізаційні, національні обставини. Все ослабло, розбилось, розхиталось; змаліли не тільки засоби, а й енергія, послідовність і витривалість в обстоюванні своїх позицій, в громадженні літературного аргументу на їх оборону. Впала і енергія продукції, і енергія консервування, а більш дбайлива і запопадлива в сім напрямі Північ уже не цінила, не хапала, не консервувала нашого матеріалу. Все се має своїм наслідком, що не тільки літературна, а й письменська спадщина наша з сих часів — з кінця XIII в. почавши і до першого відродження XVI в. — представляється так нужденно. Виглядає вона тепер безконечно гірше, безсумнівно, ніж була в дійсності. Розуміється, крім усього іншого й наукова робота в сім напрямі: вишукування й інвентаризації останків української письменності — велась досі незвичайно слабо. Але і при найбільшій енергії вона вже не буде спроможна реставрувати, а навіть зареєструвати багато затраченого, навіть за поміччю усної традиції, яка заховала і донесла до нас деякі останки, відгомони, висліди духового життя сеї темної доби.

Через те виникає для нас, хоч і з інших мотивів, той сам примус використовувати для пізнання культурного і письменського руху сих часів, за браком добре датованого, безсумнівно зв'язаного з українськими центрами матеріалу, також і такий анонімний, непевного походження, а навіть і певно зв'язаний з іншими, не нашими центрами матеріал, про який можемо бути переконані, що він відбиває ті літературні та книжні течії й тенденції, які захоплювали собою і Україну, завдяки одноцільності церковної організації передусім. Не вважаючи на змагання українських земель до ерархічної самостійності, що починаються з фактичним перенесенням митрополичої резиденції на північ при кінці XIII в., ерархічна лучність, хоч і з перервами, досягла до початків XV в. Митрополит Кипріян, репрезентант полудневослов'янського відродження, був ще спільним митрополитом, який своїми об'їздами удержував в повній лучності північні і полудневі епархії, і нова хвиля полудневослов'янської відродженої книжності, зв'язана для нас з іменами Кипріяна і його братанича Цамблака, являється останньою спільною культурною хвилею, яка розтікається по всій Східній Слов'янщині, об'єднуючи спільним літературним інтересом, смаком, культурним запасом землі українські, великоруські, білоруські. По сім ерархічна єдність уривається, культурні й літературні взаємини слабнуть. Московщина, що підбиває собі в тім часі повгородські землі, і такі опозиційно настроєні

до московських впливів області, як Тверщина і Рязанщина, ідуть своєю дорогою; західна, українсько-білоруська Русь — теж своєю. Взаємини і запозичення стають епізодами, котрі можна використовувати тільки як епізоди. Але перед тим, кінчаючи першою четвертиною XV в., було інакше, і нерозірвана спільність ерархічна дає змогу використовувати всі аналогії культурні і літературні з різних частей сеї ерархічної спільноти.

Отсих циклів будемо триматись в дальшій огляді оригінальної літературної книжної творчості старої доби. Я думаю, що се дасть більшу повноту і прозорість літературній перспективі. Збільшується за се трудність в огляді пам'яток, які досі, за браком ближчих хронологічних вказівок, загально зараховувались до староруської, чи домонгольської, доби. Йх прийдеться більш конвенціонально прилучати до котрого-небудь з сих циклів — куди котрому ближче.

Ітак, перед нами чотири цикли книжної літератури: перед'ярославський, часи київського розцвіту, золотий вік староруської літератури і доба галицько-волинська.

Але першого ще не будемо оглядати осібно, через недостачу скільки-небудь певного літературного матеріалу і приготовчих студій. При огляді матеріалу часів розцвіту вирине не одно, що кине деяке світло на попереднє. Але почнемо від часів Ярослава.

«О Законі і Благодаті». Слово «О Законъ и Благодати», як воно звичайно зветься для короткості (в оригіналі: «О законъ Мойсеємъ данемъ и о благодати и истинъ Исусъ Христомъ бывшимъ — и како законъ отъде, благодать же и истина всю землю исполни, и въра во вся языки простре ся, и до нашего языка русскаго, — и похвала кагану нашему Володимеру, отъ негоже крещени быхомъ»), се наш найраніший літературний твір з ясними слідами часу і місця, який ми маємо. Але, в порівнянні з своїми високими прикметами і важним місцем в історії нашої літератури, обслідуваний він досі незвичайно мало і неповторно, хоч з ним зв'язано чимало різних питань. Розмірно пізно він таки й звернув на себе увагу, перша звістка про сей твір була подана в 1839 р. в рефераті Кубарьова в московськім історичнім товаристві; але реферат лишився недрукованим, і тільки 1844 р. «Слово», нарешті, видано, з того одинокого кодексу синодальної бібліотеки, де воно має закінчення, котрого бракує в інших звісних досі копіях.

Видавець, звісний московський професор Горський, тоді ж висловив здогади, по котрим його автором можна вважати митр. Іларіона; сей вивід був прийнятий одними

категорично, як зовсім певний, іншими гіпотетично, що, мовляв, се можливо і навіть правдоподібно, хоч не може бути доведене цілком рішучо, і на тім більше-менше стало діло. Ніхто в новішій літературі не пробував скільки-небудь серйозно заперечити се авторство, і ми для короткості можемо називати автора Іларіоном, хоч і не вважаємо се авторство зовсім певним. Взагалі ніхто не задав собі праці докладніше вистудіювати сю дорогоцінну пам'ятку. Одинока спеціальна розвідка про неї — се кандидатська робота ак. Жданова (1872), але й вона опублікована була тільки в посмертнім зборі його творів (1904). Текст слова досі не уставлений певно, стиль, джерела, взірці літературні не проаналізовані докладніше. Просвічені потомки з нинішніх часів не показали себе вдячнішими супроти велеліпного ритора XI в., ніж ті любителі книжного почитання, які, списуючи, бесцеремонно переробляли, покорчували й компіювали його¹ протягом восьми віків.

Тим часом «Слово» приковує увагу дослідника своїми високими літературними прикметами і особливо для нас цінне, як одно з найбільш літературних, високо артистичних речей, які взагалі має наше письменство. Незвичайно важний се документ і з того становища, що се взагалі найраніший літературний твір, який доховався до наших часів сорозмірно в чистій формі (напр., в порівнянні з «Повістею временних літ», котру дослідники кладуть приблизно на ті ж часи). Нарешті, з культурно-історичного погляду се незвичайно важний показчик тих високостей, яких досягли книжники, так би сказати, першої черги, вихованці заведених Володимиром шкіл після офіційного запровадження християнства на Русі. Високо підіймається він над загальним р'внем після золотоустівського візантійського риторства, до котрого належить своєю риторичною манерою, так само як і століттям пізніший Кирило Турівський. Тільки той тісніше зливається з сими Златоустовими епігонами, замішується в їх юрбі, мало чим відрізняючись від них, тим часом як автор «Закона і Благодаті» могутньо злітає над сим пересічним риторизмом як індивідуальним своїм талантом, безпосередністю почуття, так і опануванням риторичних засобів — опануванням, а не підпорядкуванням себе ним. Використовуючи ці засоби для теми наскрізь оригінальної, національної — представлення прилучення до громади християнських народів своєї вітчизни —

¹ Недавно проф. Нікольський видав цікаву перерібку «Закона і Благодаті», розширену глосами — толкуваннями, взятими з толкованого пророцтва Ісаї, списаного Упирем Лихим. — Сборникъ отд. рус. яз., т. 82.

Русі і звеличання її сучасної сили, блиску, поваги, — він творить річ єдину в своїм роді, яка не повторюється більше і зістається вічним набутокм скарбниці не тільки нашої, але і світової.

Голубінський, що так песимістично оцінював нашу стару освіту взагалі, як знаємо вже, мусив зробити виїмок для Іларіонового покоління власне з огляду на його твір: «Твір або «Слово» Іларіона, славне дійсно заслужено, бо з усіх пам'яток письменності домонгольської доби по своїм прикметам і вартості його можна порівняти тільки з «Словом о полку Ігоревім»... се явище таке, що, не допустивши в старій Володимиро-Ярославовій Русі існування правдивої освіти, ми його не зможемо й пояснити. «Слово» Іларіонове — найблискучіший ораторський твір, чудова, бездоганна, академічна промова. Кожний же ораторський твір складається двома елементами: внутрішньою силою слова, яке виявляє природну міру ораторської здібності, а не здобувається ніяким чином, і зверхньою формою і обробленням, яке осягається більшою чи меншою знайомістю з ораторською шуткою, що здобувається науцанням. Не будемо говорити про внутрішню ораторську вартість «Слова», що показує в Іларіоні першорядного прирощеного оратора... але про зверхні прикмети, які не даються природою, а здобуваються наукою і свідчать про більшу або меншу знайомість з нею. З сього боку «Слово» Іларіона вповні бездоганне. З повною ораторською вправою і зручністю зроблено загальний розклад «Слова»; про повне знання ораторства як шкільної науки свідчить оброблення всіх деталей; все чудово вироблено, нема нічого зайвого — і з повним виученим умінням ужиті всі зовнішні ораторські ресурси» (I, 584).

Ми авторство Іларіона приймаємо тільки як правдоподібне, а не як певне. Певне тільки, що се твір київський, з часів Ярослава, правдоподібно, не пізніший соівський, з часів Ярослава, правдоподібно, не пізніший соівських років, писаний під враженням тих фактів, котрі наводяться на звеличання його героя — Ярослава: заснування нового міста, його укріплень і нової кафедри в нім, що сталося з кінцем тридцятих років. Він писаний, як виразно в нім сказано, а не імпровізований. Якоюсь духовною особою, не єпископом, бо про єпископів автор говорить про вищу від себе категорію. Він являється, таким чином, показчиком освіти, талантів і настроїв людей сього покоління, людей місцевих, бо те, як автор говорить про Русь, про руський нарід, про його минувшину, не лишає сумніву, що пише се русин. Він відбиває в собі той піднесений, самопевний настрій, свідомість dokonаних великих

діл свого часу, в котрій жили київські верхи останнього десятиліття Ярославової доби: відбудування Володимирової держави, замирення сеї руської системи, погрому степових хижаків і блискучої переваги над сусіднім слов'янським світом — над Польщею, заразом — імпазантних поступів мистецтва, письменства, християнізації, культури. Шахматов вказав на деякі інтересні стилістичні подібності твору з літературним матеріалом, який ввійшов до «Повісті временних літ» (див. нижче). Можна піднести певне споріднення духу й настрою між сим твором і «Повістю» в її старшій складі, так як вона писалась до київських замішань і половецьких погромів другої половини століття.

Отже, пригляньмося ближче сьому творові, щоб здати собі справу з артистичних методів і засобів словесного майстерства, котрими орудує покоління Іларіона.

«Слово», або «повість», як його зве сам автор, зложена з ряду циклів, з котрих кожний має свій вступ і закінчення та творить окрему риторичну цілість, а ідея «Слова» розвивається при тім строго логічно, переходячи з циклу до циклу, які становлять, таким чином, не механічно пов'язані образки, а органічно сполучені переходи в степенуванні загальної ідеї.

Починається похвалою Богові, що в славі своїй не забув людей своїх, але плоттю пострадав для їх спасення, перед тим для приготування давши їм Мойсеїв закон. Викликом: «Хто бо велій яко Богъ нашъ» автор робить перехід до експозиції, де намічується теза «писання сего» і докладно означається тема:

Закон предтеча був і слуга будучому віку, нетлінному життю, бо закон приводив узаконених до благодатного хрещення, хрещення ж перепускає синів своїх у вічне життя.

А споминати в сім писанню і пророчі провіщання про Христа, се зайве і на тщесловіє східне, бо що в інших книгах писане і вам відоме, і те тут положити — се дерзости образ і словохотія; не невідущим бо пишеться, але надто насиченим книжної сладості;

не до ворогів божих — іповірних, но самих синів його,
не до сторонніх, але наслідників царства божого.

Тут ми бачимо приклади сього ритму, який автор по троху, обережно, ощадно, вводить в свій виклад. Перед тим у вступі маємо подібну ж ритмічну будову:

«къ живущимъ бо на земли челоѣкомъ въ плоть одѣяв ся прииде,
къ сущимъ же въ адѣ роспятімъ и въ гробѣ положенімъ спиде,
да обов — и живий и мертвий
познають посѣщение свое
и божие прихождение

и разумѣють — яко естѣ живымъ и мертвымъ
крѣпокъ и силенъ — Богъ.

«Отже, про закон Мойсеєм даний, і благодать і істину Ісус Христом бувші повість ся естѣ» — переходить від вступу до теми автор і ставить ближчу тезу:

«прежде законъ — потомъ благодати,
прежде сѣнь — потомъ истина».

Вказує «образ того»: «работная Агарь и свободная Сарра» — і розвиває його потім в ряді паралель:

«Авраамъ убо отъ юности своея Сарру имѣ жену си свободну, а не рабу;

Богъ убо прежде вѣкъ изволи и умысли сына своего въ миръ послати и тѣмъ благодати явити ся.

Сарра же не раждаше, понеже бѣ неплоды, не бѣ неплоды, но заключеньна бѣ на старость родити;

Безвѣстная же и утаенная мудрости божия утаена бяху и ангель и челоѣкъ, не яко не явима, но утаена и на конецъ вѣка хотящи явити ся.

Сарра же глагола къ Аврааму: се заключи мя Господь Богъ не раждати, вниди убо къ рабѣ моеї Агари и родиши отъ нея;

Благодать же глагола къ Богу: аще нѣсть ми времени снити ми и спасти миръ, сниди на гору Синай и законъ положи».

І так далі, десять паралелів між Агарею-законом і Саррою-благодатею, — аж до першого собору апостолів в Єрусалимі і проповіді серед жидів:

«Отгнана бысть Агарь съ сыномъ ея Изманломъ, и Исаакъ сынь свободныя наслѣдникъ бысть отцу своему Аврааму;

И отгнана быши Иудеи и рсточени по странамъ, и чада благодатная християни наслѣдници быша Господу и Отцу».

Звертаю увагу на зручний паралелізм в будові сих циклів!

По сій великій серії паралель ряд поменших образків: закон — місяць, благодать — сонце:

«Отиде Свѣтъ луны, солнцу воснявшю, —
тако и законъ благодати явльши ся;
и студенство ночное погибе, солнечный темнотъ землю согрѣвши».

і так далі — аж до закінчення побожними міркуваннями, які повертають до первісної гадки про божу ласку для людей, об'явлену в воплощенні Христовім. Тут знову в цілій низці ритмічних паралелів, які являються поетичною дігрецією, що має на меті, очевидно, освіжити сим рядом образів притьмену увагу, розвивається тема двох істот у Христі, божої і людської:

«Яко человекъ во утробѣ матерни растяше —
и яко Богъ изыде дѣвства не вреждь.
Яко человекъ матерне млеко пріять —
и яко Богъ пристави аггелы съ пастыри пѣти: слава въ вышнихъ
Богу.
Яко человекъ повяв ся въ пелены —
и яко Богъ пристави аггелы съ пастыри пѣти: слава въ вышнихъ
17 паралель разом!

Знову, тим же викликом: «По истиннѣ: хто богъ велій,
яко Богъ нашъ» — автор розпочинає нову частину своєї
«повісті», де описує перехід від юдейського закону до хри-
стіянства язиків і розповсюдження християнства серед язиків
— аж до Русі. В ряді тез і образів описується і мотивується
облищення Христом юдеїв і приймлення його язиками — і потім
широкими рисами начеркується образ нового християнського
світу:

«вѣра благодатная по всей земли распростре ся — и до нашего
языка русьскаго доиде.

Законное езеро пренше, евагельскый же источникъ наводнивь ся
и всю землю покрывъ — и до насъ пролія ся.

Се бо уже и мы со всѣми християни славимъ святую Тронцю —
а Иудея молчатъ.

Христось славимъ бываеъ — а Иудеи кленоми.

Языци приведени — а Иудеи отринувени».

Перебивши сей ряд паралелів екскурсом в сферу пророцтв
новим викликом: «Господь нашъ, яко чудно имя твое по всей
земли» — автор відкриває нову серію паралельних образів —
нового християнського і старого поганського життя на Русі:

«И уже не идолослужители зовем ся, по християни.

Не и еще безнадежници, но уповающе въ жизнь вѣчную.

И уже не капищъ съграждаемъ, но Христовы церкви зиждемъ.

Не закалаемъ бѣсомъ другъ друга, но Христось за ны закалаемъ
бываеъ».

І знов, по маленькім інтервалі з сфери пророцтв: «Пусть
і преисохшъ земли нашей сушей, внезапно потече источникъ
евагельскый, напаяя всю землю нашу, яко же рече Исаианъ
і т. д., починається новий ряд паралель:

«И тако страннии суще — людии божии нарекохом ся,
и врази божии бывше — сынове божии прозвахом ся,
а не иудейски хулимъ — но християнски благословимъ» і т. д.

Ряд кінчиться новим відкликом до пророцтв, які провіщували
розповсюдження спасення по всьому світу, і по сім розпочинається
«похвала Володимирі» як апостолові і хрестителеві Русі, поділена
теж на три частини.

Насамперед іде історична частина, введена закликом до похвали:
всі землі вдячно шанують і славлять кожна свого учителя,
який навчив її православної віри:

«Похвалимъ же и мы по силѣ нашей похвалами великая и дивная
сотворшаго, нашего учителя и наставника великаго кагана нашего
Владимера, внука старого Игоря, сына же славнаго Святослава, иже
въ своя лѣта владычествующа, мужествомъ и храбростію прослуша
[прославились] въ краяхъ многихъ, и поминаются нынѣ и словуть.
Не в худъ бо и въ невѣдомъ земли владычествоваша, но в Русьской,
яже вѣдома и слышима естъ всѣми концы земли».

В величавих рисах малюється сей новий духовний патрон
Русі — «каган» Володимир. На місці епічного героя дружинних
пісень і повістей, так добре звісного сучасному поколінню,
автор малює новий образ Володимира як лицаря Духа і довершене
ним діло:

«Сей славный од славныхъ родився, благородный від благородныхъ,
каган наш Владимер. І зріши і укріпивши ся, з дитинної молодости
зможивши в крѣпости і в силу совершени прийшовши, мужествомъ і
розумом успіваючи, став единопержцемъ землі своєї, підбив під себе
сусідні краї, котрі миром, а непокірні — мечем.

І так живучи в днях своїх і землю свою пасучи правдою, мужествомъ
і розумом, — вподобився він посіщенія Вишнього.

Зглянулось на нього всемілостивне око благаго Бога і розуміння
засяло в серці його — зрозумів він марність ідолюської хитрости і
пошукав єдиного Бога, того що сотворив усю тварину видимо і
невидиму...

Скинув з себе каган разом з одежею і ветхого чоловіка; скинув
тлінне; обтрусив прах невірства і, ввійшовши в святу купіль, родився
від Духа і води, в Христа хрестився, в Христа оболікся і вийшов з
купелі, в білім образі, сином ставши нетлінній і ймення прийнявши
вічне і славне в роді і роди — Василія, котрим записався в книгах
життя, в вишній городі нетліннім Єрусалимі.

І як се сталося, не скінчив на тім подвигу благовір'я і не тим
тільки виявив свою любов до Бога, а подвиги ще і заповідав по
всій землі своїй хреститися в ім'я Отця і Сина і Св. Духа, і ясно і
голосно по всіх городахъ славитися Св. Трійці, і всім християнам
бути: малим і великим, рабам і свобідним, молодим і старим,
багатим і убогим. І не було ні одного, щоб спротивився
благочесному його велінню: хто й не було з любови хрестився,
то з страху перед тим, що велів, — було бо його благовір'я з
властою сполучено. І так уся земля наша в один час прославила
Христа з Отцем і св. Духом.

Тогда начатъ мракъ идольскый отъ насъ отходити — и заря
благовір'я явиша ся.

Тогда тьма бѣсовскаго служенія погыбе — и солнце евагельское
землю нашу осия;

капища роздрушиша ся — и церкви поставляють ся;

идоли сокрушають ся — и иконы святыхъ являху ся;

бѣси прѣбѣгаху — крест грады освящаше,

и пастыри словесныхъ овецъ Христовъ сташа єпископи, а презвитери
и діакони безкровною жертву возносяще,

и весь клиросъ украсиша въ лѣпоту,

и одѣша святыхъ церкви.

Апостольская труба и евангельский громъ вся грады огласи.
Темян [кадило] Богу воспускаемъ воздухъ освяти.
Монастыреве на горахъ сташа.
Мужи и жены, маліи и великіи — вси людие исполнше святыя церкви,
вославиша глаголюще: единъ святъ, единъ Господь Исусъ Христосъ!..»

По сім новим викликом: «Тебе же како похвалимъ, отче честный и славный в земныхъ владыкахъ...» — відкривається властива похвала Володимирові, яка потім зручно переводиться в похвалу його потомству, сучасному княжому дворові, сучасному Києву — як свідкам заслуг, побожності, правовірності покірного князя:

«Добрый послух [свідок] благовірію твому, блаженниче, свята церква Богородиці Марії, котру ти збудував на правовірній підставі, де й твоє мужественне тіло лежить, чекаючи архангелової труби!
Дуже добрий послух син твій Георгій, котрого Господь зробив по тобі наступником в твоім владичестві —
не рушаща твоихъ уставъ, — но утверждающа,
ни умаляюща твоему благовірію положенія, но паче прилагающа,
не казаша, но учиняюща» —

всіми тими новими будовами, котрі ритор перечисляє як великі діла Ярослава: нова кафедра св. Софії — «церква дивна і славна всім окреним сторонам, якої другої не знайдеться у всім північнім краю, від сходу і заходу»; новий Київ, заложений при сій кафедрі, що мов «вінцем обложив» старе місто; нові ворота («золоті») з церквою Благовіщення на них — «аби архангелів привіт Діві повторявся сьому місту, як тій був сказаний: Радуйся, обрадована, Господь з тобою, так городові: «Радуйся, благовірний граде, Господь з тобою!»

І по сім зручнім панегірику — кінцевий поклик, сильний, гучний, як архангелова труба:

«Встань, чесна главо, з гробу твого, встань, отряси сон!
Ти не вмер, лише спиш — до спільного всім возстання.
Встань, ти не вмер, — не годиться вмерти тоді, віровавши в Христа,
життя всього миру.

Отряси сон, зведи очі, аби видів, що Господь, сподобивши тебе честі там, і на землі небезпам'ятного лишив — в сині твоїм.

Встани, виждь чадо свое — Георгия,
виждь утробу свою,
виждь милого своего,
виждь егоже Господь возведе отъ чреслъ твоихъ,
виждь красящаго столъ земли твоей — и возрадуйся, возвеселися.
К сему же виждь и благовѣрную споху твою Ерину [Ярославоу дружину].

Виждь внуки твоя и правнуки —
Како живутъ,
како храними суть Господемъ,
Како благовѣріе держать — по преданию твоему,
Како въ святыхъ церкви частять,
Како славлять Христа,

Како поклоняються имени его.
Виждь же и градъ величествомъ сияющъ,
Виждь церкви цвѣтущи,
Виждь християнство растуще,
Виждь градъ иконами святыхъ освѣщаемъ,
блистающесе ч тимпаномъ обухаемъ,
и хвалами и божественными пѣнии святими оглашаемъ,
и си вся видѣвъ, возрадуйся
и возвеселися,
и похвали благого Бога,
всѣмъ симъ строителя!»

Наведені уривки і весь сей перегляд, думаю, дає поняття про риторичну манеру і артистичні засоби слова. Теологічний виклад, побудований головно з цитат св. Письма і адресований до розуму читача, чергується з ліричними партіями, обрахованими на естетичну емоцію, яка досягається, крім сильних, артистичних образів, також ритмічною будовою, вживанням симетричних фраз, де слово відповідає слову:

«Къ живущимъ бо на земли челоуѣкомъ въ плоть одѣвъ ся прииде,
Къ сущимъ ее въ адѣ розпятиемъ и въ гробѣ положениемъ сниде.
Прежде законъ, потомъ благодати,
прежде стѣнь ти, потомъ истина.
И како странний суще — людие божіи нарекохом ся
и врази божіи бывше — сынове божіи прозвахом ся».

Вживаються на се ж римовані закінчення, як і в сім же прикладі, або повторення того самого слова на початку, як тільки що бачили ми.

При тім, одначе, автор не любить довгих і монотонних симетрій, перебиває їх ряди прозаїчними інтервалами і взагалі досить урізномоднює сі свої зовнішні ресурси, котрими пильнує підтримувати естетичне враження. Заразом повторенням, від часу до часу подібних, переходових фраз — на переходах між тими циклами, з котрих складається його «слово», чи «повість»:

«Кто бо велій яко Бог наш — той един творяй чудеса!
Вся же си Богъ нашъ на небеси и на земли, елика восхотѣ и сотвори.
Поистинѣ, кто Богъ велій, яко Богъ нашъ...
Велій еси Господи, и чудна дѣла твоя...» і т. под.—

він немов провідним мотивом утримує одноцільність тону на протязі цілого, доволі довгого твору.

Штучніших літературних фігур автор уживає мало. Розмова Благодаті з Богом, передана в кількох словах, — се дуже поміркована персоніфікація абстрактного поняття, і одна з небагатьох драматизацій — введення діалогічної форми. Слова благовісника до Києва — «Радуйся, благо-

вірний граде» — образ ще більше стиснений, зведений до натяку. Автор взагалі не любується в розвалковуванні, в деталізації гарної, мальовничої подробиці, яка йому трапляється, що бачимо так часто у Кирила. Він уживає цих мальовничих елементів як побічних імпульсів, пильнуючи опанувати уяву і почуття, головним образом. В сій його стиль ближче підходить до манери нашої старої пісні і іншого великого «Слова» — о полку Ігоревім.

Цікаве притім, для такого вишколеного богослова, вживання апокрифічного елемента. Жданов справедливо заважив, що в деяких частях, напр., в паралелі божества і чоловічства Христа, слово «наповнено відгомоном, часом ледво помітними, апокрифічних традицій», і підчеркнув, що сям воно сильно різниться від строго канонічного, точного, ригористичного вислову Іларіонового «Ісповідання віри», яке з його іменем читається по «Слові» в згаданім кодексі Синодальної бібліотеки.

Відносини «Слова» до візантійських вірців я не вважаю досить вистудійованими; найбільш інтересне, що було досить виказане, се близька подібність наведеної вище антитези двох істот Христа (с. 64) з Єфремом Сирином¹, у слові на Преображення (в старім перекладі):

«Аще не бѣ плоть, Марія посредѣ что въведе ся,
Аще не бѣ Господь, Гавріиль Господа кого нарече?
Аще не бѣ плоть, въ яслехъ хто възлежи,
и аще не бѣ Богъ, аггели съшедше кого словословяху?
Аще не бѣ плоть, пеленами кто обвиваемъ бяше,
[и] аще не бѣ Богъ, пастыріе кому поклониша ся?» і т. д.
Тут дійсно знаходимо дуже близькі подібності, напр.,

в «Законі і Благодаті»: «яко челоуѣкъ, иде на бракъ въ Кана Галилеи, и яко Богъ воду въ вино преложи.

Яко челоуѣкъ, въ кораблі спаше, и яко Богъ запрѣти вѣтромъ и морю, и послушаша его».

у Єфрема Сирина: «Аже не бѣ плоть, кто призванъ бысть на бракъ

въ Кана Галилеи и аще не бѣ Богъ, воду въ вино кто преложи?

Аще не бѣ плоть, въ кораблі хто спаше, и аще не бѣ Богъ, вѣтромъ и морю кто запрѣти?»

Треба сказати, що се були ходячі образи, напр., у сучасника Єфремового Кирила Єрусалимського маємо паралелі, подібні і до Єфремових і до Іларіонових:

«Пливучи, він спав як чоловік, і ходив по водах, як Бог. В кам'янім гробі він був положений, як чоловік, але каміння розсілось зі страху перед ним» і т. д.

¹ Вказані М. П [етровським?] в Извѣстіяхъ рус. языка, 1908, IV («Иларіонъ митр. кievскій и Доментіанъ игуменъ хиландарскій»).

Але все-таки буквальні подібності, як вище наведені, показують, що Іларіон тут повторяв Єфрема, а не просто йшов за загальними ремінісценціями подібних образів. Можливо, що докладніший аналіз викрие в першій часті «о законі і благодаті» у властивім розумінні, більше таких безпосередніх слідкувань за привичними, улюбленими візантійськими вірцями. Та що се не було, в кожнім разі виявом бідності власної інвенції, літературної безпомічності автора показує друга половина «Слова», де автор був зданий на власні сили, не мав готових образів і вірців і міг себе чути свобіднішим. Якраз тут він ще сильніший, ще кращій, робить враження глибше і естетичніше. В сій часті, рішуче, маємо тільки загальний вплив манери і форми післязолотоустової доби: нахил до гарних, мальовничих форм і висловів, до патетичного стилю, викликів, запитань, апостроф, будування паралельних рядів подібностей чи антитез, до ритмічних циклів, паралельних висловів, громадження подібних виразів — те, що давалось загальним студіюванням сього письменства, а не слідкуванням за якимсь певним конкретним вірцем.

І як я вже одмітив, «Слово», в порівнянні з післязолотоустовою творчістю, має свій оригінальний смак і стиль. Багато тут значить безпосередність почуття неопіта, пафос одного з «нових людей Христових», який вливає новий зміст до затасканих візантійських форм, надає нову силу і виразистість сям затертим, заношеним релігійним поняттям, тезам і гадкам. З другого боку, такий же щирий пафос, гордовитого патріотизму; почуття значності сього моменту, в котрім Руська земля — «не худа и невѣдома, но вѣдома и слышима всѣми концы земли» — входила в ряди культурних, цивілізованих народів. Але поруч сього мусить бути відповідно оцінена ся сильна, витримана мисль, яка, мов бездоганну музичну фугу, виплітає се мисленне плетиво і через цілий ряд силогізмів, від загальних абстрактних тез про Боже промишлення, через панегірик Благодаті, через пеани християнству во язицех, через тріумфальний гімн християнізації Русі і похвали його героєві Володимирові, веде уяву і чуття чи слухача чи читача («не невѣдушимъ бо пишеться») до властивої мети сього панегірика — похвали Ярославу і його родині. Се властиве завдання, поставлене собі автором, осягається бездоганно, і дання, поставлене собі автором, присвячена одмічений факт, що якраз друга частина слова, присвячена Русі, Володимирові, Ярославові, де Іларіон мусив бути самоетійним, якраз сильніша і краща, — найліпше свідчить, що автор не мав ніякої потреби йти невірливо за візантійськими вірцями і в першій, загальній частині.

В відносинах до сучасного місцевого літературного руху були завважені деякі дрібні, щоправда, але дуже близькі, буквальні подібності між «Законом і Благодатею» і повістю про Володимира, включеною в «Повість»¹. Виникає питання, що хто у кого зичав і чи не вийшла повість про Володимира з тої ж самої робітні (не від того ж автора, а з того ж кругу), що й «Закон і Благодать». В пізніших писаннях вплив «Закону і Благодаті» безсумнівний. Найбільш виразисте, буквальне, велике запозичення читається в Волинському літописі: автор його попросту парафразував стару похвалу Володимирові і Ярославові, прикладаючи її до своїх князів, Володимира Васильовича і Мстислава Даниловича, як побачимо далі. Але взагалі панегірична творчість XII—XIII в. ішла за «Законом і Благодатею» як за своїм взірцем. Східнослов'янські і полудневослов'янські книжники користувались ним: так звісний сербський письменник XIII в. Доментіан в своїм житті Симеона Немані парафразував цілі сторінки «Закона і Благодаті», присвячені Володимирові Вел. В цілм ряді великоруських писань, старших і нових, є такі ж запозичення. Все се свідчить про велику популярність сього твору, хоч рукописів його відомо досить небагато і, з виїмком одного, як сказано, — всі дефектні. Найстарший — фрагмент між т. зв. фінляндськими уривками, що по палеографічним прикметам датуються XIII або й XII віком.

Морально-дидактична література доби. Анонімні твори. Феодосій печерський, Яков, Мономах. Інші писання, надписувані йменням Іларіона, які пробувано зачислити до творів того самого автора, що написав «О Законі і Благодаті», не носять на собі його прикмет: молитва за руську землю, що читається в ркп. Синодальної бібл. після «Слова», і в пізнішій традиції вважалась твором Іларіона, згадане «Ісповідання віри», слово «О пользѣ душевнѣй», «Слово къ столпнику брату». Останні два взагалі й не беруться в рахунок; за перші два висловлюються й тепер різні аргументи про їх приналежність авторові «Закона і Благодаті». Але справа зістається доволі сумнівною. Ха-

¹ «Закон і Благодать»: Быша Июдѣи расточени по странамъ. Римянь Иерусалимъ разбища... и расѣяни быша Июдѣи по странамъ.

«Повість»: расточи ны по странамъ. Римляны грады ихъ разбиша и сами расточиша по странамъ.

Епізод про Гедео́на в обох творах теж оповідається в подібних виразах і т.д. (Шахматовъ, Разысканія, с. 417).

рактистичні особливості «Закона і Благодаті» не виступають і в них.

«Закон і Благодать» стоїть досі одинцем в спадщині сеї доби не тільки щодо виїмково високої, в порівнянні з іншими творами, штучно-артистичної будови, але вирізняється також і своїм теоретичним характером. Се твір штуки для штуки, артистичний панегірик, без замірів поучувати і научувати, звернений до людей, котрих він не без прибільшення, може, зве «аж занадто насиченими» всякою теологічною наукою. Тим часом характеристичною прикметою літературної спадщини сього віку являється якраз елемент поучування, і нема сумніву, що література на релігійно-моральні дидактичні (поучительні) теми мусила бути дуже багата. Так багато кожний скільки-небудь освічений прихильник нової віри мав сказати своїм сучасникам, накликаючи їх емансипуватись від старих навичок і вірувань, а приладжувати своє життя і вчинки до нової моралі!

Широко поширене «слово нѣкоего христолюбца и ревнителя по правой вѣрѣ», начинене різними глосами і вставками на тему пережитків старої віри, являється характеристичним взірцем таких поучувань і дорікань. Воно не дає ближчих вказівок на час і місце свого написання, власне, може, наслідком пізніших перерібок і доповнень, але весь зміст його надихує глибокою стариною. Первісний текст його пробовано представити в такій формі:

«Ілія Фезвитянин заколов священників і жерців ідольських числом триста, не можучи терпіти християн двоєвірно живущих. Не гірші ж від жидів і еретиків ті, що в вірі і в хрещенню таке чинять? А творять то не тільки невіжі, але і віжі, попи і книжники. А як не роблять ті віжі самі, то п'ють і їдять ту молену справу. А коли не п'ють і не їдять, то бачать ті злі діла. А як не бачать, то чують — і не хочуть їх поучити...¹

Будите же вы, попове-книжници, подобници Павлу, великому учителю: учите же люди на добро и обращайтесь ихъ отъ лсти диявола к вѣрѣ истѣннѣй... Якож бо пишеть: съдоша бо людие пити и ясти и вѣсташа играти и съблудиша со ближники своими... Того ради не подобае крѣстьяномъ игръ бѣсовскихъ играти...»

¹ Се проба реконструкції первісного тексту, зроблена проф. Аничковим в його дисертації «Язычество и древняя Русь», 1914, с. 370, де зібрані й інші подібні діатріби проти поганських пережитків. Таку збірку опублікував свого часу Тихонравов, а потім Владимиров в «Памятникахъ церковно-учит. литературы» Пономарьова, кн. III,

Та коли й прийняти, що початкова основа цього «слова» була така загальна, зложена з самих текстів св. письма, переткана тільки переходовими фразами українського, чи полудневослов'янського книжника, то головний інтерес і популярність йому здобули додатки з конкретнішими вказівками на пережитки поганства, пороблені на східнослов'янським ґрунті, теж в дуже ранніх часах, XI—XII вв., і потім розширювані все новими подробицями:

вірують в Перуна і в Хорса і в Сима-Регла, і в Мокошь, і в віли, котрих числять тридесять (вар.: тридев'ять) се-стрениць невігласи і вважають богинями, кладуть їм жертви і коровай їм молять¹, курей ріжуть, і огневі моляться, звучи його Сварожичом.

І коли у кого з них буде брак, творять його з бубнами, сопілями і з різними чудами бісовськими... І се не брак, а ідолослуження, пляска, гудьба, пісні мирські, сопілі, бубни і вся жертва ідолська, як моляться огневі під овином, вілам, Мокоші, Симу-Реглові, Перунові (Волосові, скотньому богові), Хорсові, Родові, Рожаницям і всім проклятим богам їх...

Не тільки з простоти зло творимо, але й мішаємо деякі чисті молитви з проклятим моленням ідолським (трисвятої Богородиці з рожаницями), як (понад) кутю ставлять інші трапези, законного обіду, що треба назвати «беззаконним обідом», призначеним родові і рожаницям, на прогнівання Боже, і т. д.

Глибокою давниною дихають теж анонімні й позбавлені ближчих вказівок на час і місце свого повстання поучення, звернені проти «ізгойства» і інших форм надужиття невірності, експлуатації економічно залежних, підупалих членів суспільності, почасти приготовані вище. Вони нагадують аналогічне, докладно датоване поучення митр. Никифора, котрого не розглядаємо тут, як і твори інших греків-єрархів. Нагадують проби реформ Мономаха в тім же часі, звернені на полегшу становища довжників, зниження процентової стопи і т. ін.

Справедливо вважаються місцевими творами численні поучення, звернені проти п'янства. Одно з них, популярне слово проти надуживання побожних пісень при п'яних пирах, надписується часом іменем Феодосія, в інших — іменем св. Панкратія.

Недавно вказано було слово якогось єпископа білгородського, прозваного філософом, проти п'янства: проф. Соболевський, видаючи його, вказав варіант цього слова

¹ Молять — жертвують, вар.: лоять.

з іменем Григорія Богослова, котрого нема у дійсного Григорія Богослова, і висловив здогад, що автор, владика білгородський, звався Григорієм¹. Він вказав також інше, аналогічне «Слово Григорія Богослова» проти п'янства і два поучення попам, теж з іменем Григорія Богослова, як можливі твори того ж автора. Зміст і мова сих слів, спеціально двох слів проти п'янства, дійсно вповні підходять до староруських часів і мають чималий побутовий інтерес (автор особливо виступає проти святочного пиття):

«Въ святія праздники церкви божия, егда же похвалы Христу из-бавителю нашему от вѣрныхъ бывають, пѣнія и пѣсни долгія и красныя пѣтя и чтенія божественая, приводящая на умиление и на пока-ние души. Пьянча же пивъ весь день, многожды же и до полунощи, како можетъ востати на службу церковную, налявъ чрево свое до гор-ла, расслабивъ уды своя валяя ся на ложи, многожды просмрадивъ постелю свою? Аще же востанетъ по нужи, умъ смущенъ имѣя, не во-сласть слышитъ пѣнія; работая пьянству, чтенія боят ся, аще услы-шитъ о пьянствѣ; студи имать отъ чловѣкъ и тщит ся избѣжати изъ церкви.

Но многы трапезы и п'янства оставимъ жидомъ и еллинюмъ — тѣхъ бо то и есть, а не христіанско; тѣ бо радуют ся праздникомъ чревнымъ, а не духовнымъ, бѣсовстїи бо суть угодници и поборници им. А нам речено христіаномъ ясти и пити въ славу божию въ подобно время, а не рыгати парюю объяственнаго и смрадомъ п'янымъ. Паки же да питаемъ ся брашны святыхъ книгъ, а в питія мѣсто святыхъ отецъ ученія и сказанія. Се праздникъ Богу. Се святымъ радость. Се души спасеніе. Се тѣлу здравіе. Се аггелу хранителю неотходное блюденіе. Се прогнаніе бѣсомъ».

Докладно індивідуалізованих писань такого характеру маємо дуже мало. Найстарше — се «Слово до братії» владики новгородського Луки (ум. 1059), дуже примітивне і мало літературне, котре з огляду на його новгородське походження, з мотивів, наведених вище, краще лишити на боці. З письменників українських учитель сього типу найстарший — славний Феодосій печерський (ум. 1074 р.). З його іменем маємо чимало творів, але багато з них зі-стаються під сумнівом. Сумнівні два більші поучення до народу: «О казняхъ божіихъ» і тільки що згадане про п'яне співання тропарів на пирахъ («Слово о казняхъ» міститься в болгарським «златострую», так що могло бути Феодосієм чи кимсь іншим перероблене в приложенні до наших умов життя). Так само два послання до кн. Ізяслава: про святкування свят і пощення в свята і про «віру варязьку» (ка-толицьку) та відносини до різновірців, що надписуються

¹ «Два русскихъ поученія съ именемъ Григорія» (Изв. отд. рус. языка, 1907,1). Видавець вказує на те, що проповідник виступає як ві-карій, заступник правлящого єпископа, що дійсно підходить до владики білгородського.

відібрав, Ростова б не займав, а послав до мене, відси б договорились. Але сам зрозумій, чи мені до тебе годиться післати, чи тобі до мене? А що ти казав дитині [убитому] — «посилай до батька», то де-сять разів я посилав! Чи дивуватись, що чоловік в бою з тобою згинув? І ліпші родичі наші погинули! Не шукати було чужого, ані мене в сором та печаль уводити. Підучили його хлопці, коли були собі придбали, а то йому придбали біду...» і т. д.

Разом з сим фрагментом Мономахового листа, до котрого замість кінця причеплено якусь молитву (що деякими дослідниками вважається теж твором Мономаха — без особливих підстав), в тій же збірці мніха Лаврентія міститься о кілька літ пізніше «Поученье» Мономаха, звернене до його дітей і списане десь в перших роках XII в. Пам'ятка з історично-побутового і культурного погляду незмірно важна, з літературного — менше. Деякі вирази показують, що Мономахові були звісні візантійські поучення дітям, в тім роді, як включені до Святославових «Ізборників», але він мало дбав про формальне приподобання, про якусь гарну, заокруглену форму і логічну зв'язність своїх гадок. Своім хаотичним стилем вона нагадує житіє Володимира в «Пам'ятях» Якова. Починає купою цитат «от книг», слабо пов'язаних між собою, впадає в молитву до Богородиці, почавши, нарешті, потім поучення дітям, ще довго не може вибрати з побожних метикувань і раз-у-раз збивається на них серед різних практичних порад. Російський літургіст, слідячи за сими побожними рефлексіями, доволі правдоподібно виявив їх зв'яз з богослуженням першого тижня великого посту і висловив здогад, що Мономах списав своє поучення, яке заразом було його моральним ісповіданням, говіючи на початку посту. Вказана залежність його гадок від деяких поучень Василя Вел., Анастасія Сінаїта і под. Нарешті, в приклад дітям він починає оповідати свою автобіографію, але подає її в формі сухого реєстру, з року на рік вичисляючи, куди він їздив і що робив:

«А се вам повідаю, діти мої, труд свій, що я трудивсь, путі і лови діючи за 13 літ.

Перше — до Ростова пішов, через Вятчів [землю] — послав мене батько, а сам пішов до Курська.

Потім вдруге — до Смоленська, з Ставком Скордятичом; той потім пішов до Берестя з Ізяславом, а мене післано до Смоленська, а з Смоленська йшов я до Володимира.

Тої ж зими післали мене брата до Берестя, на головні, що спалили, тож пильнував ім города. Потім пішов до Переяслава, до батька, а по Великодні з Переяслава до Володимира, на Сутейську творити мир з ляхами, а звідти знову на літо до Володимира.

Та післав мене Святослав до Польщі. Ходив я до Глогови, до Чеського лісу, ходив в землі їх 4 місяці, і того ж року родилась старша дитина — новгородська (Мстислав, князь новгородський)», і т. д.

Переходить потім на чисту статистику своїх діл:

«Всіх подорожей 83 великих, а решти менших не спам'ятаю. Замирень з половецькими князями зробив без одного 20, з батьком і без батька, роздаючи їм багато грошей і багато своєї одежі», і т. д.

Наступає потім така ж статистика ловецьких трудів і небезпек, і тут, нарешті, приходиться черга на якусь загальну автохарактеристику:

«Не пильнував я життя свого і не жалував своєї голови. Що треба було б робити отрокові моему, те діло я сам робив, і на війні і на ловах, вночі і вдень, на спеці і на морозі, не даючи собі спокою, не здаючись на посадників, ні на бірничів — сам робив, що було треба, весь наряд [порядок]. І в дому своїм я се робив, і в справі ловчих ловчий наряд сам держав, і в справі конюших, і що до соколів і ястребів. Та кож і худого смерда ні убогої вдовниці не дав я сильним обідити, і церковного наряду і служби сам доглядав.

Не візьміть мені за эле, діти мої, а ні хтось інший, що прочитає: не хвалю себе, ні дерзості своєї, а хвалю Бога і прославляю милість його, що він мене, грішного, стільки літ заховав від смертного часу і не лишивого на всі людські діла потрібні мене худого сотворив. І сю грамотицю прочитавши, наберіть охоти на всі добрі діла, на славу Богові і святих його. А смерті, діти, не бійтеся, ні на війні, ні від звіра творіть мужеське діло так, як вам Бог дасть. Так як ні на війні, ні від звіра ні від води, ні з коня падаючи [не пропав], так і з вас ніхто не може скалічитись чи забитись, коли не буде божого повеління. А як буде від Бога смерть, то ні отець, ні мати, ні браття не заступлять. Як не пильнуватись, таки боже пильнування краще людського».

З-під загального тону книжної, церковної моралі, котру пильнує передати дітям Мономах, тут, як і в листі до Олега, як бачимо, вириваються мотиви українського лицарства, з котрими будемо ще мати діло нижче.

Агіографічні писання. Виразніший характер літературної творчості носять на собі твори агіографічні й історично-географічні. Поруч коротких записок чи сказаній проложного типу, ми бачимо тут більш або менш удатні проби літературної композиції: словесного твору, який мав би відповідати вимогам літературної закінченості, себто певної естетичної форми, і передавати читачеві суцільний комплекс вражень, перейнятий і об'єднаний якоюсь домінуючою ідеєю. Коли при тім такий автор вмів витримати певний стиль в своїм оповіданні, не перемішуючи простого і безпретензійного оповідання з несмачними імітаціями риторичних візантійських шаблонів, або потрапив внести в своє оповідання щось з усної традиції, не покалічивши її тим же дешевим риторичним бомбастом, то се дійсно надає творові не раз певну величаву красоту і вартість вповні літературного і навіть поетичного (в широкому розумінні) твору. Розуміється, око дослідника часто відкриває під сею

дому і все потрібне їм давав, не тільки в Києві, але й по всій землі Руській, і по городах і по селах, скрізь милостино творив, голих одягаючи, голодних годуючи, жадних напоюючи, перехожих упокоюючи ласкаво, церковний чин люблячи і шануючи, як батько синів ущедрюючи і честь їм велику віддаючи, наділюючи всім потрібним доволі, нищих, сиріт, вдовиць, сліпих і хромих і хорих — всіх милуючи, одягаючи, годуючи й поючи.

І так пробуваючи в добрих ділах, Володимир мав серце просвіщене благодаттю Божою і святого Духа, і правниця Господня помагала йому. Перемагав він усіх своїх ворогів, і всі його боялись. Куди йшов, одолював. Радимичів побідив і дань з них узяв. Вятичів побідив і дань з них узяв. Ятвягів узяв і сребрених болгарів, і на хозарів пішов і переміг, і дань з них узяв. Задумав і на грецький город Корсунь, і так молився Володимир: «Господи Боже, владико всіх, прошу тебе, дай мені сей город, щоб ним заволодіти і привести християнських людей і попів на свою землю, аби навчили людей закону християнського. І послухав Бог його молитви, здобув він город Корсунь і взяв сосуди церковні й ікони й мощі священномученика Климента й інших святих. В той час в Царгороді були два царі, Константин і Василь, і Володимир послав до них, просячи у них сестри, оженитись, щоб більше направитись на християнський закон. І дали йому сестру свою, і багато дарів прислали йому і мощі святих дали йому.

По святім же хрещенню прожив Володимир літ 28. На другий рік по охрещенню ходив к Порогам. На третій рік узяв Корсунь. На четвертий рік церкву кам'яну св. Богородиці почав. На пятий рік Перяслав заснував (заложи). В дев'ятім році блаженний христоролюбивий князь Володимир дав церкві св. Богородиці десятину від майна свого.

Про се сказав сам Господь: де ваш скарб, там буде і ваше серце. Блаженний князь Володимир мав скарб свій на небі, зібравши милостиною і добрими своїми ділами, там і серце його було, в царстві небеснім. І Бог йому поміг, і сів він на місці батька свого Святослава і ліда свого Ігоря. А Святослава князя печеніги убили; а Ярополк як сидів в Києві на місці свого батька Святослава, і Олег ішов з військом, у Вручого города міст заломився з воями і задавили Олега в рові, а Ярополка вбили Володимирові люде, і сів в Києві князь Володимир в восьм'ятім році по смерті свого батька Святослава місяця юля 15 року 6486. Охрестився ж князь Володимир в десятім році по тім, як убито його брата Ярополка. Каявся і плакався блаженний князь Володимир всього того, що зробив у поганстві, не знаючи Бога; пізнавши ж істинного Бога, творця неба і землі, покаявся у всім, відкинувся від диявола і бісів і всієї служби його і послужив Богові добрими ділами своїми і милостиною. І заснув з миром місяця юля 15 року 6523¹.

«Сказаніє про Бориса і Гліба в тім вигляді, в яким читається тепер, також викликає великі сумніви. Воно робить вигляд доволі ділового, реалістичного оповідання, яке, однак, раз у раз перебивається побожними вставками і

¹ Шахматов здогадувався, що в першотворі ся частина: «По святім хрещенню прожив Володимир літ 28» й далі — стояла після дати його охрещення: «в десятім році по тім, як убито його брата Ярополка», так що хронологічний огляд творив одну цілість і був потім перебитий різними вставками і переносинами. Се вповні можливо, але в загальні беруть реставрувати текст житія при нинішнім стані його видань. Велике число копій вистудював був молодий київський філолог Бугославський, і приготував видання тексту, але воно згинувало, як я чув, в одній київській друкарні під час революції.

дигресіями «от писанія». Оповідання старого літопису в сій часті буквально подібне до «сказанія», має сих побожних міркувань менше і реальний зміст густіший, хоч теж уже розпущений побожними додатками. Починаючи від Срезневського, що звернув увагу на сю подібність, дослідники вважали літописне оповідання покороченням «сказанія»; Шахматов, навпаки, вважає «сказаніє» витягом з одної з старших редакцій літопису. Може бути ще інше: в основі нинішнього «сказанія» і літописного оповідання лежить первісна повість, котрої автора ми не знаємо, так само як і нинішнього «сказанія», зовсім гіпотетично, як сказано вже, названого твором Якова мніха. В різних часах така первісна повість могла б підпасти різним розширенням і перерібкам, що начинили її отсими побожними додатками: вони часто контрастують з доволі живою і безпосередньою манерою основного малюнка, що проривається між ними; але, мабуть, і в протографі ся манера не витримувалась і збивалась на іконописні мученичі шаблони, доволі сильно перебільшені.

За цілком реалістичним оповіданням про смерть Володимира, може бути, доповненим запозиченнями з літопису, ми читаємо про тугу Бориса і його плач з приводу смерті батька:

«Горе мені, світе очей моїх, сяєво і зоре лица мого, возрасте юності моєї, науко нерозуму мого, горе мені, отче і господине мій!... Як се зайшов світ мій, не бувши мені там, аби принаймні сам я чесне твоє тіло спрятав у гробові віддав своїми руками, — а то не поніс я красоти і мужества тіла твого, не сподобився цілувати твоєї сивини» і т. д.

Але тут же Борис уже здогадується, що брат його Святослава, якого він готов би був вважати своїм батьком, замишляє його смерть, — і що ж? він вперед готов покірно прийняти сю смерть і стати мучеником, він іде до нього, щоб віддатись в його руки, і роздумує про марність світу сього:

«Що здобули раніше брати мого отця або мій отець? де їх життя і слава світу сього, і пурпури, і шовки, сребро і золото, вина, мед і дорогі потрави, бистрі коні великі і красні доми, великі багатства, даруки й дарунки нечислними і пишання своїми боярами? Все се їм так, як би й ніколи не було у них, і нема їм з того ніякої помочі — ні від багатств, ні від множества рабів, ні від слави світу сього!»

Се не зле, се навіть звучить як відгомін якоїсь поезії, навіть ритм її в сім чується¹, але до сього зараз же при-

¹ Напр.: Къде бо ихъ житія і слава мира сего — и багрянцы и брячины, сребро и золото.

стебно цитати з Соломона, смуток людей, котрі також вперед оплакують погибель Бориса, і його зовсім неймовірні, надумані міркування, котрими він потішає себе, що, згинувши з руки брата, буде мучеником божим!

По сім знов вповні реальне оповідання — до буквальностей подібне до літописного, однак теж пересипане біблійними вставками, і так далі...

Продовженням сказанія в рукописах служать записки про чуда Бориса і Гліба, записувані різними часами, протягом другої половини XI в. і перших десятиліть XII в.

Наведу для прикладу одну з таких записок:

«В городі Дорогобужі якась жінка, будши невольницею, працювала на горі (во вежі), за наказом госпожі своєї, в день святого Миколи. І раптом з'явилися перед нею святі страсотерпці, збороняючи і кажучи: «По що працюєш в день отця нашого Миколи? зробимо тобі кару». І сказавши се, розкидали будинок, а жінку зробили як мертву. І лежала місяць, не можучи нічого зовсім, і як встала, була немічна, була її рука суха; так вона зіставалась, не можучи працювати, ні служити госпожі. Госпожа, бачучи її таку, прогнала її від себе, а хлопця її, що родився на свободі, повернула собі в неволю. Судці не дозволили такого і постановили, що госпожа її тратить ціну [заплатені гроші], а тих [рабину з сином] наділили свободою, бо та, по неволі працювавши, була покарана. І минуло три роки — почула ся сухорука жінка про чоловіка з скороченими руками й ногами, як він прийняв прощення в церкві св. мучеників Романа і Давида [Бориса і Гліба]. І ставши, пішла до Вишгороду. Прийшла в суботу, був се канун Успенія св. Богородиці, і оповілася Лазареві, що був старшиною кліриків церкви» і т. д.

Автори записок не йдуть далі маленьких переходових чи кінцевих фраз в книжнім стилі, а переважно стисло і протоколярно оповідають саму річ.

Літописна повість про Печерський монастир. Літописна повість про початок Печерського монастиря (під р. 1051) і його перших подвижників (під р. 1074) анонімна. Печерська традиція, вважаючи літопис ділом Нестора, і сю повість рахувала до його творів. Деякі новіші дослідники, як, напр.,

вина и медове,
брашъна чъстная
и быстри кони,
и домове красънии и велици,
и имѣния многа,
и дани и чъсти бещисльни
и гърдѣния яже о болярѣхъ своихъ.

З другої сторони, однак, Владимирів вказував на подібності в міркуваннях Ефрема Сирина: «Яку користь дали нам кінці світу? Де батько, що породив нас? Де мати, що привела нас на світ? Де брати? Де діти? Де приятелі, де багатства, де маетки, де людська слава, де пири?»

видавець «Патерика» Абрамович, проф. Владимирів і ін., пробували обстояти сю традицію, але се діло треба признати безнадійним. Цілий ряд суперечностей між літописною повістю і безсумнівними Несторовими творами на ту ж тему — житієм Нестора, і особливо його заява, що він прийшов до Печерського монастиря після смерті Феодосія (тим часом як автор літописної повісті каже про себе виразно, як про Феодосієвого постриженця), — не лишають місця сумнівам, що маємо тут писання двох різних людей.

Новішими часами знайшов багато прихильників інший здогад Шахматова, що автором сеї повісті був сучасник Феодосія, Никон печерський. Під пером Шахматова і тих, що пішли його слідами, Никон раптом виріс на великого письменника, хоч про літературні заняття його наші джерела не згадали нижче єдиним словом (Нестор, що так багато і з таким поважанням говорить про «великого Никона», знає, що він переплітав книги, що він поучував «от книги», але нічого не каже, щоб він щось писав чи лишив по собі якісь літературні твори).

В порівнянні з житієм Володимира і сказанієм про Бориса і Гліба в їх нинішніх редакціях, ся літописна повість про печерських подвижників захвала більш безпосередності і реалістичної простоти малюнка, не розпущеного ристі тону атора, який не спиняється і перед подробицями людської слабості того чи іншого подвижника, опановує читача і тому як похвальне слово монастиреві повість осягає свою мету дуже добре. Основна теза автора про високу святість і духове першенство Печерського монастиря: «мнози бо монастири отъ царь и отъ бояръ и отъ богатства поставлени, но не суть таци, кации же суть поставлени слезами, пощениемъ и молитвою и бдѣниемъ» — виступає дуже яскраво і виразисто. Таке походження відбилось не тільки на високім аскетичнім рівні сього монастиря, але також і його незалежнім становищі, свободнішим, більш автономнім, чи, як висловлюються новіші дослідники, демократичнім, устрою сеї монашої громади, тим часом як інші монастирі, кофундовані князями та боярами, зіставалися в повній економічній і духовій залежності від своїх фундаторів («киторів»), але сього автор не зазначив так виразно. Все ж таки образи його першої «братії», яка сотворила монастиря, ся високу моральну репутацію і виборолла громадську незалежність, роблять враження доволі живе і сильне, не вважаючи на свою фантастичну, демонологічну закраску. На вірець наведу найширшу з сих історій — про Ісакія Затворника:

Нестор. В порівнянні з сими творами агіографічні писання Нестора являються дальшим і дуже інтересним ступнем в тім напрямі, який я вище назвав іконописним. Особливо різко визначається такою тенденцією його перший твір: «Чтение о житии и погублении блаженную страстотерпцю Бориса и Глѣба», написаний, як можна міркувати з деяких обставин, десь в перших 1080-х роках.

Чи знав Нестор «сказанія про Бориса і Глѣба» або його джерело, пишучи своє «чтение», чи ні, се зостається неясним. Залежність від спільного джерела подекуди відчувається виразно, але з огляду на всі непевності, зв'язані з «сказанням», се можна толкувати різно. Та літературна фізіономія цих творів в усякім разі дуже відмінна. Ідучи за візантійськими агіографічними взірцями, поставивши, очевидно, своїм завданням дати справжнє «чтение» в сім стилі на українську тему, Нестор дає твір нового типу. Постаті його героїв від початку до кінця настільки «постилізовані», що в них не лишилось нічого «туземного», реального, що давало б відчувати в них живих русинів початку століття, а не яких-небудь римських патриціїв часів Діоклетіана чи Деція. Святістю перейняті їх всі рухи і пози від самого дитинства, старанно витравлене з них все живе і реальне і підтягнуто під конвенціональні, типові ситуації і акти візантійських житій.

Про їх батька Володимира, таку архіпопулярну фігуру, автор говорить як про щось далеке і чуже: «Бысть князь въ тьи годы, володый всею землею Русскою, именемъ Владимиръ, бѣ же муж правдивъ и милостивъ къ нищимъ и къ сиротамъ и ко вдовицамъ, ели нъ же вѣрою!» Всякі місцеві ймення, як щось занадто реальне й конкретне, умисно омиваються, навіть там, де автор їх мав перед собою; натомість являються такі фрази, як «на единомъ мѣстѣ», «старѣйшина града того», «единъ отъ предстоящихъ». От прошу, напр., порівняти оповідання про те ж чудо, яке я навів вище, в отсім переповідженні Нестора:

«Одного дня, як я пішов до міста в якійсь справі і сів собі на однім місці, прийшла і сіла коло мене якась жінка, котрої я доти не знав. Сказала, що прийшла з іншого міста, наче подвигнена Богом. Оповіла мені про святого отця Миколу і блаженних страстотерпців Бориса і Глѣба, се я тепер оповім вам, ви ж слухайте з усякою пильністю і не зражайтесь моею незручністю. Був, каже, день празничний св. Миколая, і всі йшли до церкви його, а вона взялась до своєї роботи і стала її робити. Інші жінки, побачивши її роботу, почали її кликати до церкви і сварити, кажучи: «Що робиш, працюючи в день св. Миколи, а до церкви не йдучи?» Вона же не послухала і зіставалася в своїй хаті (храмъ), працюючи. І от несподівано заїхали на двір її три мужі в білих одежах. Вона, виглянувши з дверей, бачила їх. Один був старий,

а два молоді, по обі сторони його, вони сказали їй: «Жінко, як сміла ти образити отця нашого Миколу, в день його працюючи, в церкві не йдучи?» Вона ж відповіла їм, кажучи: «Я жінка, вдова убога, годиться мені працювати, а не треба до церкви ходити». Тоді старий сказав молодим: «Що говорите з нею? розкидайте її хату?» Ті приступили й розкидали хату до підлоги. А старий приступив, взяв її за праву руку і викинув із хати геть. І була як мертва» і т. д.

Як твір літературний, житіє скомпоновано зручно і послідовно витримано в вибранім автором стилі. Він починає від сотворення світа, даючи загальний перегляд божого «домостроїтельства» людського спасення, і як останній акт його описує християнізацію Русі. Образц його синів, Бориса і Глѣба, ілюструють високий християнський рівень охрещеної Русі. На жаль, відносини сього твору до візантійських взірців досі ближче не аналізовані, і не знати, чи не використав тут Нестор для загальної своєї концепції якогось візантійського твору, і наскільки він взагалі був самостійним в використуванні своїх взірців.

Для другого твору Нестора — «Житие Феодосия игумена печерского», написаного теж в 1080-х роках (за ігумена Никона, що вмер 1088 р.) — така робота пророблена Шахматовим і Абрамовичем¹. Вони вияснили, що ближчим літературним взірцем Несторові послужило житіє Сави Освященного, організатора палестинського чернецтва, написане Кирилом Скитопольським. Крім того, він багато користувався житієм Евтимія Великого, того ж автора, житієм Антонія Вел., пера Атанасія Александрійського, й іншим агіографічним матеріалом. На житія Сави і Антонія він сам посилається. Порівняння показує, що Нестор знаходив тут не тільки загальні мотиви, загальну агіографічну манеру, але йшов не раз і в подробицях, до буквальних висловів, за сими взірцями. Напр., популярне оповідання про те, як Феодосій прийшов до Антонія печерського дуже близько, навіть в поодиноких висловах, нагадує історію св. Сави. У Нестора читаємо, що Феодосій, прийшовши до Києва,

«обходив усі монастирі, хочаби бути монахом, і просив, щоб його прийняли. Але ті, бачучи простоту отрока, одягненого в бідну одіж, не зволіли його прийняти. Так Бог хотів, бо вівся він [Феодосій] на місце, на яке від молодості був Богом покликаний. Тоді, почувши про блаженного Антонія, що живе в печері, окрилатів умом і кинувсь до печери. І прийшовши до преподобного Антонія і побачивши його, упав і поклонився йому, з слізьми просячи, щоб у нього йому бути. Великий же Антоній наказував йому тимн словами. «Дитино, чи бачиш сю думую — місце сумне і тісніше від інших місць, а ти молодий і, як думаю,

¹ Шахматовъ, Нѣскольکو словъ о Несторовомъ Житіи св. Феодосія (Извѣстія отд. р. яз., 1896); Абрамовичъ, Изслѣдованіе о Киево-Печерскомъ Патерикѣ, ib. 1902.

стерпиш суму сього місця?» Се ж говорив не тільки випробовуючи його, але й прозираючи прозорливими очима, що се той самий, що має збудувати місце се і славний монастир сотворити на зібрання множдства ченців. Боговдохновений же Феодосій з розчуленням відповів йому «Знай, чесний отче, що пророзумник усього Бог привів мене до святості твоєї, велючи спасти мене; тому, що мені скажеш зробити, я зроблю». Тоді сказав йому блаженний Антоній: «Благословен Бог, що укріпив тебе, дитино, на сю охоту, і на се місце,— будь у нім!» Феодосій ще раз упав і поклонивсь йому, і старець поблагословив його і велів великому Никонові, яко пресвітерові і досвідченому чорноризцеві, постригти його, і той, узявши блаженного Феодосія, постриг його обичаєм св. отець і в монашу одежу убрав».

В житті св. Сави:

«Чуючи від усіх про блаж. Евфимія, що подвизавсь тоді в східній пустині св. Города ...окрилатівши умом¹, забажав бачити св. отця... і, прийшовши на вказане місце... побачив великого отця Евфимія, як ішов до церкви, і просив з слізьми, щоб у нього йому бути². Великий же Евфимій наказував йому тими словами³: «Дитино, не думаю, щоб годивсь ти! молодий ти ще, щоб жити в лаврі». Блаженний же Сава відповів: «Знай, чесний отче, що пророзумник усього Бог, велючи мені спастись⁴, привів мене до рук твоїх, тому, що мені скажеш зробити, зроблю⁵. А то не без [божого] умислу робив великий Евфимій, але, прозираючи прозорливими очима, що сей буде архимандрит усім палестинським пустинникам, і не тільки се, але й велику та славну лавру, більшу від усіх палестинських лавр має зібрати».

Як бачимо, свої літературні засоби Нестор використовував настільки зручно, що вони зливаються досить органічно з його власною творчістю і не контрастують з нею. А про організатора свого улюбленого монастиря і нового українського аскетизму він мав сказати все-таки настільки багато, що запозичені з візантійського взірця схеми і манери покрились густою верствою реального, зачерпненого з живого життя матеріалу. Постать Феодосія була настільки близька, подробиці його життя настільки звісні і так багато говорили почуттю й уяві Нестора та його товаришів, і здавались настільки цінні з становища провідної гадки: звеличання аскетичного життя, заведеного Феодосієм на взірець візантійської устави Федора Студійського, що сям разом Нестор не піддався спокусі вистилізувати сю постать

¹ Старинний переклад життя св. Сави: «и окрилатѣвъ умомъ». Нестор: «и окрилатѣвъ же умомъ».

² Сава: «Моляше ся съ слъзами, дабы у него былъ». Нестор: «съ слъзами моля ся ему, дабы у него былъ».

³ Сава: «великий Еуфимий казаше ѣ глаголя: чадо!» Нестор: «великий же Антоній казаше ѣ глаголя: чадо!»

⁴ Сава: «Въжь, честный отче, яко проразумникъ всячьскихъ Богъ, спасти ся ми веля». Нестор: «Въжь, честный отче, яко проразумникъ всячьскихъ Богъ... спасти мя веля».

⁵ Сава: «тѣмъже елико ми велиши творити сътворю». Нестор: «тѣмъже елико ми велиши сътворити сътворю».

вповні іконографічно: обчистити з усіх реальних рис життя, як постаравсь се зробити з більш далекими і блідими фігурами Бориса і Гліба. При всіх стилізаційних рисах життя Феодосія містить в собі багато безпосереднього, життєвого, з свого часу і свого оточення. Деякі уступи, як, напр., оповідання про дитячі і молоді літа Феодосія, про його поводження в монастирі — дорогоцінні подробиці сучасного життя, єдині в своїм роді фрагменти.

Такі, напр., образки, розповіджені Нестором з слів ченця Іларіона, що жив з ігуменом в одній келії, «був хитрий писати, і писав всі дні і ночі книги в келії блаженного отця нашого Феодосія, а той співав псалтир на пам'ять і тихо пряв руками вовну або іншу роботу робив». «Часто ходив до «пещниці» [пекарні] і з пекарями веселився духом, місячи тісто і хліби печучи, бо був, як я сказав, кріпкий тілом і сильний, і всіх страждущих учив, підкріпляв і потішав, аби не розслаблялись в ділі своїм» і т. ін. Такі скалочки живої, реальної людини дають настрої оповіданню.

Але все-таки, коли ми тепер знаємо, як над усім сям панували ремінісценції, підходи, способи думання і відчуження візантійських взірців, ми вже не можемо, так як се могли списателі української старовини з-перед півстоліття, як Костомаров, скажім, брати Несторових образків в цілім за безпосередне відбиття сучасного українського життя.

Чуда св. Миколая. З кінця XI і початку XII вв. маємо групу писань, присвячених найпопулярнішому з святих — св. Миколаєві Мирлікійському. Можна думати, що котрийсь з наших книжників, зібравши, що далось, з писань про нього, де що в готових болгарських перекладах, де що сам переложивши, доповняв потім сей корпус різними власними повістями, списаними на підставі оповідань прочан тощо. Як на можливого такого автора вказувано на печерського постриженця, перед тим скарбника княжого «каженника» постриженця, перед тим скарбника княжого «каженника» Єфрема, що жив в Царгороді за часів Феодосія і там видобув і переклав для нього студійську уставу, а потім був єпископом переяславським, з титулом митрополита. Але ся цікава фігура взагалі мало відома, і авторство його лишається дуже гіпотетичним. Поки що місцеві писання про св. Миколая лишаються анонімними.

Основне життя св. Миколая давніше рахувалось за оригінальне, але потім викрито його грецький прототип. По нім ідуть грецькі повісті про його чуда, переложені, можливо, в Болгарії, можливо, у нас¹.

¹ Соболевський здогадувався, що було дві серії таких чуд: «менше апокрифічні» були переложені полудневослов'янським перекладчиком і потім тільки справлені східнослов'янським книжником (сі чуда міс-

Оригінальними творами, що доповняли сі переклади, тепер уважаються: слово про перенесення мощей св. Миколая з Мирів лікійських до Барі в Італії, похвала йому і чотири оповідання про чуда: одно сталося в Царгороді за патр. Михайла Керуларія, значить в середині XI в., при бутності там автора оповідання, друге в Царгороді ж за імператора Константина, теж значить в середині чи в другій половині XI в., третє в Києві, традиція приклала його до часів Мстислава, сина Мономаха (1125—1132) — воно зв'язане з іконою Миколи Мокрого у св. Софії, перед котрою, мовляли, знайшлась дитина, упущена батьками в Дніпро. Четверте, теж київське, зв'язане з одною з київських церков св. Миколи, не має ближчого означення часу.

Слово згадує, що перенесення мощей сталося «въ дни лѣта наша, и въ память нашу... въ тысящное лѣто и 95 отъ въплощенія самого Бога, при цари гречестѣмъ и самодержци Алексѣи Комнинѣ, а въ лѣто русскихъ князѣй, христілюбиваго и великаго князя нашего Всеволода въ Києвъ и благороднаго сина его Володимера въ Черниговѣ». Сю руську дату деякі дослідники вважають допискою до перекладеного грецького тексту, але на се, властиво, нема підстави, і самий зміст слова, що величає перенесення, властиво викрадення мощей св. Миколая італійськими норманнами («въ Барѣ градѣ муруманыстѣ Немечьскыя области»), взагалі не дуже підходять для природженого грека (вище одмітив я дуже толерантне становище цього слова до папи і єпископів — іновірність їх ігнорується цілком).

З чуд згадані два царгородські вважаються записаними на Україні, з слів прочан чи самими прочанами, що були в Царгороді в тім часі, як згаданий Єфрем. Щодо київських, нема ніякого сумніву про їх місцеве походження. З них найбільш літературне «чудо з полоненням половчином», котре я тому наводжу ціле в перекладі:

«Був чоловік чесний і розумний в славнім городі Києві, що мав віру велику і любов до св. Миколи. І не знаю, яким чином сидів у нього половчин, цілий рік закований в залізі. Одного ж дня сказав йому христіянин: «Доки маеш у мене сидіти? Дай мені викуп і відпущу тебе у твою землю». Той же відрік: «Як мене пустиш, то принесу тобі викуп; поки мене держиш, не маю що тобі дати». Христіянин сказав йому: «Дай по собі поруку і пушу тебе». Половчин же відрік: «Сам знаеш, що на Русі ніхто не поручиться за мене». Тоді христіянин сказав йому: «Хочеш, дам тебе на поруку св. Миколі?» Той відрік: «Я його не знаю, ані він мене, то як поручиться за мене?» Христіянин же

повів його до церкви, показав йому ікону св. Миколая і спитав: «Хочеш, я дам тебе йому на поруку?» Половчин з радістю відповів: «Хочу, і коли мене пожалуєте, я привезу все, що тобі винен». Бо думав, що віра того чоловіка на Русі до св. Миколи нічого не значить.

Дивно се, братіє, справді, що той не тривожився, пускаючи сього полоненника. Не подумав в серці своїм, принесе йому викуп чи не принесе, але одно мав в умі: поруку св. Миколі, що то не згине. І так з тими словами той чудний муж пустив полонянника; дав йому одіжку і всього потрібного на дорогу досить, посадив на свого коня і «обязь» дав, і сказав: «Брате, не збреши, перед ким обіцяв принести викуп або прислати; бо коли збрешеш, то не втечеш руки того, що ручив за тебе». Той же відрік: «Все зроблю, про що кажеш». І сказавши се, поклонивсь і поїхав.

Ідучи ж дорогою, задумав злу гадку в серці своїм, так казав: «Нема розуму, направду, в сім русні, коли він віддає мене на поруку образові, на дошці написаному, званому Миколою! Що він може мені зробити? нині ні я вже його не бачу, ні він мене, бо і як же дошка може ходити або їздити? Та якби мене дав на поруку якомусь великому чоловікові, то й того я не боюся у своїй землі і викупу не дам».

З такими гадками приїхав він у свою землю. Домашні його теж думали, що по-дурному його пущено: не знали сили божої і св. Миколи, безумні скоти, горді своїм марним багатством, і, слухаючи його, казали йому не боятись свого поручника, вважаючи то все за іграшку, і самі, безумні, не журилися сим в своїх іграшках.

Але мало що днів минуло, і з'явився перед ним істинний і неложний, і не загайливий помічник і поборник христіянам, святий великий Микола, і спитав: «Чи знаєш мене, друже?» Половчин же одрік: «Не знаю, хто ти єси?» І св. Микола сказав йому: «А чи не я то поручився за тебе, що ти принесеш викуп тому христіянинові? що ж ти баршися? от кажу тобі: повези викуп за себе, аби не зробив я тобі біди!» І сказавши се, став невидим. Половчин же подивувався такій появі, але думав, що то нічого, і скоро забув.

Але одного разу сів на коня і поїхав в поле [степ], і з'явивсь перед ним св. Микола. Скинув його з коня і потряс ним, кажучи: «Чи не казав я тобі, нужденниче [«окаянне»]: відвези за себе викуп тому христіянинові, бо ти мені даний на поруку. Але ти скоро забув, що я тобі сказав. Та ще раз тобі кажу: пожалуй сам себе, відвези за себе викуп, а як забудеш, то побачиш, що тобі від мене буде!» І сказавши се йому, св. Микола був невидим.

Половчин же сів на коня і поїхав додому, маючи в серці повезти скоро викуп, бо від другої появи св. Миколи йому трохи заболіло. Але сплочи багато і живучи як скотина, забув і сим разом, думаючи, що то вже минуло і нічого йому не буде. Як і тепер багато бачимо таких, що й закон божий знають: як прийде хвороба на них або біда велика, то моляться Богові з слізьми і на поміч кличуть попів, ченців і старців, кажуть: «Господіє, помоліться за нас, аби нас Бог для вас помилював! кажуть: «Господіє, помоліться за нас, аби нас Бог для вас помилював! уже не будемо такі, як тепер, інакший обичай заведемо, як Богові людо, бо розуміємо, що даремно колотимося в житті сім». А як за молитву тих, що до них і віру приложили, дасть їм Бог то, тоді забувають тих, що говорили в біді, як їм полегшиться: обиджають тих, котрих просили молитись; удають, що їх не знають, а на старців і поглянути не хочуть, наче вже безсмертні стали.

Так і сей поганій половчин! Як потряс ним св. Микола, з'явившись перед ним, тоді побоявся. А як минуло кілька день, і він не з'являвся, — тоді він забув! Але кілька день потім були збори їх, князів і вельможів з'їхалося багато, і той половчин приїхав, але як став у зборі [сомнищу] з ними на коні, скинула його з коня невидима божа сила.

тяться в однім збірнику XII в.), друга ж, «більш апокрифічна», переложена незалежно від першої якимсь русином, і сі дві серії тільки потім злучено докупи, напр., в збірнику троїцькім, з якого їх опублікував арх. Леонід Кавелін в «Памяти. др. письменности».

Всі дивились і дивувались, а та почала його мучити і товкти ним, примовляючи: «Чи не казав я тобі, нужденниче: вези викуп за себе, аби не було тобі гіршої біди? Той християнин з теплою вірою звернувся до мене і на мене зложив свою турботу, то як я можу його бачити в тій турботі?.. А ти, безумний варваре, загордивсь, не спам'ятав моєї поруки, не побоявся божого суду, що так скоро прийшов на тебе, ані першої і другої моєї появи!» І далі казав: «Се вже третій раз приходу, щоб покарати тебе! за непослух!»

Страшно, братіє, було бачити його муки. То його кидало головою о землю, то піднімало над землею і ударяло о землю. То голова його опинилась між ніг, і при тім невидимо немов батогами била його божжа сила, все в одно приказуючи: «Повези за себе викуп тому християнинові!» Всі, що стояли коло нього, повтікали, а він лежав як мертвий. Ті, що його знали, поїхали й оповіли його родові ту муку, що з ним сталася, і вони, приїхавши, забрали його ледве живого.

Багато днів лежав він, не можучи говорити. Потім наче від сну прокинувся і, поївши страви, покріпився і оповів своєму родові все, що сталось: першу і другу появу св. Миколи, кару і слова [при тім]. Ті, нічого не знаючи, коли тепер почули, почали гніватись на нього і так відказувати: «Чи був хто такий дурний, як ти? Бачив першу і другу появу ручителя свого і не побоявся, ні нам не сказав! Ми так думали, як ти нам перше казав: «Кому він дав мене на поруку? без ума відданий я Богові руському?» Той їм відказав: «Е, не самому Богові, але «святцеві» його Миколі!» Ті ж сказали: «Коли не Богові їх, то слугі його! Чи не знаєш, який то великий Бог руський і які чуда творить? То й слуги його великі! Не тільки сам діє преславні [діла], але й ті слуги його. Коли від нас буває їм якась біда, то говорять: «За гріхи наші не помагає нам Бог!» Коли б він їм поміг, то ні одного з нас не зісталось би від них! А ти, безумний, не побоявся їх Бога і його святця, отже, бачиш, що собі придбав! Коли не поїдеш тепер з викупом на Русь, то йди від нас і загибай сам один, аби й ми з тобою під кару не попали!»

Половчин же той, почувши від них таке, настрашивсь і, не гаючись нітрохи, велів своїм рабам зібратися і відлучити стадо коней, щоб дати його на викуп, а до того додати мале «стадце», щоб дати за поруку св. Миколі, аби вже його не мучив. Бо був дуже багатий.

І так поїхав скоро на Русь з тими кінями, не тільки «господинові» своєму пригнав викуп, але й понад то, боячися свого ручителя, нашого поборника, великого помічника, святого Миколи. І як приїхав до Києва, то не поїхав до того двору, де сидів був у свого «господина», а наперед поїхав до церкви св. Миколи, де був даний йому на поруку, і, здалека злізши з коня, прийшов пішо, ведучи за собою те мале стадце коней. Ввійшовши до притвору і побачивши ту ікону св. Миколи, упав на землю і з слізьми говорив: «Не муч мене, господине мій і ручителю, святче божий Миколо! се я вже весь викуп пригнав твому християнинові і тобі дещо трохи за поруку, щоб не гнівався на мене, що я хотів збрехати,—була мені за те біда!» І сказавши се, віддав коней євреєві тої церкви, а сам поїхав до сього «господина», і, пригнавши на двір його більше стадо коней, поклонивсь і сказав: «Се мій викуп, господине, а у ручителя я вже був». І тут розповів йому по ряду все, що сталось. Християнин же той, почувши се, був дуже тим вражений і дивувався сьому преславному чудові, і, скоро вставши, побіг до церкви св. Миколи і, впавши перед образом його, пролив велико сліз, похваляючи його милосердя.

Так говорив: «Як віддячу тобі, святче Божий, за все, що вчинив

ти мені, негідному рабові твому? збагатив ти мене твоїми дарами! маючи всю широту царства небесного, подаєш нам відті ж дари, а ми тільки се можемо принести тобі навзаєм: дивуємося твоїй ласці, хвалимо твою щедроту, славимо твою поміч!»

І так помолвившись багато в святій церкві, пішов до дому свого. І скликав весь свій рід і плем'я, і другів і сусідів своїх, і казав їм: «Радуймося разом, бо дивну ласку свою показав на мені, убогім, святитель Христов Миколай!» І оповів їм по ряду, що зробив половчин. Вони ж, почувши то, як одними устами похвалили його тими словами: «Дивен Бог в святих своїх, творячи чуда через святих своїх». Боголюбивий же муж той спорядив празник на честь св. Миколи, як то робиться на пам'ять [свято] його: з всенощним стоянням і співом. Попів і монахів скликав на обід і нищим милостиню вчдинв¹.

Фабула належить, очевидно, XI—XII в., літературне оброблення не виявляє виразних пізніших прикмет.

Паломник Данила ігумена. До початків XII в. належить і популярний твір, котрим досі, властиво, одиноко і виключно репрезентується паломнича література нашої старої доби: «Паломник» Данила — «ігумена Руської землі», як він називає себе в перших рядках твору. По характеру своему се писання також належить до сфери агіографії. Елемент агіографічний вповні переважає над географічним та історичним. А замітне воно передусім своєю широкою і тривкою популярністю, засвідченою масою копій і перерібок: уже з XV століття заховалось п'ять рукописів його, загальне ж число їх доходить до сотні. Дуже цінне воно також з культурно-історичного становища, між іншим, як провідник різного апокрифічного елемента, позбираного в нім Данилом: сим апокрифічним доповненням до канонічної історії Христа, Богородиці, апостолів «Паломник» і завдячав головно свій інтерес. З чисто літературного становища він не більше замітний, як твори Мономаха.

Автор докладно зазначив час своєї подорожі різними подорожцями її — за часів держави короля ерусалимського Бальдуїна і його походу на Дамаск, між р. 1106—1108, «во княження руськое великаго князя Святополка Изяславича», пом'янув він сучасних князів на Русі, записавши на екстенію в лаврі св. Сави. Дав і деякі інші прояви своєї національної свідомості і свого патріотизму, але взагалі не вважав потрібним дуже займати своїх читачів своєю особою і своїми переживаннями. Його завдання — можливо докладно і деталічно описати пам'ятки і традиції Святої землі на основі власного огляду (автопсії); се він і робить з прецизією Бедекера XII віку, так що його твір має велику цінність для історичної монографії й археології Палестини і, безсумнівно, служив провідником для пізніших пілігримів.

¹ Памятники старинной русской литературы. I. с. 71.

¹ Тут місце в рукопису попсоване.

Правдоподібно, з сих мотивів автор, на жаль, опустив всю породж з дому, не згадує нічого, де він жив і де був ігуменом на Русі; тільки з порівнянь Єрдану «з рікою Сновською», добре, видно, йому знайомою, здогадуються, що він був з-над Снови в Чернігівщині. Дуже мало згадує він і про свої пригоди та враження в подорожі, взагалі оповідає дуже інформативно, діловито, сухо, не вдаючися в лірику, ні в поезію. Подекуди лише блисне часом промінчик настрою, пережитого почуття, піднесення, радості. Напр., в його оповіданні про Єрусалим:

Святий город Єрусалим в дебрях, наоколо нього гори кам'яні, великі і високі, так що тільки близько до городу прийшовши, можна побачити святий город Єрусалим. Найперше видно дім Давидів, потім трохи пішовши видно Елеонську гору і Свята Святих, і потім весь город видно. Тут єсть гора рівна, на дорозі, коло Єрусалиму, з верству від нього, на тій горі зсідають люде з коней і пішо входять всі, і християне кланяються святому Воскресенію. Радість буває велика всякому християнинові, побачивши св. город Єрусалим: ніхто не може, щоб не прослізяться, побачивши землю бажану і святі місця, де Христос Бог наш задля нашого спасення походив.

Або в споминах про раювання в хвилях Йорданських:

«Йордан ріка тече бисто, береги по тім боці Йордану прекруті, відси лагідні. Вода в нім каламутна і дуже солодка — не наскучить пити ту воду святу, і здорова та вода, хто її п'є: не болить від неї, ні пакості череву. Всім же подобен Йордан ріці Сновській — вшир і вглиб, але тече дуже лукаво і бисто. Болоня має такі, як Снов-ріка. Серед самої купелі (де купаються паломники) глибше від чотирьох сажнів, як я сам випробував, і поміряв, і побродив на другий бік Йордану, і багато походив по берегу тому Йордановому з любов'ю. Вшир Йордан як на устю Снов-ріка. І по сей бік купелі єсть малий лісок, багато дерева по берегу Йордановому превисокого, як верба і подібне, але се не верба. Вище купелі багато по берегу Йордана ніби лози, але се не наша, а інакша, подібна до «ксияжі». І багато тут тростини, і звіра багато тут живе: диких свиней без числа багато, і пардусів много. Єсть і льви по другий бік Йордану, в кам'яних горах, тут і родяться».

Найбільш докладно і літературно описана процедура засвічення святого огню в велику п'ятницю. Наводжу дещо з цього оповідання, дуже голосного в палестинській літературі:

«В велику п'ятницю по вечері витирають Гроб Господень і виливають кандила (лампи) ті, що над Гробом Господнім, наливають до тих кандил «деревляного масла» чистого, без води, самого, складають світильні, але не запалюють тих світилень, але полишають ті світильні не запалені, і запечатають Гроб Господень о 2 год. вночі. Тоді ж гасять всі кандила, не тільки ті, котрі там, але по всіх церквах в Єрусалимі. Тоді і я худий пішов у ту велику п'ятницю о 1 годині вдень до князя Балдвіна і поклонивсь йому до землі. Він же, побачивши мене, поклонивсь і попросив ласкаво до себе і рече: «Чого хочеш, ігумене руський?» Бо він мене пізнав добре і любив дуже, бо був чоловік добрий, смирний і німало не гордий. Я ж сказав йому: «Господине княже,

молюсь тобі для Бога і князів руських! Хотів би і я поставити своє кандило над Гробом Господнім за всі князі нші, і за всю Руську землю, і за всіх християн Руської землі». І на те князь сказав мені поставити своє кандило і з охотою післяв зі мною свого «луччого мужа» до економа Святого Воскресенія і до того, що держить Гроб Господень. Оба вони: економ і ключар Гроба Господня, сказали мені принести кандило своє з маслом. Я ж поклонивсь їм з радістю великою і, пішовши на торг, купив кандило шкляне велике, і налив масла деревляного, чистого, без води, і приніс до Гроба Господнього — був уже вечір, і я зголосивсь до того ключара і упросив його: він відкрив мені двері Гроба Господнього і сказав мені виступити з каліг (черевиків) і завів мене босого до Гробу Господнього, з тим кандилом, що я ніс своїми грішними руками. І сказав мені поставити кандило на Гробі Господнім, і я поставив своїми грішними руками в ногах, де лежали пречисті ноги Господа нашого Ісуса Христа. В головах стояло кандило грецьке, на грудях поставлене було кандило св. Сави і всіх монастирів. Благодаттю ж божою ті долішні кандила засвітились, а фряжські кандила повишені були вгорі, і від тих кандил ні одно не засвітилось, тільки ті три засвітились».

Другого дня, в велику суботу, в шосту годину дня збираються люде перед церквою Воскресенія Христова, несчисленно много множество людей з усіх сторін, пришельці і туземці. Від Вавілона, і з Єгипту, і з Антіохії, і з усіх сторін збирається в той день несказанно багато людей і наповняють всі ті місця коло церкви і коло Розп'яття Господнього. Велика тіснота буває тоді в церкві і коло церкви, багато задіаються від того стиску людей, і ті всі люде стоять з свічками незасвіченими і чекають відчинення дверей церковних. В середині ж церкви попи з людьми чекають, поки прийде князь Балдвін з дружиною своєю, і тоді відкриваються двері церковні і входять всі люде до церкви, з великим стиском, і наповняють церкву й палату, і скрізь буває повно в церкві, і наоколо Голгофи, і наоколо Кранієвого місця аж доти, де був знайдений Хрест Господень, все буває повно людей. Не говорять нічого іншого, тільки ненастанно кличуть: «Господи помилуй!», і кричать так сильно, що гуде і гремить усе місце те від крику людського. Потоками сльози проливаються тут вірними, навіть закамянілий серцем тоді може посльозитись. Всяк бо чоловік тоді робить собі докори і споминає свої гріхи і каже до себе: «А може то через мої гріхи не зійде Дух Святий!» І так стоять всі вірні, з слізним і сокрушенням серцем. І сам князь Балдвін стоїть зі страхом і смиренням великим, і сліз джерело проливається з очей його. Також і дружина його стоїть коло нього просто Гробу, коло олтаря великого.

І як була 7 година суботнього дня, пішов князь Балдвін з дому свого до Гроба Господнього з дружиною своєю, і всі босі і піші йдуть з ним. І послав князь на парохію [подвір'я] святого Сави і покликав ігумена з чорноризцями його. І пішов ігумен з братією до Гроба Господнього, і я, худий, пішов з ігуменом тим і з братією. І прийшли ми до князя і поклонились йому всі. Тоді і він поклонивсь ігуменові св. Саві. І велів князь ігуменові св. Сави і мені, худому, з ними підійти до нього ближче, а іншим велів іти перед ним, а дружині сказав іти за ним. І прийшли ми до церкви Воскресенія Христова, до західних дверей, але множество людей заступило церковні двері і не могли ми вийти до церкви. Тоді князь Балдвін велів своїм воякам розігнати людей силою, і вони зробили як улицю між людьми аж до Гроба Господнього, і так ми змогли пройти. І прийшли ми до східних дверей Гроба Господнього, а князь прийшов за нами і став на місці своїм, по правім боці.

І було коло 8 години дня, почали правовірні попи співати вечерню

на Гробі, на горі, і всі мужі духовні, чорноризці й пустинники, багато прийшло їх. А латина почала по-своєму в великім олтарі верещати. І так під час того співу я стояв і пильно дививсь на двері Гробу. І як почали читати паремії великої суботи, вийшов єпископ з дяконом своїм з великого олтаря, і підійшов до дверей Гробу Господнього, і подививсь через перехрестя дверей, і не побачив світу в Гробі, й вернувся знову до олтаря. Як почали читати 6-у паремію, той єпископ з дяконом знову прийшов до дверей Гробу і не побачив нічого в Гробі Господнім. Тоді всі люде з слізьми закричали: «Кірелейсон».

І як минала 9 година дня, почали співати піснь переходну: «Господеві пієм». І несподівано прийшла зі сходу мала туча і стала над непокритим верхом церкви і пуста дощ над святым Гробом, і тоді раптом заблис світ святий в Гробу Господнім, і вийшов блиск того світу, страшний і дуже ясний з того святого Гробу. І єпископ, з чотирма дяконами прийшовши, відчинили двері Гробу Господнього, і єпископ, узявши свічку від князя, ввійшов до Гробу Господнього і запалив насамперед ту свічку від того святого світла і, винісши з Гроба ту свічку, дав її в руку самому князеві. І став князь на місці своїм, тримаючи ту свічку з радістю дуже великою, і ми всі засвітили свої свічки від тої свічки, а від наших свічок всі засвітили свої свічки. Світ же святий не такий як земний огонь, а інакший — поломінь його світиться незвичайно, так як кіновар.

І так всі люде стоять з засвіченими свічками і викрикують всі неустанно, з великою радістю і весело, видівши світ божий святий. Хто не бачив радості того дня, не повірить тим, що оповідають виджене. Але добрі і вірні люде вірять ширю і з насолодою послухають сього оповідання про сю святиню і сі святі місця. Мені ж, худому, Бог свідок, і святий Гріб Господень, і вся дружина моя, руські сини, і повгородці та княне, що трапились тоді: Сидеслав Іванкович, Ярослав Михалкович, Кашкич два й інших багато».

Письменство історичного характеру. Наша стара історіографія, ведена так часто духовними руками або такими світськими, які стояли вповні під пануванням провідних релігійних ідей епохи, теж так часто зближається до агіографії, що між ними не завжди можна навіть провести скільки-небудь різку межу. Ті, що писали історичні повісті і записки, з яких зложились літописні збірники, дуже часто мали нахил оцінювати події й ситуації передусім з становища інтересів християнізації, церковності, єрархії, уділяти особливу увагу епізодам, особам і обставинам цінним і цікавим спеціально з сього становища. З другого боку, церква і єрархія спішили приодягнути з своєї сторони авреолею святості всіх, хто міг послужити за взірць потомним поколінням своїм прихильним, приязним, лояльним становищем супроти церкви, єрархії, духовенства. Крім цілого ряду князів, єрархів, подвизників, формально зарахованих в число святих, було багато «місцево шанованих» людей, з котрими зв'язувалась пам'ять праведності, святості, побожності — кандидатів на святих, «блаженних», котрі чекали своєї канонізації в будучині. Тому як, з одного боку, літописець не раз, описуючи діла якого-небудь політичного діяча, не знаходив собі кращого джерела, як яку-небудь «пам'ять

і похвалу» йому як святий і праведній особі, так, з другого — записки, писані прихильною рукою по гарячим слідам діяльності того чи іншого шановного діяча, часто мають тенденцію заховати якраз риси його побожності і праведності, котрі могли б послужити для будучого «прославлення», канонізації сього помершого чи навіть живого ще симпатичного чоловіка. «Владимеръ такъ есть любезнивъ, любовьного чоловіка. «Владимеръ такъ есть любезнивъ, любовьнимъ к митрополитомъ, и къ епископомъ, паче же черноризецький чинъ любя», — записує ближче нам не звісний Василь, прихильник Мономаха, очевидно, приготівляючи йому добру славу на пізніше. «Святополкъ егда исхожаше или на рать или на ловы, приходяше в монастырь, съ благодареніемъ поклоняя ся святъй Богородици и гробу Феодосіеву», — посвідчує якийсь не звісний нам сучасник сього князя. Характеристики князів, писані під враженнями їх смерті, оповідання про їх останні хвили життя, передсмертні розмови, завдяки щирому, безпосередньому почуттю, живим, яскравим подробицям, підхопленим реально і відданим вірно, не раз роблять сильніше враження, ніж пізніше надумані оповідання на морально-дидактичні теми агіографічних творів. Секрет лежить в тім, що над сими записками не тяжів так літературний взірць, іконографічний шаблон, який убивав і позбавляв краси не раз дійсно гарні, вдячні з естетичного погляду ситуації й акти, оброблювані під агіографічні взірці.

В сім взагалі секрет краси і експресії нашого історичного письменства, що роблять його чи не найціннішою частиною нашої старої писаної літератури — безпосередній, свіжий подих епохи, життя, що віє місцями з нього, як ніде інде, завдяки його свободі від готових літературних схем і шаблонів, які тяжіли над літературною дидактичною і агіографічною. Наші історичні «повісті» не мали перед собою моделей, до котрих старались би за всяку ціну піднятися. До нас, як я вже сказав, не перейшло, здається, ні одного твору (принаймні досі не викрито) з властивої історіографії, з штучністю, прагматичною композицією, з літературною риторикою, з промовами і характеристиками античної історіографії. Приходили головню всесвітні хроніки, механічно компільовані і настільки примітивно зроблені, що вони не могли дати «канона», взірця, під котрий мусили б підтягаться з своїми тубільними подіями і своєю домашньою історіографією наші списателі «временних літ». І дійсно, на протязі трьох століть нашого історичного письменства, що поглишили свої документи в тих літописних збірниках, які ми розпоряджуємо нині, ми знаходимо лише єдиний твір, який претендує на історичний прагматизм і заразом —

на літературність вищої, себто риторичної, марки: се галицька повість про «великий мятеж» по смерті Романа, що займає через се зовсім окреме місце.

Що характеризує нашу стару історичну творчість, в її цілості, в инішнім вигляді, в порівнянні з історичною традицією народів з сильнішою писаною літературою, — се її колективність і анонімність. Ми зовсім не маємо історичних творів окремих і самостійних, а тільки те, що ввійшло в більші історичні збірники чи компіляції, здебільшого сильно проредаговані їх компіляторами. Вони бо старались можливо тісніше зв'язати між собою, уодностайнити і перетопити разом нагромадженій ними матеріал: короткі й ширші річні записки, більші сказання і повісті, чи то взяті в цілості, чи в виривках, документи або літературні пам'ятки, які використовувались для ілюстрації обставин або як рефлексії з приводу описаних подій. Тому той чи інший історичний твір — повість, записка, слово — розмірно рідко заціліли в своїй оригінальній формі; ще рідше ми можемо мати абсолютну певність сеї оригінальності. Майже всюди мусимо рахуватись з можливістю прогалин або вставок, сполучень чи комбінування двох паралельних джерел, часом написаних з різних, навіть навзаєм протилежних становищ. Дуже часто стрічаємо виразні сліди й докази таких деформацій і переробок: часом більш поверхових, коли редактор, скажیم, перемяняє нинішній час оригіналу на час минулий, відповідно змінєній перспективі, або першу особу оригіналу на третю особу переповідання. Часом далеко радикальніших, коли, напр., редактор одним слівцем «не» змінє зміст на зовсім протилежний (як, скажیم, в оповіданні про колишню дань з Новгороду до Києва) або своїми додатками надає цілком відмінне значення первісному текстові (напр., в выводах «Повісті» про початок руського ймення і руської держави).

Бувало не раз і так, що текст переходив через кілька редакторських рук, з одної компіляції до другої, підпадав кількоразовим переробкам і компіляціям, і його первісний вигляд затемнювався іще більше. При тім все, що виявляло автора, час, місце повстання, умисно або й неумисно, в самій процедурі перероблювання, найчастіше стиралось, пропускатись, витравлялось. А коли, через недогляд редакторів, і зіставались сліди колишньої індивідуальності твору, чи то через переочені фрази в першій особі, чи поклики до якихось пропущених уступів, орієнтації географічні («на сій стороні», «на тій стороні» тощо), або навіть полишалось і якесь ім'я (як ім'я Василя в діалозу Василька Ростиславича), то се переважно тільки натяки, які вказують на

компілятивний характер літописів, на те, що в їх склад включені окремі, самостійні твори, але в цілості і в оригінальності сих творів уже не будемо мати! Замість довгої серії окремих переказів, поетичних творів, повістей, записок, поменших компіляцій ми маємо перед собою кілька пізніших літописних збірок, де зв'язано докупи по кілька великих компіляцій, а в сих останніх покришено і перемішано останки тої всеї літератури.

Сі літописні компіляції набирають через те великої ваги як свого роду літературний архів, де полишивсь не раз одинокий слід всього того письменства, яке вони витиснули з уживання, прийнявши в свій склад його фрагменти. Вони визначаються великим багатством і різномірністю змісту в порівнянні з багатьма чужоземними хроніками. Але вони осягнули сю свою вагу занадто дорогою ціною, як я сказав, вивівши з уживання, засудивши на смерть і забуття безконечний ряд творів і авторів, котрих імена носили сі писання, і пропали потім, ввійшовши в виривках чи переробках в сю анонімну антологію нашого старого письменства, котру ми звичайно зємо ходячою назвою літопису. Замість різномірних творів з різних культурних українських центрів, голосів різних політичних і культурних течій з різних часів, як я сказав, — літописання, в котрім ледве можемо розбирати первісні складові часті.

Се мало своїм наслідком два протилежні явища чи тенденції в студіюванні й характеризуванні сеї історичної творчості.

В середині минулого століття поволі увійшло в свідомість, що наші т. зв. літописи являються не чим иншим, як збірниками різномірного літературного матеріалу. Сю гадку висловив уже в 1820 р. російський археограф Строев проти давнішого погляду, підтримуваного особливо авторитетом Шлецера, першого наукового дослідника нашого літописання, який бачив в старому літописі індивідуальний твір Нестора. Ясно усвідомилась вона особливо в 1840—1850 рр., після завзятої полеміки про авторство Нестора, і по сім почалась інтенсивна аналітична робота головно над «Повістю временних літ» задля вирізнєння її складових частин і різних хронологічних верств, з яких вона зложилась. Перший період сих студій був закінчений працею Бестужева-Рюміна, яка стала надовго підставою всяких міркувань про наше літописання («О составъ русскихъ лѣтописей», 1868). Компілятивний характер літописання був уставлений твердо, літопис був признаний архівом, де збереглись останки давнього письменства; вияснена була самостійність цілого ряду включених до літописів пам'яток. Але еволю-

ція літописання не була твердо уставлена, і се понудило в 1890-х рр. академіка Ол. Ол. Шахматова, лінгвіста по спеціальності, залишивши свої лінгвістичні студії, забратись до ґрунтовного аналізу літописних компіляцій, щоб устави дати і авторів різних літописних редакцій, які були поглинені в тих великих компіляціях, про котрі була мова.

Характеристично, що вихідною точкою сього аналізу послужило знов-таки питання про авторство Нестора. Шахматов виступив оборонцем печерської традиції як в сім питанні, про права Нестора на «Повість временних літ», так і в деяких інших суперечних справах, зв'язаних з сею традицією (про житіє Антонія, напр.). Але він при тім викрив нову, незвичайно важну базу для прослідження історії старого літописання — той старший від «Повісті временних літ» літописний звід, котрого даремно дошукувалось попереднє покоління аналізаторів літопису, а Шахматов вказав його у вступній, пізніше дописаній частині дефектного, пергаментного найстаршого кодексу Новгородського літопису, котрий був без уваги відкинений як безвартісна компіляція першими видавцями сього літопису, і тільки 1838 р. вийшов в повнім тексті. Шахматов пізнав і довів, і в тім невмируща його заслуга в історії нашого літописання, що в першій частині сього дописаного вступу ми маємо сліди кількох старших редакцій, які викриваються з аналізу сього вступу і порівняння його з іншими літописними компіляціями. Він вказав на взаємовідносини київського і новгородського літописання і яскраво освітив своїми студіями велику вагу пізніших компіляцій для дослідження розвою літописання, чи, краще сказати, літописного компілювання. За його приводом стали видаватись сі пізніші компіляції, перед тим цілком занедбані, і сам він протягом цілого чверть-століття, до самої смерті, неустанно працював над ними, стараючись відкрити історію літописання і компілювання літописних збірників та вислідити авторів-редакторів.

Довести до кінця сього діла йому, на жаль, не вдалось, і та безконечно складна система затрачених зводів, яка ввижалась йому, не перейшла з сфери домислів в буття реальне. Мішання дуже дотепних і влучних помічань з апіорними і навіть фантастичними припущеннями, на котрих він опірав сю складну філяцію різних місцевих літописних творів, об'єднаних в різних, теж недосяжних, гіпотетичних компіляціях загальніших, митрополітальних особливо, і галерею їх авторів, ініціаторів, редакторів і т. д. бентежило наукові круги, що не рішались іти тими ризиковними дорогами, на котрі їх кликала уява талановитого угадчика. Результати його праці стоять і нині поза обрубом нау-

кового добутку, чекаючи тверезої, холодної оцінки людей, які б уміли з здібностями угадування сполучити обережність і навіть скептицизм, обов'язковий для сторожів людського знання. Одним з пильних завдань для наших дослідників являється активна участь в розробці і провірці результатів сього шановного труду та включення в наш науковий оборот того, що можна взяти з них як тривкий і певний науковий здобуток на місце провізоричного реферування складних гіпотез дослідника, котрими займались ми протягом літ, чекаючи його «останнього слова», яке б завершило його будову і дало можливість оцінити її в суцільності, в підставах і останніх вислідах¹.

Але тим же часом, поки велась аналітична робота над літописанням, дальше продовжувалась тенденція трактувати його як якоюсь органічною цілістю і «літописця» — як щось єдине і суцільне, що мало свою ясно означену фізіономію, незмінну на протязі століть сеї літописної роботи. Так як для Шлецера і його школи «Повість врем. літ» в усім її складним змістом і довгою історією се був просто тільки «Нестор», індивідуальний автор, котрого належало обчистити від різних додатків, виходячи з студій його самого, його манери й індивідуальних прикмет його писання, так для багатьох істориків літератури і культури ще й тепер взагалі «літописець» не тільки «Повісті врем. літ», а всіх трьох віків староруського літописання — се щось одно, що можна характеризувати, беручи з котрого-небудь літопису погляди на суспільний устрій, на культуру, на мораль.

Се певного роду реакція на те розкавалкування літописної цілості на безконечні ряди фрагментів, сліди запропашених зводів і творів, амофорні, безіменні, позбавлені ясних вказівок на час і обставини їх постання. Синтетична гадка не може устояти перед спокусою зложити ясніший і повніший образ, хоч би за поміччю сеї різнорідної мозаїки, зведеної в літописних компіляціях. Але що можна було

¹ Такими «останніми словами» тепер, по смерті Ол. Ол. Шахматова (1921), скільки знаю, zostалися такі праці: Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ, 1908 (лѣтопись занятой археограф. комисіи, т. XX); Повѣсть временныхъ лѣтъ, т. I. вводная часть, текстъ, примѣчанія, 1917 (ibid., XXLX); Лѣтописецъ Несторъ, 1914 (Записки Наук. Тов. імені Шевченка, 117); Стаття про літописи в новім вид. Енциклопед. Словника Брокгауза—Ефрона; Общерусскіе лѣтописные своды (Ж. М. Н. П., 1900, IX—X; 1901, XI) і Ермолинская лѣтопись и ростовскій владычній сводъ (Изв. Ак., 1903) — про пізніші компіляції. Під час друку сеї книги вийшла праця Е. Перфецького «Русскіе лѣтописные своды и ихъ взаимоотношенія», Братіслава, 1922: автор, ученик Шахматова, приймаючи його виводи, старається розвинути їх особляво в приложенні до літописання XII в.

дарувати Шлецеровій школі сто літ тому, не можна поповняти нині, ігноруючи всі здобутки вікової аналітичної роботи. Характеризувати всуміш не тільки ціле літописання XI—XIII вв. або хоч би котрийсь цикл його: старший — XI в., середній — XII, галицько-волинський — се так, як би характеризувати взагалі літературу, не тільки українську, а всю східнослов'янську сього чи іншого століття.

Адже ми тепер уявляємо собі досить ясно, напр., що старший київський літопис «Повість врем. літ» останніх редакцій зложилась з кількарізних комбінацій оповідань київських і новгородських, об'єднує в собі творчість сих двох культурних і політичних центрів, які боролись за гегемонію, конкурували і дійсно визначались в своїм соціальному і економічному укладі, в культурному і політичному житті значними різницями. Яка ж рація всуміш характеризувати сього колективного, абстрактного, апокрифічного київсько-новгородського літописця матеріалом, зібраним без розбору з київських і новгородських записок компіляторами XI—XII в.?

Так званий київський літопис XII в. компілювався з збірок і записок українських і суздальських, що кілька разів переходили з рук в руки. Цілком розбіжні, суперечні течії старого східнослов'янського світу, київського, і нового, суздальсько-володимирського, боротьба на життя і смерть київських, українських політичних і соціальних традицій з новими, великоруськими тенденціями не раз досить навіть яскраво відбиваються в суперечностях записок київських та інкрустованих в київській компіляції суздальсько-володимирських. Очевидно, завдання історика культури і літератури — відділити сі й інші течії й характеризувати їх методом порівняльним, а не шукати якоїсь спільної характеристики київського літопису як єдиної, органічної цілості.

В повістях і записках, які поставали не тільки в різних центрах України, як Чернігів, Володимир, Галич, але і в самих київських, які з'являлися в різних кругах і осередках під рукою людей різної культури, різного стану, ми бачимо теж значні відміни. То перед нами нищий духом аскет якогось-небудь монастиря, весь заглиблений в ідею гніву Божого на грішний світ поза монастирськими мурами, що пильно заносить на сторінки своєї «хароті» небесні і земні знаки, які провіщали той гнів і остерігали людей, та передусім пильнує змін в ерархії чи в своїм монашій житті. То особа теж духовна, але з ширшим суспільним і поглядом, яка відзивається борше на інтереси загальнішого, політичного характеру, ніж на узкоцерковні й ерархічні. То, нарешті, людина, очевидно, вповні світська, чи своїм становищем чи

світоглядом, учасник походів, дипломатичних переговорів, захоплений безроздільно сучасними політичними, династичними, громадськими інтересами й конфліктами, який тільки дуже загально відбиває домінуючі християнські настрої й погляди сучасного освіченого громадянства.

Очевидно, історик літератури і культури повинен приложити всі старання, щоб вирізнити всі отсі індивідуальності або, принаймні, різні типи письменника-літописця, не знеохочуючись анонімністю і не піддаючись спокусі за всяку ціну, оправдано чи неоправдано, пришпилити кожному фрагментові якесь сучасне ім'я або пришити анонімну літописну записку чи повість до іншого твору з іменем, з-поза літописання. По чвертьвіковій аналітичній роботі над нашим літописанням приходить черга на студії над складовими частинами, над фрагментами старого письменства, абсорбованого ним, щоб по можності, реставрувати їх, виробити собі поняття про їх вигляд, літературну манеру й ідейну фізіономію їх авторів, їх світогляд, їх культуру.

Я, розуміється, не можу тут переводити сю роботу в її повнім обсягу. Можу тільки намітити дещо головніше, полишаючи поглиблення і викінчення сеї програми будучим дослідникам.

Старий київський літопис і його літературний матеріал. Старий, або «Начальний», «Найдавніший», київський літопис закінчений кількома редакціями в другім десятилітті XII в., як уже вище було зазначено, не заховався ні в одній з сих своїх редакцій окремо, а тільки в більших літописних збірниках.

Один такий збірник, закінчений, правдоподібно, на Волині при кінці XIII в., репрезентується найстаршим рукописом, переписаним, судячи по знакам паперу, не раніше 1420 р. (коло 1425 р., як ближче датують), десь на півночі, в районі псковського діалекту, а перехованим в Іпатській монастирі, в Костромі. По імені сього монастиря самий збірник прийнято було називати Іпатським, хоч він цілком випадково опинивсь у тім монастирі і репрезентує не основну, початкову збірку, так, як вона була зведена вперше, в «протографії» її, а одну з пізніших редакцій, в котрій між іншими з'явилась партацька нинішня хронологія Галицького й Волинського літопису. Ближче до протографу стоїть інший кодекс, списаний, судячи по письму на Україні в XVI віці, по імені свого останнього власника він зветься Хлебніковським; від нього йдуть кілька ще новіших українських копій: одна закінчена в Животові (Брацлавщина) в 1620 р., тепер зветься Погодінською; друга, ще молодша (XVIII в.), з небезінтересними приписками на маргінезах,—

Єрмолаївська: так зветься вони по іменам пізніших, великоруських власників.

Другий збірник, суздальський, був закінчений кількома роками пізніше, на початку XIV в., але репрезентується копіями ранішими від волинського збірника. Найстарша кінчиться 1305 р., а списана ченцем Лаврентієм в 1377 р., мабуть, в Суздалі. Три молодші копії: Радзивиллівська або (Кенігсберзька) — ілюстрована численними мініатюрами, Академічна (або Троїцька) і друга Троїцька, що згоріла в 1812 р. і звісна тільки з варіантів, поданих при виданні «начального літопису», що ладилось тоді, всі належать до XV в.

На інших, пізніших компіляціях, які в більш-менш чистім виді містять старий київський літопис, не буду спинятись, тим більше, що вони переважно не вистудійовані докладно й досі.

Основою сього старого київського літопису послужила «Повість временних літ». В найстаршій кодексі, мніха Лаврентія, сей заголовок читається так: «Се повѣсти времяныхъ лѣтъ, откуда есть пошла Руская земля, кто в Киевѣ нача первѣе княжити, и откуда Руская земля стала есть». Кодекси волинського збірника мають дописку: «черноризца Феодосьева маѣастыря Печерского», а кодекс Хлебніковський має при тім ще ім'я Нестора: «Нестора черноризца». Старша редакція, приписана до дефектного Новгородського літопису, має інший значущий додаток до сього титулу: «и како избра Богъ страну нашу на послѣднее время».

Ся остання дописка, очевидно, пізніша, психологічно не менш інтересна, як дописка кодексів волинської версії про анонімного автора, що так багато займала дослідників. Вона вказує, що й тодішній читач, як і нинішній, відчував, як сей титул не відповідає змістові всього літопису. Вичисляючи головні справи, висвітлені літописом, він проминав найважливішу, яка стоїть в центрі всього його оповідання — се християнізація Русі. Факт дійсно знаменний, і, не вважаючи на всі зусилля ак. Шахматова довести, що се був титул «Несторового зводу» останньої редакції 1118 року, я думаю, що ся аргументація не ослабляє значення сього факту. Він свідчить, що згаданий титул з'явивсь не над котроюсь з останніх редакцій, а над одною з перших, може, таки найпершою, яка не доводила свого оповідання до Володимирового охрещення, а говорила справді тільки, «відки пішла Руська земля» (очевидно, в тіснішій значенні — Київської Русі), «хто спершу почав у Києві княжити» і «як стала Руська земля» — як організувалась київська державна система. Се було оповідання, яке починалось історією

заснування Києва, говорило про перших історичних князів: Аскольда, Діра й Ігоря, предка нової династії, про його війни і про його смерть у деревлян, з котрої вив'язались київсько-деревлянські війни, що служили темою різних переказів, легенд і поетичних творів. Як далеко заходило се оповідання, чи кінчилось воно на сих деревлянських війнах по смерті Ігоря, чи доводило історію далі, до смерті Святослава або до останньої війни київського князя Ярополка з деревлянським князем Олегом, в зв'язку з історією ривалізації київської династії з родом Свенельда, держателя Деревської землі, і тепер ще трудно сказати, тому що в обох місцях, при подіях по смерті Ігоря і Святослава текст літопису підпав, очевидно, великим змінам. Свого часу Срезневський вказав на хронологічну табличку «Повісті» (під 852 р.), в якій єсть різниця в рахуванні років до смерті Святослава і після його смерті, і він вважав, що перший літописний цикл кінчився з смертю Святослава. Шахматов виставив таку гіпотезу, що перший літопис був списаний після заснування київської кафедри Ярославом в 1039 р., і доводив оповідання до сих фактів: заснування Ярославом нового Києва і побудування кафедри св. Софії на місці побіди над печенігами 1039 р.¹ Хоч ся гадка — зв'язати постання першого київського літопису з Ярославовими заходами коло освіти, культури, книжності — має в собі багато правдоподібного, я все-таки не вважаю обгрунтованою тезу, що перший київський літопис з'явивсь тоді і в такім складі, як думав Шахматов, — доведений до подій 1030-х рр.

Я думаю взагалі, що при всіх величезних заслугах Шахматова, положених ним коло аналізу сього літопису, його бажання за всяку ціну оборонити печерську традицію про Нестора — автора «Повісті врем. літ» — і варязьку теорію (переведену в «Повісті» тим же Нестором, як думав Шахматов) до певної міри затемнили питання і не дали можливості йому і тим, що йшли за ним, зробити правильні висновки з ним самим зроблених відкриттів і помічань.

¹ В літопису під 1039 р. стоїть звістка про посвячення церкви Богородиці (Десятинної), початої Володимиром. Шахматов поправляє се на церкву св. Софії, з огляду, що 4 жовтня, день посвячення св. Софії, припадав 1039 р. на неділю, і приймає, що тоді ж фундовано взагалі руську митрополію в Києві (звістку пізніших компіляцій: «церковь святую заложил камяну и уставил митрополію» — він уважає автентичною тую запискою Новгородського зводу XI в.). По його гадці, запискою про сі події кінчився перший київський літопис, і тільки потім дописано сюди ще оповідання про похід на греків 1043 р. (Разысканія, с. 412 і дд.). Все се можливо, але, властиво, зостається вповні гіпотетичним, бо побудоване на самих припущеннях.

Мені думається, що стара гадка (висловлена Соловйовим і Костомаровим, підтримана Бестужеєвим-Рюїніним) про первісну «Повість временних літ», яка не доходила до охрещення Русі за Володимира, так правильна. Думається далі, що перша київська повість, яка відкривалась історією заснування Києва трьома братами, мала дуже «руський», себто київський характер, що в ній ще не було варязької теорії, вона стояла на погляді, як літописна повість про Кирила і Мефодія, що «слов'янський язик і руський один». Вона ще дуже мало займалась північними, новгородськими справами, а всю увагу скупляла на боротьбі Києва з полудневими сусідами.

Але Ярославова доба відсвіжила претензії варязьких дружин на провідну роль в Києві і суперництво з Києвом Новгородом як ключа до путі «з варяг в греки». Подібні події мали місце півстоліття перед тим, під час боротьби Володимира за Київ, але потім Володимир, обжившись в Києві і відправивши варязькі дружини, вернув Києву його гегемонію в Руській системі. Боротьба Ярослава з київським князем Святополком розворушила все се наново, і пізніші редакції київського літопису, з їх комбінацією відомостей київських і новгородських, з їх теоріями варязького походження київської династії, руського імені і всього «роду Руського». — вони носять на собі сліди сеї нової пертурбації, тим часом як первісна «Повість» чи її прототип (коли він не мав сього імені), хоч і написаний в часах Ярослава (се можливе вповні), скорше віддавав настрої давніші, що міцно стояли на ґрунті старих київських традицій. В перших початках повісті київська династія, мабуть, виводилась безпосередньо від братів — фундаторів Києва, так, як бачимо се в варіанті, використанім Длугошем і в різних інших історичних компіляціях, а тільки потім сей зв'язок був перерваний пізнішими здогадами про варязький початок династії й перехід її з Новгороду, провідну роль варягів в будові Руської держави, її християнізації і т. д. Все се були здогади, висунені во славу Новгороду як старого варязького гнізда і розсадника київських князів, з котрого прийшли не тільки Ярослав і Володимир, але, мовляв, також Ігор, Олег, Аскольд, Дір і т. д.¹

¹ Про суперництво київської і новгородської політичної системи, дві паралельні легенди — київську і новгородську — і перемогу новгородської в новіших редакціях «Повісті» писав я в останнім виданні І тому України-Руси, с. 381 і дд. і с. 420. Там же, на с. 383 і 586, про можливий безпосередній зв'язь Володимирової династії з Києвом в прототипі «Повісті». Я звертаю увагу дослідників на сю пробу глянути через голову редакторів «Повісті» на ті поняття про початок київської держави, котрі могли бути перед варязькою теорією, розвиненою пізні-

Походження династії було тоді дуже неясною справою (се вказує, що писалось про се, в усякім разі, не раніше XI віку). Знали тільки Володимирового батька і діда; відносини Олега до династії були зовсім не звісні, в першій частині повісті його зовсім поминено в ряді київських князів, вставлено тільки потім, і перед тими різними пізнішими нахідками і вставками (походу Русі на Царгород за царя Михаїла, договорів Олега, Ігоря, Святослава й т. ін.), які внесли більше докладності і документальності в сю київську старовину, її події комбінувались, мабуть, дуже свідно і різнорідно, як то бачимо хоч би й на різних переказах про Кия, записаних в «Повісті» і поза нею.

Переведений останнім часом аналіз сеї найстаршої «Повісті» виявив, що всі долатки книжного характеру (виключивши хіба деякі цитати з Біблії) з'явилися тут пізніше. Спочатку се була збірка київських переказів — повістей і пісень, скомбінованих і подекуди пояснених, інтерпретованих укладчиком, без років, без хронології, яка з'явилась тільки потім, так само як і короткі річні записки. Такий характер переказів мали оповідання про Кия та його братів і про походи київських князів на греків, пізніше пов'язані різними способами з Аскольдом, Діром, Олегом, Ігорем, Святославом, а була, видно й така версія, яка самого Кия водила в похід на греків. Оповідання про хозарів, їх владу над нашими племенами і пізнішу боротьбу з ними, може, й боротьбу з печенігами, хоч сі оповідання зв'язались потім з пізнішими князями. Перекази про війни з своїми, українськими племенами: уличами і особливо деревлянами. Подібно як оповідання про походи на греків, сі деревлянські війни мали паралельні перекази і поетичні твори, які зв'язувались то з тим, то з іншим князем; вони переходять довгою низкою через «Повість», перетерпівши, очевидно, глибоку зміни під руками редакторів: так випала історія війни Ігоря з уличами, що продовжувалась потім епізодом про Свинельдову дружину у деревлян, і так само пропало дещо таке, що зв'язувало сей епізод з історією Свинельдовою сина, що був причиною останньої війни з деревлянами за Ярополка. Стара «Повість», очевидно, сильно утерпіла від

цими редакторами. Я вказав там теж (с. 587), що пізніші нахідки і вставки (вказані в тексті) тільки згодом відсунули так далеко від Володимирових часів в глибину віків київські початки, які до тих часів уявлялись київським книжникам значно пізнішими. Поки умови не дали Олегові місця між київськими князями, поки не було дати для першого походу на Царгород, все те, що тепер виповнює ціле півстоліття перед Ігорем, уявлялось, мабуть, як події середини або першої половини X в.

сих переробок і стратила свою початкову провідну ідею і з її становища переведену перспективу подій: її заступили нові історичні теорії.

З одної сторони, налягли тенденції тіснішого зв'язку з візантійською і християнською традицією, в стилі тих візантійських хронік світової історії, про котрі була мова вище. Безпосередньо з хроніки Амартоло чи якоїсь компіляції, яка зачерпнула звідти різний матеріал, взято історію людського розселення по світу, з котрим поставлено в зв'язок розселення слов'янське, і в паралелю етнографічним характеристикам грецьким дано етнографічний огляд східнослов'янських племен. В паралелю історіям про поширення християнства використано один з варіантів повісті про Кирила і Мефодія та утворено легенду про побут у Києві апостола Андрія як патрона християнської Русі. Зачерплено різні візантійські звістки про русько-візантійські відносини, про ті народи, які переходили через Україну, — про обрив і білих угрів-хозар, волоське розселення на Дунаї, «Велику Скитію», котра нібито означала наше чорноморське розселення. Віднайдено і вставлено, з відповідними змінами загальної історичної схеми, договори київських князів з Візантією і т. д. Історію Русі введено як інтегральну частину в склад світової історії так, як її представляли візантійські хроніки світу. По потоці три Ноеві сини ділять між собою землю; Афетові дістається «північна і західна сторона», від Мідії і Арменії до Британії і Варязького моря; до його коліна належить русь, ляхи, варяги, литва і чудь, волохи, римляне і німці. При змішанні язиків під час будови вавилонської вежі, коли Бог розділив усіх людей на 72 язика, слов'яни були в числі сих 72; згодом вони осіли на Дунаї, відти розселились по нинішнім слов'янським краю, діставши назви по новим місцям свого розселення. Між ними були поляни, у котрих три брати, Кий, Щек і Хорив, збудували город Київ. Різні народи: болгары, «білі угри», обри (авари), хозари — находили на них і підбивали їх собі. Київська династія відборонила Русь від сих сусідів, заснувала державу і своїми походами на Візантію зробила її ім'я голосним у світі: похід на Царгород за цесаря Михайла дав їй місце в історії («нача ся прозывать Руская земля»). Трактати Олега, Ігоря і Святослава з цесарями задокументували її пізніше буття. Володимир своїм охрещенням увів її в сім'ю культурних народів і уставив відносини до сусідніх християнських держав: Візантії, Угорщини, Чехії й Польщі.

З другого боку, зроблено ряд додатків, переробок і змін, щоб тісніше зв'язати київські перекази з новгородськими.

Київську традицію початків Русі підпорядкованій ській, більш приемній династії і дружині, і в зв'язку з тим розвинено варязьку теорію, в ширшій розумінні — теорію провідної ролі варягів в політичній і культурній історії Русі. Так з'явилась у «Повісті» історія про покликання до Новгороду Рюрика, походи Аскольда і Діра і потім Ігоря на Київ і т. д. На сім місці я не буду ближче входити в розгляд сеї нової комбінації старих київських переказів з такими теоріями і переказами — зроблене се було мною досить детально в історії України-Руси.

Паралельно з тим ішло хронологічне розширення первісної повісті через додавання нових циклів. Серії коротких річних записок, котрими продовжувано більш зв'язле і прагматичне оповідання, крок за кроком заступлено більшими оповіданнями, які почасти займали їх місце, почасти вмещались серед них. Так ввійшла велика повість про Володимира, властиво, комплекс різних повістей і переказів про християнізацію Русі, в більш-менш переробленій, скомпільованій формі: оповідання про Ольгу, про варягів мучеників, похід Володимира на Корсунь, його охрещення. Шахматов бачив під тим болгарський підклад: повість про охрещення царя Бориса, приложену з деякими переробками до Володимира; але се болгарське запозичення не potwierджується аналізом матеріалу. Навпаки, виясняються тісні зв'язки його з різними східнослов'янськими повістями про Володимира, звісними в пізніших рукописах XV, XVI, XVII в., а в основі своїй, очевидно, значно старшими — різними переходовими мотивами, зв'язаними з традицією X віку¹. Відносини сих повістей до літописного оповідання ще добре не вияснені, так само як і переважної більшості пізніших варіантів літописних оповідань передволодимирової доби².

Потім друга, поменша компілятивна стаття оповідає про події, зв'язані з смертю Володимира і боротьбою його синів. Вона в багатьом дуже близька до «сказанія про Бориса і Гліба», багато черпає, очевидно, з поетичних творів на теми сих подій: про деякі мальовничі подробиці, які виявляють сліди сих творів, скажемо справді прогалина, — закінчення літописного циклу, що може припадати на 1030-і рр.,

¹ Вони вчислені в останнім виданні I т. «Історії України-Руси», с. 575.

² До смерті Ольги оповідання пізніших компіляцій й переробок зібрав Гілляров, його збірка під заголовком «Преданія русской начальной летописи», 1878, була випущена в 1890-х рр., але й потім зосталась без уваги.

Хрестом перемагаються сили бісовські. Хрестом Господь помагає князям в битвах. Хрестом захищені вірні люде побіждають супротивних супостатів. Хрестом рятуються скоро в напасті, хто з вірою його призиває. Нічого біси не бояться, крім хреста. Коли від бісів буває мапа, познаменувати лице хрестом, і вони прогоняться».

Се слово з нагоди пригоди Всеслава в літописі перебите аж двома іншими додатками, включеними в літопис. Одно — се згадане слово о казнях божіих. Друге — записка про щасливий похід Святослава на половців, що стався після погрому на Альті. Шахматов добачав тут записку з Чернігівського літопису. Цілий літопис — се, може, й забагато; чернігівська записка — се можливе, але вона могла бути зроблена і в якомсь монастирі чернігівської фундації в Києві.

Під р. 1071 читається повість про волхвів і волхвування, написана з нагоди появи «в та же времена» якогось волхва в Києві та його пророкувань, що грецькі землі будуть міняти свої місця; вступна фраза «в та же времена» ясно показує його непричетність хронологічному літописному оповіданню¹. Головну його частину становить оповідання, записане зі слів воеводи Яна Вишатича про його диспут на Білім озері з волхвом, який викладав дуже інтересну дуалістичну космогонію, аналогічну з нашими легендами і піснями космологічного змісту.

Під р. 1072 записка про перенесення мощей Бориса і Гліба, зачерпнена з тих же вишгородських записок, які ми бачили вище при «сказанні»².

Оповідання про смерть Ізяслава Ярославича, під р. 1078, переходить в апологію покійного князя від різних закидів («коли хто каже: «Киян посік тих, що висадили Всеслава з поруба»), похвала його братолюбію і міркування про чесноту братолюбія взагалі виглядає як відгомін якогось похоронного слова. Те ж саме трохи далі, під р. 1087, з нагоди смерті Ізяслава Ярополка. Висловлено було досить правдоподібний здогад, що се уривок з слова, сказаного митрополитом на похороні убитого князя:

«Многы бѣды приемъ, без вины изгонимъ отъ братья своя, обидимъ и разграбленъ, наконецъ и смерть горку прия, — но вѣчнѣй жизни и покою сподобися. Таковъ бѣ бѣше блаженный князь Ярополкъ — кротокъ, смиренъ, братолюбивъ и нищелюбець, десятину дая отъ всихъ

¹ Шахматов висловив гадку, що се продовження оповідання про дивні пригоди і знаки, які вішували українські замішання: 1068—9 рр., що стоїть в літописі під р. 1065.

² В сім місці Шахматов покладав край розширеної редакції, зробленої Никоном і доведеної до початків 1073 р. Підставою для нього послужило, що в сім місці (під 1074 р.) кінчиться подібність між «Повістю» і «Софійським Временником», пізнішою компіляцією, яка, по його гадці, використала старий київський літопис в старшій редакції.

скотъ своихъ Святѣй Богородицѣ и отъ жита на вся лѣта. И моляше Бога всегда, глаголя: «Господи Боже мой, Ісусе Христе, прими молитву мою і дай ми смерть такову, якоже вдалъ еси брату моему Борису и Глѣбови...»

Дуже інтересна повість вставлена в літопис під р. 1093, слідом за запискою про смерть Всеволода і запанування в Києві Святополка¹. Вона дуже нагадує вищеведену повість про київську революцію і поставлення в Києві Всеволода. Починається історією нападу на Київщину половців і конфлікту на сім ґрунті у Святополка і приведеної ним до Києва дружини з старими київськими боярами (на чолі їх Ян Вишатич, один з інформаторів літописців). Описує дуже докладно похід на половців і нещасливу битву під Трипіллям, з докладною датою, далі облогу половцями Торчеська, переходить в побожні міркування з сього приводу на тему божих кар, очевидно, повставлювані в первісне оповідання, яке дуже мальовничо описує тодішню бідну, піддання міста половцям і гірку долю невільників. Се найстарший тип невільничої поезії, який звучить місцями як відгомін якоїсь невільницької псалми:

«Половцемъ же осѣдящимъ Торчѣский, противящемъ же ся Торкомъ и крѣпко борющимъ ізъ города, убиваху многы отъ противныхъ. Половци же начаша налѣгати і отъимаху воду, и изнемагати начаша у городъ люде жакою водною и голодомъ. И прислаша Торци къ Святополку глаголюще: «Аще не пришлеша брашна, предатися имамъ». Святополкъ же пославъ и не бѣ лѣзъ украстися в городъ, множества ради ратныхъ. И стояша около города недѣль 9, и раздѣлишася на двое: едини сташа у града, ратью борюще, а друзи поидоша Киеву, и пустиша на воропѣ [на рабунок] межн Києвъ и Вышгородъ. Святополкъ же выиде на Желяню и поидоша обон противу собѣ, и ступишася и укрѣпися брань, и падаху язвении предъ врагы нашими, и мнози погыбоша и быша мертви, паче неже у Треполя, Святополкъ же приде Киеву самъ третій. И быша же си злая мѣсяца июля 23, наутре же. в 24, у святою мученику Бориса и Глѣба, бысть плачь великъ у городъ, а не радость, грѣхъ ради нашихъ и неправды.

Половци воеваша много и възвратишася к Торчеському. Изнемогоша люди в градъ отъ глада и предашася ратнымъ. Половци же приемше градъ, запалиша огнемъ и люди раздѣлиша, и ведоша я у кревежъ к сердобоямъ своимъ и сродникамъ своимъ много роду крѣстьянска. Стражающе, печални, мучими, зимою оцѣплями, в алчи и в жажки и в бѣдѣ, опуснѣвши лица, почернѣвши телеса, незнаемою страною, языкомъ исполномъ², назн ходяши и боси, ногы имуще сбранены терибемъ, со слезами отвѣщаваху другъ къ другу глаголюще:

¹ Шахматов тут бачив закінчення третього літописного циклу, зробленого в Печерським монастирі за ігумена Іоана, між р. 1093 і 1096 («Несторъ-літописецъ», с. 33); її вступом уважав він ту передмову, про котру нижче.

² Серед дикого народу. Варіант: «языкомъ испаденомъ» — з язиками, спаленими згагою.

«Азь бѣхъ сего города», «А язъ сея веси». Тако съвопрошахуся со слезами, родъ свой повѣдающе и въздыхающе, очи возводяще на небо къ Вышнему, свѣдущему тайная».

Доволі складний комплекс різних творів, цитат, ремінісценцій згромадилося також під р. 1096. Насамперед маємо тут доволі заокруглену і суцільну повість про війну Мономаха і його синів Мстислава й Ізяслава з Олегом Горишлавичом, ту саму, що дала привід до вже звісної нам «грамоти» Мономахової до Олега. Повість написана з становища Мономаховичів в Новгороді, може, новгородцем таки, як се дає зрозуміти її закінчення: «Мстиславъ же узворотися въспять къ Суждалю, и оттуду приде Новгороду, въ городъ свой, молитвами преподобнаго епископа [новгородського] Никиты: се же бысть исходящу лѣту 6604, индикта 4, напыль» (в середині індикту, що починався з 1 вересня, тим часом як рік кінчився місяцем лютим, бо починався в марті, отже, діялось в місяці лютім).

Се оповідання розбите кількома київськими звістками про напади половців. Одна особливо інтересна тим, що вказує в авторі печерського монаха:

«Придоша на манастырь Печерський, намъ сущимъ по къльямъ, почивающимъ по заутрени, и кликоша около манастыря, и поставиша 2 стяга предъ ворота манастырскими. Намъ же бѣжашимъ задомъ манастыря, а другимъ възбѣгшимъ на полатѣ [на хори церкви], безбожни сынове Измаилеви высъкоша врата манастырю и устремишася по къльямъ, высъкающе двери, изношаху еже аще обрѣтаху у къльи».

До сього прилучені міркування про походження сих «синів Ізмаїлевих» від нечистих народів, про котрі оповідається в Откровенії Мефодія патарського, і оповідання новгородця Гюрата Роговича («яж слышахъ преже сих 4 лѣтъ, яже сказа ми Гурята Роговичъ новгородецъ») про північних угрів, в Печорськім краю, в сусідстві з самоїдею, і німу мінову торгівлю з ними:

«Молвятъ, не разумѣти языку ихъ, но кажутъ желъзо и помавають рукою, просяще желъза, и аще кто дасть имъ желъзо: или ножъ, или сокиру, и они дають скорою противу». В них наш учений коментатор пізнав народи, загнані на край світа і «заклепані» в горі Олександром Македонським, описані в тім же «Откровенії Мефодія».

Продовження сього оповідання, очевидно, читається далі, під р. 1114, де оповідається зі слів ладожан (в Новгородськім краю) про різні дива, які діються на півночі, «за Югрою і за Самоедьо»: як з одних тут спадають молоді вивірки, а з других — малі оленята. Се дає привід незвісному книжникові до екскурсів по аналогічні дива до візан-

тійської премудрості, зачерпненої безпосередньо з Амартола чи якоїсь компіляції.

Потім, під р. 1097, наступає славна повість Василя про осліплення Василька теребовельського і волинську війну, що виникла з сього приводу. Вона, очевидно, стратила свій початок, його місце заступила записка про княжий з'їзд на Любчу або скомбінована з нею якась фраза повісті. Інші короткі записки з сих років, 1098—1100, заціліли далі, тільки відсунені отсею вставленою повістю Василя, і се урятувало її від переробок, для скомбінування з сими записками. Завдяки тому маємо в досить чистій формі сю прегарну повість — одну з найкращих, які донесла нам наша традиція. Хоча автор Василь вважається духовною особою, і се можливо¹, але, в кожному разі, він дуже помірковано стилізував своє оповідання «от писанія», і воно непорушно задержало безпосередність почувань, поглядів і мотивів своїх героїв, визначається простотою, силою і виразністю вислову і малюнка, підіймається до високого пафосу, до артистичної мальовничості місцями, але ніде не стає тривіальним і банальним. Найбільш сухе і збите оповідання при кінці: може бути, покорочене вже в літописі, а може, й самим автором договорене тільки як епілог розповіджених подій. Коли вважати текст повісті не поправленим редактором, то його вирази показують, що повість написана по смерті Давида, себто після р. 1112, але за життя Василька (що вмер р. 1124). Для характеристики її манери я наведу кілька уривків:

«Прийшов Святополк з Давидом до Києва, і раді були всі люде. Тільки диявол сумував про сю любов [заключену князями на Любчу]. І вліз сатана в серце деяких мужів, і почали говорити Давидові Ігоревичеві, а говорили так, що «Володимир зложився з Васильком на Святополка і на тебе». Давид же няв віру брехливим словам і почав намовлювати [Святополка] на Василька, так казав: «Хто вбив брата твого Ярополка? а тепер він замишляє на тебе і на мене і зложився з Володимиром! промишляй но про свою голову!» Святополк збентежився, говорив: «Чи се правда чи брехня?» — і не знав. І сказав Святополк Давидові: «Коли правду кажеш, нехай Бог ти буде свідком: коли ж з зависті говориш, нехай його Бог заступить». Узяв жаль Святополка

¹ Найбільш проречиста з сього погляду вказівка — се компліменти Мономаху за його любов і поблажливість до «чорноризецького чину»: автора дійсно можна вважати чорноризом — монахом невисокого рангу; може бути, що був він справді монахом Видубицького монастиря, куди заїздив Василько в Києві, і се одмічено в повісті. Сей здогад, я вважаю правдоподібним. Натомість гадку Шахматова, що повість була написана в Перемишлі (sic) на дворі Василька (котрий, однак, був князем теребовельським), я вважаю зовсім безпідставною. Щоб се був духовник або двірський священик Василька, також властиво ніщо не показує. Він досить об'єктивно ставиться до Василька.

за брата і за себе, почав думати, чи се не правда? і став вірити Давидові. І підійшов Давид Святополка. І почали думати на Василька, а Василько сього не знав, ні Володимир.

І почав Давид говорити: «Коли не вхопимо Василька, то ні тобі не буде княження в Києві, ні мені в Володимирі». І послушав сього Святополк.

А Василько прийшов 4 ноября і перевізся на Видубичі, пішов поклонитись святому Михайлові в монастир, і вечеряв там, а товари свої [обоз] поставив на Рудниці. Як настав вечір, пішов до свого товару. Як настав ранок, прислав Святополк, переказуючи: «Не йди від моїх іменин» [на св. Михайла, 8 падолиста]. Василько ж відмовився, сказав: «Не можу ждати, може бути рать [війна] дома». І прислав Давид до нього: «Не ходи, брате, не протився братові старійшому, підемо [потім] оба». Та Василько не хотів так зробити, не слухав їх. І сказав Давид Святополкові: «Чи бачиш? не вважає на тебе, хоч тут в руках твоїх ходить. А як піде до своєї волості, побачиш сам, чи не забере городів твоїх Турова і Пінська, й інших твоїх городів. Тоді згадаєш мене! Але ти поклич його ще тепер і вхопи та дай мені».

І послушав його Святополк, і послав по Василька, переказав: «Коли не хочеш чекати моїх іменин, то прийди нині, привітайся зі мною та посидимо собі з Давидом разом». Василько й обіцяв прийти, не знаючи лєсті, яку на нього кував Давид.

Василько всім на коня і поїхав, і стрів його отрок його, і розповів йому тими словами: «Не ходи, княже! хочуть тебе вхопити!» Не послушав його той, помислив: «Як же хотіли б мене вхопити? Оногди цілували хреста, кажучи: «Коли хто на кого,— на того буде хрест і ми всі!» І подумавши так, перехрестивсь, кажучи: «Нехай буде воля Господня». І поїхав з малою дружиною на княж двір.

Вийшов проти нього Святополк, пішли в гридницю [вар.: істьбу], прийшов Давид і сіли. І почав Святополк говорити: «Зостанься на свято». І сказав Василько: «Не можу, брате, зостатись,— вже я й товарам казав йти наперед». Давид же сидів наче німий. І сказав Святополк: «Поснідай, брате!» І згодився Василько поснідати. І сказав Святополк: «Посидіть ви тут, я піду, приготую». І пішов, а Давид з Васильком сіли. І почав Василько говорити до Давида, і не було в Давиді ні гласа ні послушання,— настрашився, і лєсть мав у серці. І посидівши трохи, Давид сказав: «А де брат?» Йому сказали: «Стоїть на сніях». І Давид устав, кажучи: «Я піду по нього, а ти, брате, посидь». І Давид устав і пішов. І як вийшов Давид, замкнули Василька, закувавши в дві окуви, і приставили до нього на ніч сторожу, 5 ноября [день, мабуть, потім приписано).

Другого дня Святополк скликав бояр і княн і розповів їм, що йому оповів Давид: «Брата тобі вбив, і на тебе змовивсь з Володимиром, хоче тебе вбити і город твій зайняти». І бояре та люде сказали: «Тобі, княже, треба пильнувати своєї голови. Коли Давид сказав правду, нехай буде Василькові кара; коли Давид сказав неправду, нехай буде йому Бог месником, і він відповідає перед Богом». І довідались ігумени, і почали просити за Василька Святополка. Святополк же сказав їм: «То Давид!» Давид же, довідавшись, став підбивати його на осліплення: «Коли сього не зробиш, а пустиш його, то ні тобі княжити, ні мені!» Святополк же хотів пустити його, але Давид не хотів— боявся його.

І на ту ніч відвели його до Звенигорода—се малий городок коло Києва, верст з десять віддалі. Привезли його на возі, скованого, і, зсидівши з воза, завели до малої «істобки» [кімнатки].

І сидячи там, побачив Василько Торчина, що гострив ніж, і порозумів, що його хочуть осліпити, і скричав до Бога з великим плачем і

стогоном великим. І тут ввійшли послані Святополком і Давидом: Сновид Ізечевич, Святополків конюх, і Дмитр, конюх Давидів, і почали стелити ковер, і постеливши, вхопили Василька і хотіли його кинути, і він боровся з ними сильно, і вони не могли його кинути. І ввійшли тоді інші, і кинули його, і зв'язали, і зняли дошку з печі, положили йому на груди. І сіли по оба боки Сновид Ізечевич і Дмитр і не могли його утримати. І приступили ще інших два і зняли з печі другу дошку і сіли, і придавили його сильно, так що груди тріщали. І приступив Торчин, на ім'я Берендій, вівчар Святополків, держучи ніж, і хотів устромити ніж у око, і не трапив ока, а перерізав лице—єсть та рана на Васильку і донині. Потім устромив йому ніж у зиницю, вийняв зиницю, потім у друге око увертів ніж, вийняв другу зиницю. Під той час [Василько] був як мертвий. І взяли його на ковер і положили на віз, як мертвого, і повезли до Володимира.

І переїхавши міст звинденський прийшли й стали з ним на торговниці. І стягнувши з нього криваву сорочку, дали випрати попаді. Попада, виправши, одягла на нього. Ті обідали, а попада почала над ним плакати, бо він був як мертвий. Збудив його той плач і сказав він: «Де си ми? Ті ж йому сказали: «Над Здвнжем у городі». Він попитав і води, і ті йому дали. І напивсь води, і вступила душа, і спам'ятав і сополапав сорочку і рече: «Чому сьте зняли з мене? нехай би в сій сорочці смерть прийняв і став перед Богом у кривавій сорочці». Ті ж рочці смерть прийняв і став перед Богом у кривавій сорочці. Ті ж рочці обідали і пішли з ним возом скоро, хоч по грудній дорозі, бо тоді був місяць грудень, себто ноябр. І прийшли з ним до Володимира за 6 день. [Наступає оповідання про інтервенцію князів у сій справі, по сїм:]

Як був Василько в Володимирі, вище згаданім місті, і наблизився великий міст, і я був там же в Володимирі, одної ночі прислав по мене князь Давид. І я прийшов до нього. Дружина сиділа коло нього, і він мене посадив і сказав: «От мовив Василько сеї ночі Вланові і Колчі—так сказав Василько: «Зачуваю, що Володимир і Святополк ідуть на Давида; нехай би Давид мене послушав, і б послав свого мужа до Володимира, щоб він вертався: напевно, якби йому сказати, то він не піде». Так от, Василько, посилаю тебе,—поїдь до Василька з отсими двома отроками і скажи йому так: «Якщо хочеш послати свого мужа до Володимира, і Володимир вернеться, то дам тобі котрий хочеш город: хоч Всевож, хоч Шеполь, хоч Перемиль».

Я пішов до Василька і сповів йому всю мову Давидову. А він сказав: «Сього я не мовив: але, надіючись на Бога, пошло до Володимира, аби не проливали крові за мене. Але сього мені дивно: дає мені свій город,—а мій Теревовль, моя волость—почекаю її ще й тепер!» Так воно й сталось—скоро дістав свою волость. Мені ж сказав: «Піди до Давида і скажи йому: «Пришли мені Кулмія, я його пошло до Володимира». І не послушав його Давид, і послав мене знов, кажучи: «Нема Кулмія». І сказав мені Василько: «Посидь трохи!», і сказав слугі своєму вийти, і сів зо мною і зачав говорити:

«Се азъ слышу, оже мя хочеть Давыдъ давати ляхомъ. То се мало насытилъ крове моея, і се хочеть болше ся насытити, оже мя вдасть имъ. Азъ бо Ляхомъ много зла створихъ, и еще есмь хотѣлъ створити и мьстити Русскую землю. Аще мя вдасть ляхомъ, не боюся смерти, но се повѣдаю ти по истинѣ, яко наведе на мя Богъ за мое узъшенъе! Яко приде мнѣ вѣсть, яко идутъ ко мнѣ Берендичи и Печенъзи, и Торци, и се рекохъ въ умѣ своемъ: отже ми будутъ Берендичи, и Торци, и Печенъзи, и реку брату своему Володареву и Давыдови: дайта дружину свою моложьбою, а сами пийта и веселитася! И по-

Гордість, високі мислі.

мыслихъ на землю Лядскую: наступлю на зиму и на лето и возму землю Лядскую и мшу землю Русскую¹. И посемь хотѣхъ есмь перести Болгары дунайския и посадити я у себѣ: По семь хотѣхъ проситися у Святополка и у Володимира на Половцѣ: и поиду, рѣхъ, на Половцѣ, да любо налѣзу собѣ славу любо главу слою слою за Русскую землю². А дное помышленье в сердци моемъ не было ни на Святополка ни на Давида. И се кленуся Богомъ и его пришествиемъ, яко не помыслихъ есмь зла братьи моеи ни в чемъ же, но за мое узнесенье — оже поидоша Берендичи ко мнѣ, и возвеселися сердце мое, и возвеличися умъ мой, и низложи мя Богъ и смири мя».

Далі йде оповідання про війну Володимира з Давидом, наслідником котрої Давид мусив пустити Василька, і той, вернувшись до своєї Тербовельської волості, разом з Володарем почав воювати Давида, а Святополк, діставши від Мономаха і Святославичів поручення відібрати — для себе — Давидову волость, з свого боку, повів компанію проти нього:

«Святополк же, прогнавши Давида, почав думати й на Володаря та на Василька, кажучи, що «се ж волость мого батька і брата!» і пішов на них. І Володар та Василько, почувши се, пішли напроти, узявши хрест, що той їм цілував на тім, що «я на Давида прийшов, а з вами хочу мати мир і любов», а переступив Святополк хрест, надіючись на множество війська. І зійшлися на полі Рожні. Як обі сторони ісполчилися, Василько взяв хрест, кажучи, що «ти його цілував, і спершу відібрав зір у очей моїх, а тепер відібрати хочеш і душу у мене, нехай уже буде між нами сей хрест чесний». І пішли оба на бій проти себе, і зійшлися полки, і багато людей побожних бачило хрест над Васильковими воями — високо піднесений. Була битва велика, і з обох полків упало багато. І побачив Святополк, що битва люта, і побіг до Володимира. Володар же і Василько, побідивши, стали тут, кажучи: «досить нам на межі своїй стати!» — і не пішли нікуди». (Проти сих замислів Святополка об'єдналися Ростиславичі з Давидом, і тим часом як Святополк спровадив на них угрів, Давид покликав в поміч половців).

«Ярослав, Святополків син, прийшов з уграми — король Коломан і два єпископи стали коло Перемишля над Вагром, а Володар зачинився в городі. Давид якраз прийшов від ляхів і посадив жінку свою у Володаря, а сам пішов до половців. І перестрів його Боняк, і Давид вернувся, і пішли на угрів. І йдучи, стали на нічліг, і як була північ, встав Боняк і від'їхав від рати і почав вити по-вовчому. І одвивсь йому вовк, і почало багато вовків вити. Боняк же, приїхавши, сказав Давидові: «Побіда нам на угрів!» І другого дня Боняк ісполнив військо своє і Давидове: було Давидових 100 сот, а Бонякових 300 сот. І поділив їх на три полки і пішов на угрів. І пустив вперед [«на воропъ»] Алтунопу з 50, а Давида поставив під стягом, а сам розділився на два полки, по 50 на сторону. Угри ж ісполчились відділками, бо угрів було числом 100 тисяч. Алтунопа пригонив до першого заступу і, стріливши, побіг від угрів. Угри подумали, що то Боняк від них тікає і погнали за ними. А Боняк погнався за ними, рубаючи їх в плечі. Алтунопа вер-

¹ «І подумав я на землю Лядську: наступлю я на неї на цілу зиму і літо і знищу землю Лядську, помшуся за землю Руську».

² «Сказав я собі: піду на половців, — або собі слави добуду, або голову положу за Руську землю».

нувся знову і знов не допустив угрів до себе. І так кілька разів побивали їх. Боняк же розділився на три полки, і збили угрів у мяч, як сокіл галич збиває. І побігли угри, багато їх потонуло у Вагру, інші в Сяну, біжучи понад Сяном угору, спихали одні одних. Гонили по них два дні, рубаючи їх. Убили єпискупа їх Купана і з бояр багатьох. Кажуть, що згинуло їх до 40 тисяч побитих».

Остання частина літопису, після закінчення Волинської війни, заповнена головню звістками про боротьбу з половцями, поведenu князями, особливо Мономахом, після замирення Волинської війни. Тут маємо літературно оброблену повість про щасливий похід, запроєктований Мономахом всупереч опозиції Святополкової дружини — тої самої, котру вже осудило оповідання про половецьку біду 1093 р.:

«Вложив Бог добру гадку руським князям, Святополкові і Володимирові, і з'їхались порадитись [«думати»] на Долобську. І сів Святополк з своєю дружиною, а Володимир із своєю у одному шатрі. І почали радитись, і почала говорити Святополкова дружина: «Не час воювати на весну, погубимо [зруйнуємо] смердів [селян] і ріллю їх». І сказав Володимир: «Дивно мені, дружино, що ви жалуете коней, котрими хтось оре, а сього чому не розміркуете, що смерд почне орати, а половчин над'їде, ударить смерда стрілою, а кобилу його забере, а на садибу його заїде, ударить смерда стрілою, а кобилу його забере, а половчин над'їде, ударить смерда стрілою, а кобилу його забере, а коня його жалует, а його самого чому не жалует?» І не змогла Святополкова дружина на те йому відповісти. І сказав Святополк: «Брате, я от уже готов». І встав Святополк. І рече йому Володимир: «Се ти, брате, велике діло зробиш Руській землі». І послали до Давида і Олега, кажучи: «Ходіть на половців! будемо або живі або мертві».

Ся щаслива війна була, очевидно, з замилюванням оброблювана на різні способи сучасними книжниками і поетами. Нижче ми спинимось на прегарнім поетичнім фрагменті, використанім редактором галицької повісті про великий «мятеж» по смерті Романа. Тепер же одмітимо різні рефлекси сеї традиції в літописнім оповіданні про половецькі відносини. Бачимо се оповідання, насамперед, під рр. 1102—3: початок його, про небесні знаки, які провіщали війну з половцями і налякали людей, що не знали, чи ворожать ці знаки зле чи добро, читається під р. 1102, відділений різними записками про події осені — зими 1102—3 р. Потім наступає оповідання про похід, закінчене короткими мовами, вложеними в уста Мономаха — улюбленого героя сеї русько-половецької епопеї. Під р. 1110 читаємо вступну частину другої редакції сеї ж повісті, приложеної до походу 1111 року: про огненний стовп, що вночі став над Печерським мостом; і була при тім блискавиця і грім — в місяці другим: се був «вид ангельський» — являвся ангел, який на другий рік повів руських князів на половців. Але самий похід не міститься в редакції літопису, перерваному на 1110 р. за-

пискою ігумена Сильвестра, він читається тільки в інших редакціях: тут знов оповідається про нараду Мономаха з Святополком, опозицію дружини, розповідається похід 1111 р., з іншими подробицями, і в се вплітаються різні міркування про ролі ангелів в людських ділах, похвала ангелам, зложена з різних виписок з святоотецьких писань (Златоуста, Епіфанія Кіпрського, св. Іпполіта), і, нарешті, се кінчиться фіналом походу:

«Так от, божою помічю, молитвами св. Богородиці і святих ангелів вернулись руські князі додому, з славою великою серед своїх людей і серед людей дальших, скажимо — греків, угрів, ляхів, чехів, аж і до Риму дійшла ся слава, на славу Богу, завсіди, нині і во вічні віки. Амінь».

Повість сеї другої редакції, приложеної до походу 1111 р., розтинається — коли порівняти тексти суздальської і волинської компіляції — редакторською запискою іг. Сильвестра, яка кидає одинокий, властиво, ясний промінь світла на історію старого літопису:

«Игумень Силвестръ святого Михаила написахъ книги си Лѣтописецъ, надѣяся отъ Бога милость пріяти, при князи Володимерѣ, княжащо ему въ Києвъ, а мнѣ в то время игуменящо у святого Михаїла, въ 6625, индикта 9 лѣта. А иже чететь книги сия, то буди ми въ молитвахъ».

Значення сеї записки пробувано зменшити, виказуючи, що літопис не має ніякого сліду, щоб його ведено в Видубицько-Михайлівськiм монастирі Сильвестра, тим часом як звістки про монастир Печерський дуже часті, якраз в сій кінцевій частині літопису. Тому ролі Сильвестра зводили до простого переписання, тим часом як дійсним укладчиком мав бути печерський монах Нестор чи якийсь інший. Шахматов останніми часами ще раз поспробував довести, що редакція, закінчена 1110 роком, була зроблена Нестором, котрого ім'я й стояло в титулі: «Повѣсть врем. лѣтъ... Нестера черноризьца». Нестор, мовляв, проредагував літопис від початку до кінця, використав договори київських князів з Візантією, подавав виїмки з грецьких джерел (з Амартула і життя Василя Нового) і зв'язав, таким чином, нашу історію з світовою: перевів «послѣдовательно, но съ насиліемъ надѣ своимъ источникомъ варязьку теорію». Отже, мав право поставити своє ім'я на літопису, хоч сам був автором тільки його останньої частини.

Але я думаю, що ми таки не маємо права виключати Сильвестра з історії нашого літописання, зводити його «написання» на просте «списання» і zarazом допускати, що, будучи не більше як простим копістом Несторового твору, він

вимадав з заголовку його ім'я й ім'я його монастиря, про котрий літопис стільки говорив якраз в останній своїй частині. Нам невідомі відносини Сильвестра до Печерського монастиря, котрого він міг бути постриженцем, а навіть і ставши ігуменом в Видубичах, міг чути себе не більше як ігуменом одної з філій великої печерської метрополії. Але ніяк не можна уявляти собі старий Печерський монастир і маленький монастирець, заснований кн. Всеволодом при своїм дворі на Видубичах, немов якісь рівнорядні величини: сі маленькі монастирці, що групувались наоколо Печерського монастиря, жили інтересами й подіями великого монашого центру, міг ними жити й Сильвестр, так що печерські записки останніх десятиліть могли вийти і від нього. Бо я таки не бачу ніяких підстав надавати великого значення описаному варіантові заголовка «Повісті» волинського збірника, що міг бути простим випливом з пізнішої печерської традиції. Вона послідовно, протягом століть, розширяла авторство Нестора на все, так чи інакше зв'язане з Печерським монастирем, хоч єдиним певним, що вона знала про Нестора, — се було його авторство життя Феодосія, і тільки. З того могло урости потім Несторове авторство літописної повісті про печерських подвижників, з сього — традиція, що він «писав літопись» (сю традицію ми теж не можемо повіки що прослідити далі назад поза редакції «Патерика» XV в.), і, нарешті, могла з сього повстати і глоса титулу «Повѣсти» про печерського чорноризця як списателя «Повісті».

Старий київський літопис був замкнений, таким чином, Сильвестром, видубицьким ігуменом, в 1116 р.

Чи стояла його запись дійсно там, де ми бачимо її тепер в Суздальській збірці, серед повісті про похід 1111 р., чи вона опинилась тут наслідком переробки старого київського літопису в сім місці — се для мене питання відкрите.

[Акад.] Шахматов припускав, що слідом, в 1118 р., в Переяславі, куди перейшов Сильвестр на владичтво, була переведена ще одна редакція сього літопису, доведеного до того ж 1118 р. Але се здогад, не підпертий сильними аргументами.

В одній з пізніших компіляцій, т. зв. Софійськiм Временнику, заховалась передмова до одної з редакцій літопису, котру давніше дослідники датували першими роками XIII в., а Шахматов нещодавно приложив до 1090-х рр. Цей автор заявляє намір довести оповідання до часів «Олександра (вар. Олексі) й Ісакія», що давніше толкували як Олексія й Ісака Ангелів, а Шахматов поставив здогад, що тут треба розуміти Олексія Комніна і його брата Ісака севастократо-

ра¹. Воно містить в собі таку інтересну апострофу до своєї публіки з дружини:

«Вас молю, стадо Христово, з любов'ю: «Прихиліть уха ваші і розважте, які то були старинні князі і мужі їх, як боронили Руську землю й інші краї підбивали! Ті князі не збирали великого майна, не наклали на людей неможливих вир та продаж, але яка була справедлива вира, ту брали й давали дружині на зброю. А дружина годувалася, воюючи інші краї, билась і казала: «Братіє, потягнім за своїм князем та за Руську землю!» Не жадали, відказуючи: «Мало мені, княже, двох сот гривень!» Вони бо не вбирали своїх жінок в золоті обручі — ходити їх жоні в срібних! І розмножили були землю руську. За нашу ж наситість навів на нас Бог поганих, і гроші наші, села наші, маєтки наші у них, — а ми ще від своїх злих учинків не відстаємо! Бо написано: неправдою забране багатство розвіється [і т. д.]»

Отже, на будуче, братіє моя улюблена, залишім свою неситість! Будьте задоволені тим, що вам призначене і не робіть нікому насильства: провітайте милостинею та гостинністю, страхом божим та правдивістю заробляйте собі спасення, аби й тут добре пожити і там вічному життю були причетними!»

Шахматов бачив тут відгомін незадоволень «молодшою» київською дружиною, про котрі говорять повісті з 1090-х рр. Але могло се писатись і при пізніших редакціях літопису, за тих Комненів (Олексій помер 1118 р.), — і пізніше.

Відгомони поетичної творчості: останки творів передвладимирової доби, заховані в літописі. Старий київський літопис дорогоцінний для нас також слідами поетичних творів, так чи інакше використаних його укладчиками. З огляду, що поза такими літописними фрагментами та ще згадками «Слова о полку Ігоревім» до нас з сих століть не заховалось ніяких писаних поетичних творів, — сі сліди й згадки набирають особливої вартості. Переглянувши літературний матеріал книжного походження, який міститься головню в другій половині літопису, ми звернемось тепер до перегляду слідів старої поетичної творчості, які містяться головню в її першій половині. Я нагадаю, що піввіку тому таку роботу, кінчаючи добою Володимира, проробив над нею Костомаров². З своїм прирожденним поетичним почуттям зробив він се настільки добре, що вказане ним здебільшого було прийняте пізнішими дослідниками і тепер можна його положити основою, доповнивши тільки новими спостереженнями. В ці-

¹ Предисловіє къ Начальному Киевскому своду и Несторова лѣтопись. — Извѣстія отд. рус. языка, 1908, I.

² Преданія Порвоначальной Русской лѣтописи, въ соображеніяхъ съ русскими народными преданіями въ пѣсняхъ, сказкахъ и обычаяхъ (Вѣстникъ Европы за 1873, передр. в XIII т. Монографій). Перед тим аналогічна стаття Сухомлинова «О преданіяхъ въ древней русской лѣтописи». — Основа, 1861, передр. в 85 т. Сборника Петерб. академіи.

лій силі лишається і його загальна, принагідно кинена замітка, котру я лише розвину, що нас не повинна дивувати бідність і фрагментарність, сухість і схематичність сих останків, бо літописець, змушений удаватись, за браком інших джерел, до пісень і оповідань, які з правдивого, аскетичного становища різко засуджувались як діло безбожне і бісівське, мусив старатись можливо очистити сей матеріал якраз з невідповідних для побожного оповідання поетичних форм, в які він був вложений поетами й оповідачами. Можна сказати, що укладчики літопису були в дуже клопотливій становищі, бажаючи можливо більше взяти від сеї поетичної традиції, яка консервувалась в близьких їм духом дружинних кругах і доволі добре відповідала їх власним національним, соціальним і політичним поглядам та симпатіям, а з другої сторони, як можна пильніше старались обскробати з того все, що мало «бісівську» марку, то значить носило на собі яскравіші прикмети поетичної форми і традиції. Тому в їх переповіданні тільки зрідка ми спостерігаємо якісь останки поетичної форми, якусь традиційну фразу. Здебільшого ж маємо сухий скелет оповідання, фабулу, умисно зведену до можливо тощої і непоетичної схеми, котру тільки по аналогії з темами, донесеними до нас усною традицією, можливо наново наповнити поетичним змістом. Розуміється, таке наповнення застається все досить гіпотетичним.

З таким незвичайно сильно висушеним і спресованим букетом колись поетично закрашених або навіть поетично утворених оповідань чи пісень стрічаємось зараз на початку первісної «Повісті». Сей спресований вигляд їх був причиною, чому як пам'ятками поетичними ними взагалі досі не займались. Але хоч вони перейшли через книжницьку реторту, первісний поетичний зміст їх все ще слідний.

Автори повісті розрізняють тут кілька оповідань, які ходили про се в тодішнім Києві:

Кий княжив в роду своїм і ходив до Царгороду, де прийняв велику честь від царя.

Кий се був перевізник, що держав перевіз під Києвом.

Кий і його брати займалися звіроловством в великих лісах наоколо пізнішого Києва і поставили тут перший город.

Сестра їх була Либідь, і від неї дістала своє ім'я тутешня річка.

Ся остання тема особливо ясно вказує на поетичний характер сих київських переказів: річка могла дістати ім'я через те, що в ній утопилась чи в неї перемінилась сестра київських осадників, а не тому, що вона над нею жила, очевидно. Тут виразна тема поетичної саги, котрої сліди вказу-

вано в образі «білої Лебеді», доньки короля чернігівського або обивательки київської в інших варіантах¹.

Переказ про обрив, приложений одним з редакторів літопису до аварів і аналізований свого часу Костомаровим, поруч ремінісценцій візантійських писань² містить елементи з оповідань про велетнів, якими уявлялись сі обри, і про погибель гордих народів («бяху бо Обри тьломъ велици, умомъ горди, и потреби я Богъ»). При сім цитується сучасна приповідка: «Погибоша аки Обри».

Сліди дружинної поезії виступають в оповіданні про хозарську дань³.

«Наидоша я [Полян] Козаре, съдяща на горахъ сихъ въ лѣсахъ и рѣша Козаре: «Платите намъ дань!» Здумавше же Поляне и вдаша отъ дыма мечь. И несоща Козарь ко князю своему. Князь же созва старѣйшины свои, и рече имъ: «Се палъзохомъ дань нову». Они же рѣша ему: «Отъкуду?» Онъ же рече: «Въ лѣсахъ на горахъ, надъ рѣкою Днѣпрською». Они же рѣша: «Что суть вдали?» Онъ же показа имъ мечь. И рѣша старци козарстии: «Не добра дань, княже! Мы доискахомся оружьемъ одиноя стороны, решке саблями, а сихъ оружье обоюдоостро, рекше мечи! Си имуть имати и на насъ дань, и на инѣхъ странахъ»...⁴ Якоже и бысть: володѣють бо Козары русьтии князи и до днешняго дня».

Розстріленим друком я відзначив вирази, які носять особливо ясний слід старого поетичного стилю.

Шахматов недавно висловив здогад, що се хозарський переказ, який Никон печерський, гіпотетичний автор літопису, приніс з своєї Тмуторокані. Але в дійсності тема оброблена виразно з київського становища, на славу київської дружини та її тріумфів над степовиками: хозарська шабля репрезентує тут взагалі силу кочівників — печенігів, торків, половців, котрих побороє київський меч. В сім, очевидно, життєвість і тривкість сеї теми.

Історія Олега являється низкою поетичних мотивів, на низаних на сього легендарного князя. Виступають вони здебільшого теж в дуже спресованім виді; досліди, які після старих праць Сухомлинова і Костомарова велись новішими дослідниками (Халанським, Міллером, Шамбінаго й ін.), розшифрували дещо з сих останків, але зостається ще багато вдячної роботи. Зазначимо дещо з сих мотивів:

¹ Халанський, Къ історіи сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ, с. 295; він посилається в тім на Потєбно, що висловився про Либідь і Лебедь як два фонетичні варіанти.— Къ історіи звуковъ, II, с. 1.

² Про історичну сторону Історія, I, вид., 3, с. 181.

³ Приймаю під увагу все зроблене Шахматовим для реставрації первісного вигляду сього тексту (Разысканія, с. 540).

⁴ Тут подані аналогічні приклади книжного характеру, з Біблії.

Підступне убивство Аскольда і Діра новгородським варязьким ватажком (прототип пізнішої історії Володимира і Ярополка); обстановка — удавання купців-земляків, засідка вояків в човнах — все подробиці якогось епічного твору.

Похід Олега на Царгород, хитрий спосіб приступу в кораблях, поставлених на колеса, що перестрашили греків.

Костомаров вказував паралелю в українській казці: «Казали мені їхати водою, плисти землю — поставив воза на човен і поплив, потім човно на віз і поставив вітрило — вітер сього воза й погнав». Паралелю в билиннім репертуарі дає, очевидно, хитрий спосіб, котрим Вольга-Олег добивається до міцно замкненого міста та обеззброює його. Для неї знов цікава паралеля в оповіданні Геродота про те, як миші вирятували єгиптян, обеззброївши військо Сеннахариба, погризши його воякам усі їх воєнні причандали. В нашім уснім репертуарі я вказав паралелю в казці про Трьомсина, що теж, як Вольга, обертається в потребі звірем, птахом, рибою і до царського двору пролазить «комашкою».

Багата дань взята з греків — тут неясний мотив в рахунку дані, подиктовані Олегом грекам (в нім криється, очевидно, якесь лукавство, котрим Олег перехитрив греків, але в переповідженні літописця воно пропало). Різні вередування Олега, котрими він підчеркував свій тріумф і багату здобич — шити вітрила з паволоки й кропини, вішати щити на царгородських воротах, «показующе побѣду» і т. д. Нарешті, прихід до Києва, «неся золото, и паволоки, и овощи, и вина, и всяко узорочье» — все се подробиці явно епічного складу.

«И прозваша Олега: вѣщій». Се звучить як вступ до другої серії оповідань, де сей «вѣщій» князь осоромлюється, стрічаючися з різними силами і чинниками, сильнішими від його хитрості. В літопису заховалась історія Олегової смерті від свого коня, котрої він не вмів утекти, не вважаючи на всякі способи обережності, прийняті ним:

«Бѣ бо въпрощалъ волхвовъ кудесникъ: «Отчего ми естъ умрети?» И рече ему одинъ кудесникъ: «Княже, конь, егоже любиши и ѣздиши на немъ, отъ того ти умрети». Олегъ же примъ въ умъ си. рече: «Николи же всяду на конь, ни вижу его боле того». И повелъ кормити и не водити его к нему. И пребывъ нѣколко лѣтъ на дѣя его — дондеже и на Грѣкы иде. И пришедшу ему къ Киеву и пребывъ 5 лѣта, и на 5 лѣто помяну конь свой, отъ него бяху рекъли волхвы умрети Ольгови. И призва старѣйшину конюхомъ, река: «Кде естъ той, егоже бѣхъ поставилъ кормити и блюсти его?» Онъ же рече: «Умерлъ естъ». Олегъ же посмѣяся и укори кудесника река: «То ты не право молвять волхвы, по все то лжа естъ: конь умерлъ, а я живъ». И повелъ осѣдлати конь — «Атъ вижу кости его». И, приѣха на мѣсто, идеже бяху лежаше кости его голы и лобъ голь... И слѣзъ ѣ

ної теми про багату дань, хитро взяту київським князем; вона, розуміється, дуже обезбарвлена книжним переказом, але епічний елемент все-таки ясно просвічує в ній. Насамперед у сім розголосі і переляку від походу:

«Се слышавше Корсунци послаша къ Романови¹ глаголюще: «Се идутъ Русь, покрыли суть море корабли».

Такоже и Болгаре послаша вѣсть глаголюще: «Идутъ Русь, и Печенѣгы наjali суть к собѣ».

Се слышавъ царь посла к Игореву лутьшини бояры моля и глаголя: «Не ходи, но возьми дань, юже ималъ Олегъ, и еще придамъ къ той дани».

Такоже и Печенѣгомъ послаша паволокы и золото много».

Потім літописець переказує фінал, правоподібно, значно скоротивши подробиці походу. Ігор, дійшовши до Дунаю, скликає дружину на раду над грецькими пропозиціями:

«Ркоша же дружина Игорева: «Да аще сице глаголетъ царь, то что хоцемъ боле того — не бившися имати злато и сребро и паволокы?»

Еда кто вѣсть, кто одолѣть, мы ли они ли, или с моремъ кто свѣтень? Се бо не по земли ходимъ, но по глубинѣ морьстий, и обча смерть всѣмъ».

Ігор приймає се рішення, відсилає печенігів воювати болгар і вертає додому, «вземъ у Грѣкъ злато и паволокы на вся воя».

Але, найбільше історія Ігоря була оплетена епічними творами, які мали своєю темою боротьбу полян і деревлян. Без сумніву, ця тема була взагалі дуже багата мотивами, оброблювалась в різних часах, з різного становища, втягала в себе різні інші теми і комбінувалась з ними. В літописі zostались деякі останки цього циклу, дуже деформовані. Багато було, очевидно, викинено при останніх редакціях і переробках «Повісті временних літ». Шахматов присвятив чимало уваги цьому циклові, пробуючи на основі деяких пізніших варіантів (м. ін. у Длугоша) реконструювати в головних рисах основну тему, потім покрити новішими варіантами². Деякі гадки його справедливі, де в чім вони односторонні і настільки довірливі, що можуть бути інтересні лиш як дотепні можливості. Я не можу тут заглиблюватись в розгляд цих здогадів, говорив про них на іншій місці; тут завважу, що в літописній традиції ми маємо дійсно два паралельних епічних, дружинних цикли. В однім боротьба київської дружини з Деревською землею, котра закінчилась погромом її під час київської усабиці по смерті Святослава, коли поліг останній деревський князь (з київської ж таки династії) і Деревська земля стала простою волостю

¹ Ім'я імператора — очевидний додаток редактора.

² Окрім «Разысканій» (розд. XIV), ще стаття «Мстиславъ Лютыи въ русской поэзии» (Сборникъ харьков. ист.-фил. общ., т. XVIII, 1909). Про сю гіпотезу див. мою Історію України-Руси, I, с. 433.

Киева. В другім — емуляція, суперництво київської Ігоревої династії з родиною Свенельда, одного з найвизначніших київських воевод. До нас дійшло кілька епізодів з цих двох паралельних циклів, які переплітались між собою тому, що Свенельд держав Деревську землю з руки київського князя, і він і його сім'я не завсіді ясним, але, очевидно, дуже сильним способом були вмішані в київсько-деревські усабиці. Різні редактори «Повісті», очевидно, налягали то на одні, то на другі епізоди, робили зміни, доповнення, пропуски, прерапували і розмішували епічний матеріал своїми політичними і морально-дидактичними міркуваннями і в результаті подали нам дуже мізерні уривки, в дуже гіркім стані.

Як вихідний епізод з циклу війн київської дружини з «окольніми» племенами в первісній чи в одній з найстарших редакцій «Повісті временних літ» розповідалась історія війни Ігоря з деревлянами і уличами. Війна з деревлянами пізнішими редакторами була перенесена на Олега чи пропущена тому, що перед тим сказалося про війну його з деревлянами. Війна з уличами через якийсь недогляд була упущена пізнішими редакторами і зосталася в новгородськім варіанті¹:

«Воював Ігор на деревлян і уличів, і не піддавався йому один город іменем Пересічен, сидів Ігор коло нього три роки і заледво взяв його. Сиділи уличі по Дніпру нижче, а по сім перейшли межі Бог і Дністер і сіли там. І прилучив Ігор уличів, і наложив на них дань, і дав її Свенельдові. І деревську дань дав йому ж».

Не може бути сумніву, що в усній традиції ці війни з деревлянами і уличами, зведені літописцем до сухої, лаконічної фрази, існували як епічна повість, прозаїчна чи співана або рецитована, одним словом, ритмована. Фраза про трилітнє «сидження» Ігоря під Пересіченом зовсім виразно вказує на епічну тему своєрідної троянської війни, правдоподібно прикрашену різними подробицями, подібними до тих, які в нашій традиції зв'язалися з облогою Коростеня і Корсуня.

Другий епізод відкривається наріканням дружини з приводу передачі Свенельдові деревської дані:

«И рѣша дружина Игореву: «Се далъ еси единому мужеву мѣно: отроци Свѣнелъжи изодѣлися суть оружьемъ и порты, а мы назы. Да поиди, княже, съ нами въ дань, да и ты добудеши и мы!» И послуша ихъ Игорь».

И приспѣ осень, и нача мыслить на Деревляны, хотя примыслити болшую дань. [Тут повторення, наслідком переробок тексту].

Иде въ Деревы въ дань и примыслаше къ пѣрвой дани, а насылаше имъ, и мужи его».

¹ Пор. реконструкційні уваги Шахматова. — Разыск., с. 102.

Шахматов виставив здогад, що в первіснім тексті тут було оповідання, як Свенельдів син Мстислав, прозваний Лютим, інакше Мстиша, інакше Лют, виступив проти Ігоря й його дружини в інтересах своєї дружини, котрій був віддав сю дань Ігор. Разом з деревлянами він погромив Ігоря й його дружину, і сам Ігор наложив головою. Се опирається, одначе, тільки на деякій подібності імен Свенельдового сына Мстиші (про котрого літопис нічого не говорить, крім голої згадки, що був такий) й імені деревського князя в Длугошевій «Хроніці». Він називається тут не Мал, як в літопису, а Nyszkiņa, або Myszkuņa, і Шахматов пропонував се вважати варіантом літописного Мстиші. Се не так легко (див. деякі мої міркування в «Історії»); але що тут міг бути якийсь конфлікт з Свенельдовою дружиною і що він був темою епічного оброблення, се зовсім можливо. Він, одначе, пропав в літописнім тексті. Тільки углиблюється тема хапчивості Ігоря, котрого так розлакомила його дружина:

«И возмя дань, и поиде въ свой городъ. Идуцю же ему въспяць, размысли и рече дружинѣ своей: «Идете вы съ данью домови, а язъ възвращюся и похожую еше». И пусти дружину свою домови, с маломъ же дружини въвзратися, желая болшая имѣнья: Слышавше же Древляне, яко опять идетъ, съдумавше Древляне съ княземъ своимъ Маломъ, и ркоша: «Аще ся въвадитъ волкъ въ овцѣ, то относить по единой все стадо, аще не убьютъ его. Тако и сей: аще не убьемъ его, то вси ны погубить». И послаша къ нему глаголюще: «Почто идеши опять? Поималь еси всю дань!» И не послуша ихъ Игорь. И шедше изъ города Искоростѣня Древляне убиша Игоря и дружину его».

Се доволі рідка в нашій літописній традиції нота: оправдання повстання «примучених» проти київського князя-насилника і його дружини. Ми, правдоподібно, завдячуємо його якомусь творові про захланного київського князя, зложеному в інтересах Свенельжого роду, покривдженого династією і представленого в нім оборонцем покривдженої деревлянської людності від княжої захланності. Таким духом дружинного протесту проти нездар-князів, як ми побачимо, перейнята билинна традиція. В літописній він проривається особливо при конфліктах різних дружинних груп, як ми бачили вище при огляді літописного оповідання 1093 р.

В оповіданнях, переказаних літописом в зв'язку з смертю Ігоря, сі фрагменти протидинастичного твору переплітаються переказами вповні лояльного характеру, які цілком ігнорують вини Ігоря, а величають помсту його вдови Ольги і погром, заданий нею деревлянам. Деревляни, як інші ми разами печеніги, представляються дурнями, котрих вчать розуму «смирненні» київські князі і мужі. Деревляне триумфують:

«Се князя рускаго убихомъ, поимемъ княгиню его Олгу за князя svoj Маль, и Святослава, и створимъ ему якоже хоцемъ».

Ольга намовляє їх послів повеличатися перед киянами, жадати, аби їх несли перед княгинею в човнах. Кияне покірно виконують сі капризи:

Ркоша же кияне: «Намъ неволя! Князь нашъ убитъ, а княгиня наша хоцетъ за вашъ князь!» И понесоша я въ лодьи. Они же сядяху въ перегахъ и въ великихъ сустугахъ гордящеся».

Ольга задовольє амбіцію своїх київських підданців, немилосердно використовуючи глупоту і довірливість сих глухих поліщуків, справляючи їм криваві поминки по чоловіку. Літописне оповідання в різних редакціях збирає і накладає одне на одне кілька таких оповідань:

Ольга закопала живцем деревських послів, що приходили її сватати.

Вона спалила живцем найкращих старшин їх, пославши митися до лазні.

Перебила на поминальнім пиру силу деревлян, коли вони повпивались.

Спалила підступом місто Іскоростень, виманивши у нього голубів і горобців як дань і потім пустивши з запаленою сірою.

Сухомлинов вказав свого часу паралельні мотиви в скандинавських сагах: про Стіра ісландця, як він спалив в гарячій лазні небезпечних женихів його доньки, і про Яро-славового зятя Гаральда, що спалив місто в Сицилії, наловивши птахів, що гніздилися в нім, і пустивши їх з огнем до міста. Він же завважив оповідання чеської хроніки Даліміля, що татари здобули Київ «голубами». Деякі балканські паралелі вказав Халанський. Коробка недавніми часами опублікував переказ з-під Іскоростеня про спалення сього міста Ольгою, але настільки близький до літописного оповідання, що се викликає підозріння щодо його народності (див. «Історія», I, с. 449). Загалом в нашій усній традиції досі не викрито мотивів, близьких до сих літописних оповідань, хоч трудно сумніватися в тім, що вони в ній були.

Під сими оповіданнями про Ольжину помсту і деревську недотепність загубилась тема про конфлікт Ігоря з Свенельдовою родиною, котрою була уведена ся деревська історія в літопис. З нею пропали, мабуть, і подробиці смерті Ігоря (я вище вказав, що тут могли загубитись і сліди закінчення першої редакції «Повісті»). Обезкровлений, обезбарвлений фінал сеї історії, мабуть, виступає потім в короткій звістці про смерть Свенельдича Люта, уведений до літопису одним

з пізніших редакторів (див. нижче), але кінець кінцем її розвій для нас затратився.

Старий мотив про те, як київські князі вміли натягати греків на багаті дарунки і дані прохоплюється в побожнім оповіданні про Ольжине охрещення. Візантійський цісар сватає Ольгу й дає їй багаті дарунки («дары многы: золото и сребро, паволокы, сосуды разноличныя»). Ольга дари бере, але сватання збуває різними хитрими викрутами (очевидно, се вже під руками книжників вони набирають тої канонічної казуїстики, з котрою виступають у літописі: в усній традиції сі викрути мусили мати інший характер). За дари обіцяє віддарувати його українськими «сирівцями» («челядь, и воскъ, и скору, и воя многы в помощь»). Але коли розлакомлений цісар присилає по те все своїх послів, Ольга відправляє їх з нічим: каже цісареві прийти за тим усім самому до Києва та постояти на Почайні стільки, скільки вона простояла в царгородському порті.

В літописнім оповіданні про Святослава ще ясно брешуть ноти величавої дружинної епопеї, на жаль, сильно обезбарвленої книжним переповідженням. Місцями тільки виступають фрагменти неткнені чи менше рушені його рукою:

«Кънязю Святославу възрастшю и възмужшю, нача вон съвокупляти многы и храбры.

Въ бо и самъ хоробръ и легокъ, хотя аки пардусъ.

Войны многы творяще, а възъ по собѣ не вожаше.

Ни котла [имяше] ни мясъ варя,

Ни по тонку изрѣзавъ конину,

или звѣрину,

или говядину —

не углехъ испекъ ядыше.

Ни шатра имяше,

Но подъкладъ постлавъ, и сѣдло въ головахъ,

[Тако, лочиваше]

И посылаша къ странамъ глаголя: «Хочю на вы ити».

В ламаних скобках додаю, що приблизно могло бути з огляду на загальний характер ритму, а в круглих те, що додано, мабуть, літописцем для пояснення:

«Прииде Святославъ Переяславцю и затворишася Болгаре въ городъ.

И изльзоша Болгаре на съчю противу Святославу, и бысть съча велика, и одоляху Болгаре.

И рече Святославъ воемъ своимъ: «Уже намъ съдѣ пасти! Потягнѣмъ мужскы, братие и дружино!»

И къ вечеру одолѣ Святославъ, и възъ градъ копьемъ, и рече: «Се городъ мой!»

И посла къ Грекомъ, глаголя: «Хочю на вы ити, и възяти градъ вашъ, яко и сий».

И рѣша Греци: «Мы не дужи противу вамъ стата, но возми дань на насъ [на себе] — и на дружину свою».

Повѣжьте ны, жолько васъ, да вѣдамы по числу на главы». И рече имъ Святославъ: «Есть насъ 20 тысящъ». И пререче 10 тысящъ — бѣ бо Руси 10 тысящъ только. И пристронша Греци 100 тысящъ на Святослава, и не даша дани. И поиде Святославъ на Грекы, и изидоша противу Руси. Видѣвше Русь, убояша ся зѣло множества воя. И рече Святославъ: «Уже намъ нѣкамо ся дѣти, волею и неволею стати противу!»

Да не посрамимъ земль Русьскыѣ, но ляжемы костьми.

Мъртвыи бо срама не имамъ,

Аще ли побѣгнемъ, срамъ имамъ.

Не имамъ побѣжати, но станемъ крѣпко,

[Станите крѣпко вси], азъ же предѣ вами поиду.

Аще моя глава ляжетъ, то промыслите собою!»

И рѣша вон: «Идеже глава твоя, ту и своя главы сложимъ!»

И исполчиша ся Русь и Греци противу, и бысть съча велика,

И сразиста ся полка, и оступиша Греци Русь,

И одолѣ Святославъ, и бѣжаша Греци.

И поиде Святославъ къ граду, воюя и грады розбивая

(иже стоятъ пусти и до днешняго дне)

И посла царь, глаголя сице:

«Не ходи къ граду, възьми дань на насъ, еже хоцещи».

(За маломъ бо бѣ не дошелъ Цареграда).

И даша ему дань. Имашеть же и за убиеня глаголя яко: «Родъ его възьметъ».

Възя же и дары многы и возвратися въ Переяславецъ съ похвалою великою».

Се один з варіантів уже звісної нам теми про багату дань, узяту з греків.

На тему Святославової мови до дружини маємо інтересний варіант в одній редакції т. зв. «Моленія Данила»: «Яко рече Святослав, син Ольжинъ, идя на Царьградъ съ малою дружиною: «Не вѣдомо ны есть, братие, ити: граду ли отъ насъ плѣнену быти, или будетъ намъ отъ града погинути. Аще Богъ по нас, то кто на ны?» (вар.: «Якоже Богъ повелить, тако и будетъ»). Остання фраза може і книжного походження, але цілий фрагмент може бути відгомонам якоїсь старої епічної традиції.

Щодо епізоду, який читається в теперішнім літописнім оповіданні, про те, як цісар випробував вдячу Святослава, посилаючи йому різні дарунки, то ми знаємо його як самостійну епічну тему, котра приходиться між іншими і в наших величальних піснях. Шахматов вважає се за «вставку» котрогось з пізніших редакторів; в дійсності се сполучення мотивів могло походити і від першого укладчика, але пробу вдачі Святослава, мабуть, треба вважати за самостійну тему, прилучену до основного епосу про Святославові походи. Паралелю маємо в оповіданні про Олега, котрого греки хочуть спокусити на їжу і вино, що виносять йому на знак покори з Царгороду, але мудрий Олег не приймає його, «бѣ

бо устроєно съ отравою». Лицарський Святослав так само не спокушається на багаті дарунки і переконує греків в неминучості покори:

Съзва царъ вь палату бояры своя и рече имъ: «Что створимъ, яко не можемъ стати противу ему?» И ркоша ему бояре: «Посли къ нему дары, искусимъ і, любезнивъ ли есть злату или паволокамъ?» Послаша къ нему злато и паволоки, и мужа мудра, — рѣша ему: «Глядай взора его, и лица его, и смысла его». Онъ же вземъ дары и прииде къ Святославу. И повѣдаша Святославу, яко придоша Греци съ поклономъ, и рече: «Въведите я сѣмо». И придоша и поклонишася ему, и положиша предъ нимъ злато и паволоки. И рече Святославъ, прочь зря, отрокомъ своимъ: «Схороните!» Они же придоша ко царю, и съзва царь бояре. Рѣша же посланни, яко «Придохомъ к нему и вдахомъ дары, и не возрѣ на ня, и повель схоронити». И рече единъ: «Искуси и еше, пошли ему оружье». Они же послушаша его и послаша ему мечь и ино оружье. И принесоша ему мечь, онъ же примъ, нача хвалити и любити и цѣловати царя. Придоша опять ко царю и повѣдаша ему вся бывшая. И рѣша бояре: «Лютъ сей мужъ хошетъ быти, яко имѣнья не брежетъ, а оружье емлетъ. Имися по дань!»

Інший епос про Святослава, навпаки, ставиться до його военных подвиговъ більш критично. Коли перший величає Святослава з становища мандрівного дружинного лицарства, сей другий осуджує його діло з становища інтересів землі. Святославова охота до авантур, до багатих чужих країв, і занедбування своєї батьківщини не подобається тим кругам, де складався сей другий. Сама собою приходиться на думку аналогія з засудом хапчивості Ігоря в його відносинах до деревлян, зазначеним вище, і насувається питання: чи не з того ж джерела, зв'язаного з конкуренцією Свенельдового роду з Ігоревим, виходить і ся критика¹.

Поки Святослав воює в Болгарії, прийшли на Русь печеніги і обступили Київ, так що з великою бідою вдалось устояти протів них:

«И послаша Кияне къ Святославу глаголюще: «Ты, княже, чужей земли ищешь и блюдешь, а своя ся лишивъ. Мало насъ не възяша Печенѣзи, и матеръ твою и дѣтний твоихъ. Аще не поидеши ни оборониши насъ, да пакы ны возьмутъ. Аще ти не жаль отчины своя, ни матере стары суци, и дѣтний своихъ?»

Святослав послухав сього докору, прибув до Києва і відігнав печенігів, але ся очевидна гроза, яка насувалась на Русь від степу, не зробила його більш дбалим про свою вітчизну. «Жалував» біди, яка сталась від печенігів, але таки сам лишитися і стерегти Києва не хотів:

¹ Я вказав на різницю сих двох оцінок в Історії, I, с. 459. Шахматов здогадувався, що перша, більш панегирична, походить з болгарського джерела, друга — більш холодна і критична — з місцевого, руського. Я вказав там на повну неправдоподібність такого болгарського джерела.

«Рече Святославъ къ матери своей и къ боярамъ своимъ: «Не люблю мы есть Киевъ быти, хоцю жити Переяслави на Дунаи, яко то есть среда земли моеи, яко ту вся благая сходятся: отъ Грекъ злато, паволоки, вина, оwoщеве разноличныя, ис Чехъ же изъ Угоръ сребро и конни, изъ Руси же скоро и воскъ, медь и челядь».

Ледве вдається його намовити, щоб зістався поховати матір, що разболілась смертельно. Ледве поховавши, роздав волості синам і пішов назад до Болгарії. Розгромивши болгар і греків, рішається іти на Русь тільки на те, щоб звідти привести більше дружини для забезпечення своїх нових позицій:

«Видѣвъ же мало дружини своя, рече въ собѣ: «Сда како прельстивъше избнють дружину мою и мене». Бѣша бо мнози погibli на полку. И рече: «Понду въ Русь, приведу боле дружины». И поиде въ лодяхъ».

Пізніший редактор літопису, котрому впали до рук умови київських князів з Візантією і треба було вставити і умотивувати умову Святослава з Цімісхієм, вкладає йому в уста розважніші міркування: Святослав уважає, що по тім як греки згодились йому давати дань, сим можна й задовольнитись і зістатись на Русі, «коли ж [цар] не буде давати дані правильно, то, зібравши більше війська, знову підемо з Русі на Царгород». Але се розминається з характеристикою епічної традиції, в котрій Святослав, як і Ігор, гине жертвою захланності:

«Послаша Переяславъци къ Печенѣгомъ глаголюще: «Се идеть вы Святославъ въ Русь, вземъ имѣние много у Грекъ и полонъ бещисленъ, съ маломъ дружины». Слышавше же Печенѣзи заступиша пороги. И рече ему воевода отень Свѣнгельдъ: «Поиди, княже, на конихъ около, стоятъ бо Печенѣзи в порозѣхъ». И не послуша его и поиде въ лодяхъ. И приде Святославъ къ порогамъ, и не бѣ льзъ проити порогъ. И ста зимовати в Бѣлобережьи. И не бѣ у нихъ брашна уже, и бѣ гладъ великъ, яко по полугриднѣ голова коняча. И зимова Святославъ ту. Веснѣ уже приснѣвъши, поиде Святославъ въ пороги. И нападе на нь Куря, князь печенѣжский. И убиша Святослава, възяша главу его, и въ льбѣ его съдѣлаша чашю, оковавъше лобъ его, и пияху в немъ».

Пізніші історичні збірники розвивають сю тему — чи на підставі якоїсь писаної традиції, нам досі не звісної, чи влучно потрапляють в тон старого епосу. На чаші, зробленій з черепа Святославового, зроблено напис: «чюжихъ ища, своя погуби». Чашу переховують донині в скарбі князів печенізьких, і молоді п'ють з неї на весіллях, в коморі, примовляючи: «Який сей чоловік був, котрого се череп, такий нехай буде і той, що родиться від нас».

І так знов тут виступає антитеза мудрого Свенельда, який таки урятував свою дружину, промкнувшись на конях

до Києва, і нерозважного, захланного Святослава, який пожалував кинути свої багажі, забрані від греків і болгар багатства, і марно згинув з своєю дружиною, залишивши тільки славу сліпої хоробрості і авантюричності. Вона дає нам ключ, відки йде ся критика Святославової діяльності і взагалі критичне освітлення політики київської династії.

В сю історію входить епізод з іншого епічного циклу — русько-печенізьких відносин, хронологічно перший в тім роді. Мотив — малолітній богатир. Як ми знаємо, він незвичайно популярний в усній поезії і в літописній традиції представлений цілим рядом фрагментів. Сей перший епізод в літописі приложений до часів Святославової війни в Болгарії, але се зв'язок доволі механічний, правдоподібно, зроблений самим літописцем. Справедливо завважено, що печеніги в сім епізоді сподіваються приходу князя з-за Дніпра, зі сходу, а не від полудня, з Болгарії: коли за Дніпром дружина почала трубити, печеніги думають, що се йде князь. Чи в епосі розумівся Святослав, чи взагалі князь, се теж може бути всяко.

Тема оповідання — перехитрення дурних печенігів, які застудили Київ в дуже трудній хвилі, зовсім безборонним, але випустили з рук. В оповіданні сполучаються два мотиви, окремі і самостійні — хитрощі хлопця, що пробився через печенізьке військо, і хитрощі воеводи, який умів удати наближення княжого війська і змусити сим страхом орду до відступу. Наслідком сполучення різних мотивів виїшли деякі непослідовності в фразеології, які стараюся усунути:

«Оступиша Печенъзи градъ въ силъ велицъ, бецислъно множество около града. И не бяше лъзъ из града вилъзти, ни вѣсти послати. Изнемогаху людѣ гладомъ и водою — не бяше лъзъ коня напоити на Лыбеди Печенъгы [через печенігів]. Собравшеся людѣ оной страны Днѣпра в лодьяхъ, об ону страну стояху, и не бѣ лъзъ внити въ Киевъ ни единому ихъ, ни из града к онѣм. И вѣстужиха людѣ въ градъ и рѣша: «Нѣсть ли кого, иже бы могъ на одну страну дойти и рещи имъ: «Аще не подступите завтра, предати ся имама Печенъгомъ». И рече единъ отрокъ: «Азъ преиду». И рѣша: «Иди». Онъ же изиде изъ града с уздою и ристаше сквозъ Печенъгы и глаголя: «Не видѣли коня никтоже?» Бѣ бо умѣя печенъжскы и мняхуть ѣ своего. И яко приближися к рѣцѣ, свергъ порты сунуся въ Днѣпръ, и побреде. Видѣвши же Печенъзи устремившася на нь стрѣляюще его и не могоша ему ничтоже створити. Они же видѣвши с оной страны и приѣхаша в лодыи противу ему и взяша ѣ в лодью ѣ привезоша ѣ къ дружинѣ. И рече имъ: «Аще не подступите завтра къ городу, предати ся хотять людѣ Печенъгомъ»».

Наступає друге оповідання, логічно досить слабо зв'язане з попереднім. Героєм виступає воевода задніпрянського війська Претич, який думає не про те, як би визволити від

голоду і згаги обложеної людність; а тільки — вирятувати княжу родину:

«Рече же воевода ихъ Претичъ: "Подступимъ завтра в лодьяхъ и попадше княгиню и княжичъ, умчимъ на сю страну. Аще ли сего не створимъ, погубити ны иматъ Святославъ". Яко бысть завтра, всѣдше въ лодыи противу свѣту и вѣструбиша вельми. И людѣ въ градъ кликуша. Печенъзи же мнѣша князя пришедша, побѣгоша разнo отъ града. И изиде Ольга со унуки и с людми к лодьямъ.

Видѣвъ же се князь печенъжский, вѣвратисъ единъ къ воеводѣ Претичю и рече: "Кто се приде?" И рече ему: "Людѣ оной страны". И рече князь печенъжский: "А ты князь ли еси?" Онъ же рече: "Азъ есмъ мужъ его, и пришелъ есмъ въ сторожъхъ, и по мнѣ идетъ полкъ со княземъ, бес числа множество". Се же рече, грозя имъ. Рече же князь печенъжский ко Претичю: "Буди ми другъ". Онъ же рече: "Тако створю". И подаста руку межю собою. И вѣдасть печенъжский князь Претичю конь, саблю, стрѣлы. Онъ же дасть ему бронѣ, щитъ, мечъ. И отступиша Печенъзи отъ града».

Далі останки Свенельдової епопеї переплітаються з епічною традицією про усобицю Святославичів. Кілька окремих тем виступають зовсім виразно, але розмежувати їх нелегко; під руками книжників-редакторів вони втрачали занадто багато і звелись не раз до голих схем.

Свенельдова епопея відчувається в сих епізодах:

Свенельдич Лют на ловах стрівся з Святославичом Олегом, князем деревським, і довідавшись, що се Свенельдич, Олег убив його. Свенельд, що став першим воеводою Ярополка по смерті його батька, бажаючи відомститися за смерть сина, намовляв Ярополка на Олега: йти на нього походом і забрати його волость. Ярополк справді пішов походом на Деревську землю. В битві під Вручим Олега погромлено, і сам він згинув, упавши з мосту в рів, серед стиску, який стався на мості¹. Коли Ярополк довідався про се, він велів розшукати бодай трупа його. Зрана і до полудня

¹ Ся катастрофа на мості дала привід зв'язати з сим епізодом билинну історію про Вольгу, котрого дружина, «слушка великая», погинула на «поддѣльныхъ мосточкахъ», пороблених мужиками гуршівськими, як він пішов добувати від них «получку»: «мосточки всѣ надломлися», і «сила вся въ рѣченькѣ подвалялася» (Пѣсни, собр. Рыбникова, I, ч. 4). Безсонов, видаючи сю билину, висловив здогад, що тут мова про Олега Святославича, і город Гуршівець (вар. Гурчевець, Куржевець і т. д.) — се літописний Вручий (Овруч). Дальше пішли, розвиваючи сю гіпотезу, Квашнін-Самарін і Шахматов: городи, отримані Вольгою від Володимира: Гурчевець, Орховець і Крестьяновець — вони толкували як Вручий, Корчеськ і Коростень і підтримували гадку про зв'язок билинного оповідання з історією Олега Святославича. Я, можливо, ще повернуся до сього здогаду, тут тільки зазначу ідейний зв'язок сього епізоду з епосом про деревлян і Свенельда в мотиві про відпор, який ставиться людністю княжій дружині при зборі дані, — я вказував на се в своїх раніших працях.

витягали трупи з рову, і нарешті, на самім споді, знайшли тіло Олега, винесли й положили на коврі. І прийшов Ярополк, плакавсь над ним, і сказав Свенельдові: «Бачиш, сього хотів ти?»

В старшій версії літопису історії про смерть Люта нема, ініціатором походу на Олега, нічим не мотивованого, являється злий геній Ярополка, воевода Блуд, він підбиває його на Олега, а потім зраджує для Володимира. Очевидно, пізніший редактор, щоб умотивувати війну з Олегом, використав Свенельдову епопею, яка продовжувала сим епізодом історію старої ворожнечі двох династій. Але кінець її для нас пропав. Дослідники, старші і новіші, досить дотепно пробували її зв'язати з історією Володимира і його перемоги над Ярополком: Малуша, мати Володимира, і Добриня, її брат і опікун, за поміччю різних кон'юктур і поправок літописного тексту робилися дітьми Мала, князя деревського, або Мстиші Свенельдовича, і Володимир, Свенельдів внук по матері, в останнім рахунку, убиваючи Ярополка, убійника Олегового, ставав ніби месником покривдженої Деревської землі і Свенельдової династії. Але все се занадто гіпотетичне¹.

Поетичні твори Володимирового циклу. Війна Ярополка з Олегом в кожному разі служить прелюдією першого Володимирового виступу. Вона накликає на Ярополка похід Володимира: він злякавсь, що за Олегом прийде черга і на нього, тому задалегідь вибрався за море: шукати варязької помочі на Ярополка. Як в дійсності, з історичного становища, треба розуміти сей конфлікт, про се я говорив на іншій місці і тут не вважаю потрібним повторяти. Зовсім справедливо помічено було, що на представлення сеї усобиці Святославичів вплинула пізніша і свіжіша в пам'яті літописців усобиця Володимировичів: побивання братів Святополком, роля Ярослава новгородського як конкурента київського «збирача земель» і т. д. Се відчувається в характеристиках і стилізації. Чорною фігурою того епосу, про котрий хочу говорити, виступає фігура Блуда, як в пізнішій усобиці вся чорнота зібрана на Святополку. Епос, очевидно, мав завданням змалювати постать такого злого дорадника-погубителя, одного з таких, «котрі, прийнявши від князя або господина честь або дари, мислять на голову і пагубу свого князя», як се пояснює літописець в своїм коментарі до своїх витягів з сього епосу (коментар сей, розуміється, опускаю):

¹ З старшої літератури статті Прозоровського і Срезневського в «Записках Петерб. акад.», т. V, з новішої — згадані праці Шахматова (с. 135). Про сі здогади в Історії, I, с. 469—470.

„Приде Володимерь Къеву съ вои многы, и не може Ярополкъ стати противу. И затворися в Къевѣ с людьми своими и съ Блудомъ. Володимерь же посла къ Блуду съ лъстью глаголя: „Поприай ми! аще убью брата своего, имѣти ты хощу в отца мѣсто, и многу честь возмеш отъ мене. Не азъ бо почахъ братию бити, но онъ, азъ же того убоявся придохъ на нь». И рече Блудъ къ посломъ Володимеремъ: „Азъ буду тобѣ в сердце и в приязнство». Сълаше къ Володимерю часто, веля пристряпати къ граду бранию, а самъ мысля убити Ярополка. Гражаны же не бѣ лъзѣ убити его. Блудъ же не възмогъ, како бы убити й, замысли лестию, веля ему не излазити на брань изъ града. Лъстяче же рече Блудъ Ярополку: «Кыяне слются къ Володимеру глаголюще: „Приступай къ граду, яко предамы ти Ярополка!“ Побѣгни за грады!“ И послуша его Ярополкъ, избѣгъ предъ нимъ затворися въ градъ Родьни на устьи Ръси. А Володимерь вниде въ Къевъ и осѣде Ярополка въ Родьни. И бѣ гладъ великъ въ немъ, и естъ притча до сего дня: „Бѣда акы в Родьни“.

И рече Блудъ Ярополку: «Видиши ли, колько вой у брата твоего? Нама ихъ не пребороти! Твори миръ съ братомъ твоимъ». Лъстя подъ нимъ се рече. И рече Ярополкъ: «Тако буди! И посла Блудъ къ Володимеру сице глаголя, яко «Сбытсья мысль твоя, яко приведу къ тобѣ Ярополка и пристрой убити й». Володимерь же то слышавъ възшедъ въ дворъ теремный отень, съде тутъ съ дружиною своею. И рече Блудъ Ярополку: «Понди къ брату твоему и рци ему: „Что ти ни вдаси, то азъ приму!“ И поиде Ярополкъ. Рече же ему Варяжко: «Не ходи, княже! убинуть ты! побѣгни въ Печенѣги и приведеши вои». И не послуша его. И прииде Ярополкъ къ Володимеру. Яко полъзе въ двери, подъяста й два Варяга мечема подъ пазусъ, Блудъ же затвори дверь и не да по немъ ити. И тако убиень бысть Ярополкъ.

Варяжко же видѣвъ, яко убиень Ярополкъ, бѣжа съ двора въ Печенѣги и много воева на Володимира съ Печенѣги. И едва приводи й заходивъ къ нему ротъ».

Літописне переповідження сього епосу «про лъстивого Блуда і вірного Варяжька», в багатьом аналогічного до пізнішої історії убивства Бориса і його вірного отрока Георгія, в теперішнім викладі перебите іншою епічною історією чи, властиво, фрагментом з великого і цікавого циклу «Володимирових сватань», а саме історією його війни за полоцьку княжну Рогнідь. Се пізніша вставка, яка зовсім механічно перериває розвій оповідання. В цілості повість читається в суздальським збірнику під р. 1128, з нагоди конфлікту Мстислава Вел. (Мономаховича) з полоцькими князями:

«О сихъ же Всеславичехъ сице естъ, яко сказаша вѣдущи: Яко Роговолоду держашю и владѣщию и княжашю Полотьскую землю, и Володимеру сушю Новѣгородъ, дѣтську сушю еще и погану, и бѣ у него уй его Добрыня воевода, хороборъ и наряденъ муж. И съ посла к Роговолоду и проси у него дочере за Володимира. Онъ же рече дъщери своей: «Хоцеш ли за Володимира?» Она же рече: «Не хоцю розути робичича, но Ярополка хоцю». Слышавъ же Володимерь разгнѣвася о той рѣчи, оже рече: «Не хоцю я за робичича». Пожалися Добрыня и исполнися ярости. И поемъше вои идоста на Полтескъ и побѣдиста Роговолода. Рогъволодъ же вбѣже в гордъ. И приступивъше к городу и взяша городъ, и самого [князя Роговолода] яша и жену его и дочерь его. И Добрыня поноси ему и дочери его — на-

рець ей робичича. И повель Володимеру быти с нею предь отцем ея и матерью. Потомъ отца ея уби, а саму поя женъ и нарекоша ей имя Горислава. И роди Изяслава [батька полоцького днастїи].

Поя же паки [Володимер] ины жены многа и нача ей негодовати. Ньколи же ему пришедшо к ней и усунувшо, хотъ [Рогнидъ Володимира] заръзати ножемъ. И ключися ему убудитися, и я ю за руку. Она же рече: «Сжалялася бяхъ, зане отця моего уби, и землю его полони, мене дѣля, и се нынѣ не любичи мене и съ младенцемъ симъ». И повель ей устроитися во всю тварь цѣсарскую, якоже в день посяга [подружа] ея, и състи на постели свѣтлѣ в храмнѣ, да пришедъ потнеть ю. Она же тако створи и давши мечь сынови своему Изяславу в руку нагъ и рече: «Яко виидеть ти отецъ, рци выступи: "Отче! еда един мнишися ходя?"» Володимеръ же рече: «А хто ты мнѣль сдѣ?» И повергъ мечь свой и созва боляры и повѣда имъ. Они же рекоша: «Уже не убий ея, дѣтяти, дѣля сего, не въздвигни отчину ея и дай ей с сыномъ своимъ». Володимеръ же устрои городъ и да има, и нарече имя городу тому Изяславль.

И оттолъ мечь взимають Роговоложи внуци противу Ярославимъ внукомъ».

Як бачимо, се одна з найкращих, найбільш повних і суцільних епічних парафраз. Розуміється, форма страчена і колористика також, але тема віддана досить повно, включно до сього закінчення, яке пояснює завдання сього епосу — об'яснити традиційну ворожнечу династії Ярослава Київського й Изяслава Полоцького (до речі, пояснення, яке не дуже рахується з княжою генеалогією, бо Ярослав був таким же сином Рогниди і внуком Роговолода, як і Изяслав полоцький). Сей мотив зв'язувано з завзятою боротьбою з полоцькими князями, поведеною Мстиславом Великим в 1120-х рр., оповідання вписано до літопису під 1128 р., очевидно, в зв'язку з сею боротьбою, але воно, розуміється, старше, про се свідчить уже те, що початок його, в коротшім викладі, але з буквральними подібностями, ввійшов уже до оповідаїня про усобицю Святославичів, в одній з останніх редакцій «Повісті временних літ», себто не пізніше другого десятиліття XII в. Вступ оповідаїня інтерпретовано як поклик на поетів-співців (відушії — грецькі «аойди»: співці-поети, буквально те саме, що «відушії»), хоча більше в таким розумінні се слово не приходить. З-поміж билинних варіантів найбільше подібності вказувано в билині про добування Володимирові жінки Добринею і Дунаєм: в деяких варіантах її Добриня ще грає головну роль, в інших його відсунув на другий план Дунай, ставши взагалі центральною фігурою билини, так що сама Володимирова жєнячка відійшла назад перед трагічною долею Дуная. Через се взагалі сей билинний варіант має тільки дуже загальні подібності з епопеєю Горислави. З німецького епосу вказувано на подібності сватання різних варварських королів в Кудруні, в Тідрек-сазі, в Нібелунгах і т. зв. поемах лом-

бардського циклу, одначе сі подібності більше належать до ролі свата, ніж самого жениха, що являється центральною фігурою в історії Горислави¹. В варіантах, переказаних літописом, постать Володимира в усім циклі легенд, з ним зв'язаних, все-таки домінує доволі виразно; поруч нього впливова і активна фігура Добрині, його пістуна і дорадника, грає другорядну роль. Пізніше ся постать, очевидно, розщеплюється, роль Добрині ділиться між різними «хоробрими», а Володимер стає все більш пасивною і декоративною фігурою. Про се будемо говорити далі, в огляді билинної традиції.

Інші історії з циклу Володимирових сватань в літописі не заховали такої свіжості. В тій формі, як ми тепер читаємо їх в «Повісті врем. літ», перед нами дуже збитий і стертий, а при тім дуже складний комплекс різних епічних мотивів, фрагментів і простих ремінісценцій. Очевидно, книжники і редактори літопису кілька разів переробили його, і тепер тяжко визнатися в тім, як виглядав сей матеріал сам по собі.

Новіші дослідники багато працювали над ним, почавши особливо від тисячоліття охрещення 988 р., щоб витиснути звідси найбільше фактичних подробиць. Новішими часами дав нову притоку сим студіям ак. Шахматов своєю пробою реставрації в первіснім виді того, що він назвав «Корсунською легендою»². Він приймав при тім, що редактори літопису компіювали і комбіювали, маючи вже книжне оброблення традиційного епічного і легендарного матеріалу, так що сей матеріал пройшов принаймні двічі через книжну реторту, дуже багато при тім стративши і в змісті і в характері. Над сим ще, дійсно, буде багато праці. Не входячи в подробиці, я зазначу тільки головніші теми сього к н и ж н о г о циклу легенд про Володимира:

Незвичайне заласся Володимира до жінок. В літописі заховались тільки деякі сухі тези, препаровані книжником. Вичисляючи кілька жінок і синів Володимира, він заважає:

«Бъ Володимеръ побъженъ похотью женъскою, и быша ему водимья [жінки] — наложницъ бѣ у него 300 Вышегородѣ, а 300 Бѣлгородѣ, а 200 на Берестовѣ в селци еже зовуть Берестовое: и бѣ несуть блуда, приводя к собѣ мужьскыя жены и дѣвицъ растляя».

Може бути, що сюди ж належить і історія про те, як він забрав Ярополкову жінку, хоч, вважаючи на різні подро-

¹ Кирпичниковъ. Поэмы ломбардскаго цикла, 1874; Халанскій, Великорусскія былины кievскаго цикла, 1885; Лобода, Русскія былины о сватовствѣ, 1904.

² Корсунская легенда, в II т. «Сборника на честь Ламанского», 1904; інша література і критичні замітки до неї в Іст. Укр., I, 3 вид.

биці, її скорше можна зв'язати з історією Святополкових злочинств, як дінично обтяженого злочинця.

Похід Володимира по грецьку царівну. Його вступною прелюдією стає облога Корсуня. Але згодом ця облога сама стає центром епосу, до певної міри чимсь паралельним до облоги Пересічна. Володимир обступає місто й заповідає грекам, що буде стояти хоч би й три роки, греки не слухають і борються, хоча й знемагають. Володимир велить сипати великий вал під містом, щоб перейти мури, — греки ночами крадуть насипану землю й виносять до міста. В поміч приходять корсунський піп Анастас, який поучає Володимира перейти воду, що йде до міста рурою. Володимир велить перекопати руру, і тоді «людье изнемогаша водною жажею и предашася».

Київські книжники розробили сей варіант в зв'язку з історією охрещення Володимира, і в такій формі ми маємо його в літописі. Володимир обіцяє охреститись, коли йому вдасться здобути місто за поміччю Анастаса; ставить церкву на тій землі, яку сипали корсуняне, крадучи з його валу; Анастас потім стає на чолі київської церкви, заснованої Володимиром.

Інший варіант, більш свобідний від сих побожних рук, захований в різних пізніших збірниках, оповідає сю корсунську історію як епізод Володимирових сватань, зв'язуючи її з «блудною ненаситністю» Володимира (котра кінець кінцем, божим судом, під рукою книжника, приводить Володимира до правдивої віри). «Володимир був блудник», мав стільки і стільки жінок, стільки і стільки сот підложниць — те, що бачили ми вище. «І послав воеводу свого Олега (князя Олега» — очевидно, пізніший додаток) до корсунського князя просити за себе доньку його. Князь же корсунський дуже з того посміявся, «що сей поганій робить». Володимир збирає військо, бере Корсунь в облогу і стоїть під ним шість місяців. Варяженин іменем Жберн пускає з міста стрілу до варязького полку Володимира, щоб сю стрілу донесено до Володимира, а на ній написано: «Княже Володимире! Приятель твій Жберн пише тобі: Хоч будеш стояти з усім військом під городом рік і два і три, не візьмеш Корсуня, бо корабельники приходять земляною дорогою з питтям і стравою до городу». Володимир закопав сю дорогу і по трьох місяцях город мусив піддатись. «Князя Корсунського з княгинею взяв, а дочку їх узяв до себе до шатра, а князя з княгинею прив'язав до шатерної сохи і з їх донькою перед ними беззаконство сотворив». (Паралель до історії Рогніди). «І по трьох днях велів князя і княгиню вбити, а доньку їх

дав за боярина Жберна, з великим маетком, і в Корсуні його ж поставив намісником».

По сім наступає нова історія: «І не розпустив від себе полків, а послав воевод своїх Ольга та Жберна до Царгороду, до царя Константина і Василя просити за себе їх сестру Анну». «Коли, — рече, — не дасте її за мене, вчиню вашому городові те, що й Корсуневі». (Пор. оповідання про Святослава). Царі збирають «вселенський собор» і ставлять Володимирові, як в літописі, умовою охрещення. Володимир годиться і посилає «скорі послы». Царівна Анна приїздить до Корсуня, але Володимир зостається у власті своєї пристрасті. Перед самим охрещенням він хоче «вмалѣ нѣчто беззаконие сотворити» (вар.: «хотя безвѣрие сотворити»), очевидно, щось в стилі історій про Рогнід і доньку «корсунського князя». Але тут мішається божа сила — «нападе на него струпие». Володимир настрашивсь, охрестивсь сам, охрестив військо, струпи з нього спали «аки рыбїя чешуя», і він стає новим чоловіком¹.

Як бачимо, під впливом спеціально корсунської легенди, культивованої в київських кругах (мабуть, передусім духовними, виведеними з Корсуня, і їх потомством, що дінично займали різні місця при церкві Богородиці, де були зложені корсунські святощі)², корсунський епізод розростається. В різних варіантах він стає самоціллю, самостійною цілістю в ланцюгу Володимирових сватань. Поруч нього сходить на другий план, блідне і забувається інший, без сумніву, колись центральний і кульмінаційний епізод походу за царівною на сам Царгород. З одного боку, коштом його розрісся корсунський епізод, з другого боку, заслонила його пізніша легенда Мономахова.

Літописці відкинули сей похід на Царгород як вигадку нереальну. Поза літописом теж досі не стрілось скільки-небудь суцільного тексту, тільки різні натяки, які виступають з-поза Мономахової легенди. В історії України я вказав на них, ширше не буду спинятись тут. Завважу, що ті спільні,

¹ Найновіші тексти з збірника XVII в. (купця Плігіна, тепер Академії Наук) видав Шахматов в праці «Корсунская легенда о крещении Владимира» (Сборникъ, посв. Ламанскому, II, 1908), з ним ще один короткий варіант. Перед тим Жданов і Халанський звернули увагу на коротку парафразу його в Володимировім житті, виданім Соболевським з одного збірника XV в. — Ждановъ, Рус. былевой эпопей, с. 192; Халанській, Экскурсы въ область древ. рукописей. — Записки харків. університету, 1902.

² Шахматов справедливо вказав на рязанську традицію про десять поколінь Евстафія Корсунського, що були священиками при церкві Миколи Зарайського, де був поставлений образ Богородиці, привезений сим Евстафієм. Так могло бути і в київській церкві Богородиці.

загальні мотиви походу на Царгород за добичею і дівчиною, котрі в літописній традиції в їх добичній часті зв'язано з старим Олегом, але в усних варіантах (в колядках) вказують на Царгород як на таке місце, звідки особливо почесно дістати дань і дівчину, — вони по вській імовірності зв'язувались в старій традиції також і з Володимиром. Се був, очевидно, найвищий, кульмінаційний епізод його сватань. Відти він діставав, чи, скорше, йому діставали, і царівну, і цісарські регалії, мабуть, і всякі християнські дорожочинності.

Старий Олег, перше ніж дістав в літописі свій княжий ранг і місце в хронології, довго плавав в ролі виконавця сього походу без конкретніших означень: то як самостійний ініціатор сього походу, на свою славу і честь, то як воевода якогось князя. В старшій редакції «Повісті временних літ» він воеводою Ігоря, в згаданій редакції «Корсунської легенди» воеводою Володимира.

Халанський висловив здогад, що дещо з Олегової діяльності в ролі Володимирового воеводи перейшло потім на Eligias-a (вар.: Elegast, Elygas, Ylias, Yljas й ін.), руського князя з «Гартена» (Ногартена — Новгород), героя німецької поеми про Ортніта (першої пол. XII в.). Він виступає тут в ролі, аналогічній з роллю Добрини при Володимирі, з одної сторони, з Олеговою роллю — з другої. Eligas, вуй, найближчий міністр і помічник ломбардського короля Ортніта, разом з вохвом Альберіхом (котрого Халанський зв'язував з Вольгов-Волхвом) він помагає Ортнітові дістати доньку ерусалимського короля з кріпкого міста Судерса, котрий вони здобувають різними хитрощами і відвагою. Тідрек-сага, розроблюючи тему про короля «Гертніда» новгородського (Holmgard — Новгород), називає Ylias-a, навпаки, його сином, братом Володимира, «короля грецького», тільки не від жінки, а від підложниці. Він виступає тут як намісник Володимира в Греції, «ярл грецький»¹. Ся інтересна тема, безсумнівно, зв'язана з нашим старим епосом і висунена старим дослідником германського епосу К. Міленгофом, що ще в 1860-х рр. накликав слов'янських спеціалістів до розслідування зв'язків німецької героїчної саги з нашою традицією, — чекає ближчого розслідування ще й досі.

З другого боку, новішими дослідниками, А. М. Лободою між ін., як я вже згадав, вказаний був очевидний зв'язок

¹ Халанський, Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣшемѣ.— Ж. Мин. Н. П., 1902, VIII, і в Archiv für slav. Philologie, т. XXV, його стаття Hias von Reußen und Hja Murgotes, з критичними замітками Ягича.

наших літописно-житійних записок про Володимирові сватання з билиною, особливо про Володимирового свата Дуная. Коли додати до сього зв'язки сеї теми з величально-колядними темами про похід і здобування дівчини з чужої землі-міста (Царгороду й ін.), — підчеркувані Костомаровим, Потєбнею, Антоновичем, Драгомановим й іншими дослідниками нашої старої поезії, се дасть нам поняття про незвичайний, різносторонній інтерес сеї теми, що одними своїми варіантами входить до історії нашої книжної традиції, другими — до традиції усної та зв'яже наш епос з західноєвропейським, з одної сторони, з північнослов'янським — з другої.

Поза циклом Володимирових сватань маємо в літописній історії його походів ще кілька поетичних відгомонів:

«Іде Володимер на Радимичи. Бѣ у него воевода Волчий Хвостъ, и посла Володимеръ предъ собою Волчия Хвоста. И срѣте я на рѣцѣ Пищанѣ и побѣди Радимичи Волчий Хвостъ. Тѣмъ и Русь корятся Радимичамъ глаголюще: "Пищаньци волчьча хвоста бѣгають"».

«Воевода Волчий Хвостъ» виступає також в старім варіанті Любецької битви 1016 р. як воевода Святополків.

Костомаров в цитованій праці цитує веснянку з Старобільського повіту:

Пищано, Пищанино
По березі ходило.
Ішов вовк мимо дівок,
Усім дівкам шапку зняв,
А парубкам хвіст підняв.

Але з іменем пишан ся веснянка, здається, більше нікому не траплялась.

Далі, в оповіданні про війну Володимира з болгарами:

«Іде Володимеръ на Болгары съ Добрынею, съ уемъ своимъ, въ лодьяхъ, а Торъкы берегомъ приведе на конихъ. И побѣди Болгары. И рече Добрыня Володимеру: "Съглядахъ колодникъ, у суть вси въ сапозѣхъ, симъ дани намъ не даяти, пондемъ искать лапотникы!" И створи миръ Володимеръ съ Болгары, и ротъ заходиша межю собѣ, и рѣша Болгаре: "Толи не будетъ межю нами мира, оли камень почнетъ плавати, а хмель грязнути"».

Елементи історичного епосу очевидні. Шахматов був висловив гадку, що як Добрыня взагалі був героєм спеціально північним, новгородським, то й се пісня новгородська, взята до «Повісті» з новгородського літопису. До сього питання про Добриню ми ще повернемося.

Славні Володимирові пири, що стали потім центральним моментом билинного епосу, в літописі лишили деякі сліди, але сильно закрашені вже церковним елементом:

идѣте, десять мужь, въ градъ, да видите, что ся дѣють в градъ на-
шемъ». Печеньзи же ради бывше, мняще, яко предатися хотять, поша
у нихъ тали, а сами избраша лучшиѣ мужи и послаша в градъ, да
розглядають, что ся дѣють в градъ. И придоша в градъ, и рекоша лю-
дие: «Почто губите себе? Коли можете перестоятн нась? Аще стоите за
10 лѣтъ, что можете сотворити намъ? Имѣемъ бо кормлю отъ земль,
аще ли не вѣруете, да узрите своими очима!» И приведоша я къ кла-
дезю, идѣже цѣжь, и почерпоша ведром и льяша в ладкы [горнята],
и варяху предъ ними. И яко свариха кисель и поимша придоша с ни-
ми к другому кладезю и почерпоша сыты, и почаша ясти сами первое,
потомъ Печеньзи. И удивившася. И рекоша: «Не имуть вѣры наши князи,
аще не ядятъ сами!» И людѣе наляша корчагу цѣжа и сыты отъ ко-
лодязя и вдаша Печеньгомъ. Они же шедше повѣдаше вся бывшая.
И вариша кисель и яша князи печеньжстни и подивившася. И поемше
тали своя и онѣхъ пустивше вѣсташа отъ града и в свояси идоша».

Справедливо вказано аналогічний мотив в оповіданні
Геродота про облогу Мілета лідійцями: Тразібул, тиран мі-
летський, велів знести все, що було хліба в місті, на майдан
і засісти за пир саме в той час, коли мали прийти лідійські
посли; коли лідійці довідались, що в Мілеті не тільки нема
голоду, а навпаки, мілетяне пирують, вони запропонували
перемир'я і залишили облогу (I, 21).

Інші відгомони поетичної творчості XI віку. Як можна
бачити з наведеної вибірки, спісателі старого літопису вклю-
чили силу поетичного матеріалу, дуже різноманітного, хоч і
дуже обезбарвленого ними, до тої перед'ярославової части-
ни, для котрої у них не було більш історичних джерел. По-
чинаючи від часів Ярослава, коли літопис списувався по
свіжих слідах подій, в поетичних творах не було вже такої
потреби, і вони використовувались в розмірах далеко мен-
ших, як декоративний засіб.

Такі декоративні елементи стрічаємо вже в оповіданні
про усобиці по смерті Володимира. Дещо тут іде на рахунок
«Сказанія про Бориса і Гліба» чи його джерела, коли його
вважати також джерелом літопису (див. вище): дещо,
очевидно, в усякім разі, незалежно від нього. Тут виразно
виступають елементи якогось епосу новгородського і ки-
ївського. Шахматов, наново обгрунтовуючи стару традицію
про надання новгородцям хартії привілецій за їх поміч в
боротьбі за Київ, постарався вилучити ці новгородські еле-
менти, які, по його гадці, не йдуть далі першого запануван-
ня Ярослава в Києві, після Любецької битви, в 1016 р., а
потім іде оповідання київське. Ся проба розділу варта ува-
ги і перевірки, бо ті елементи переказу, які висувають великі
заслуги новгородців для Ярослава, ідуть потім і в історії
другої війни Ярослава з Святополком. Явну поетичну за-
краску має оповідання про битву з поляками під Волинем

і ще більше — про битву «Летьську» (на р. Альті) — особ-
ливо в ширшій тексті, як він читається в службі Борису
і Глібу:

«И поидоша противу себе, и покрыша поле Летьское обои отъ
множества вой.

Бѣ же пятокъ тогда, восходящю солнцю и пріспѣ о тотъ чинѣ
Святополкъ с Печеньгы, и съступившася обои.

И бысть съча зла, яко же не была в Руси.

И за руки емлюче съчахуся, яко по удодемъ крови тещи.

И соступиша ся трижды и омеркоша бьющеся.

* И бысть громъ великъ и тутенъ, и дождь валикъ, и молньямъ
блистания.

* Егда же облисташу молния, бльшаху ся оружие в рукахъ ихъ.

И къ вечеру одолѣ Ярославъ, и Святополкъ бѣжа».

Означене зізвдкою читається тільки в службі Борису і
Глібу (по тексту Іваничських міней). Воно нагадує літо-
писне оповідання про Листвинську битву, що стоїть уже під
знаком Боянових «замишленій». Відносини сих двох тек-
стів — про битву Летьську і Листвинську — не ясні, і влас-
не з огляду на те, що тут входить в гру Боянова традиція,
питання се досить інтересне.

Як відомо, «Слово о полку Ігоревім», характеризуючи
манеру і репертуар Бояна, каже, що він «пѣснь пояше ста-
рому Ярославу, храброму Мьстиславу, иже зарѣза Редедю
предъ пълкы касожьскими, красному Романови Святъслав-
личу». Були звісні, значить, якісь пісні Боянові про Яросла-
ва і його брата Мстислава, спеціально про його поєдинок з
Редедю. Літописне оповідання про сей поєдинок сухе; Бо-
янове оповідання, зовсім можливо, лежить під ним, але
очевидно — цілком обезбарвлене:

Мьстиславу сущю Тьмурокани, поиде на Касоги. Слышавъ же
се князь касожский Редедя, изиде противу тому. И ставшема объма
полкома противу себѣ, рече Ределя к Мьстиславу: «Что ради губивѣ
дружину межю собою? Но снидевься сама бороть. Да аще одолѣши
ты, то возьмеши имѣние мое, и жену мою, і дѣти моѣ, и землю мою.
Аще ли азъ одолѣю, то взьму твое все». И рече Мьстиславъ: «Тако
буди». И съхастася, и рече Редедя къ Мьстиславу: «Не оружиемъ
ся биевь, но борьбою!» И яста ся бороти крѣпко. И надолѣзъ борющемъ
ся биевь, нача изнемагати Мьстиславъ. Бѣ бо великъ и силенъ Редедя.
И рече Мьстиславъ: «О пречистая Богородице, помози ми! Аще одолѣю
сему, съзижю церковь во имя твое!» И се рекъ, удари нимъ о землю.
И выньзе ножъ и зарѣза Редедю. И шедъ в землю его взя все имѣние
его, и жену его и дѣти его, и данъ възложи на Касоги. И пришедъ
Тьмуроканю, заложилъ церковь святыя Богородици, и създа ю, яже
стоить и до сего дня Тьмурокани».

Есть тут певні епічні подібності до Летьської битви, і
ще більше — до історії переяславського поединку отрока з
печенігом; але нічого з тих Боянових замишленій, котрі до-

волі яскраво схарактеризував автор «Слова о полку Ігоревім».

Більше колоритності в оповіданні про Листвинську битву (я беру ширші варіанти):

«Посла Ярославъ за море по Варягы, и приде Якунь с Варягы. И бѣ Якунь съ лѣпъ, и луда бѣ у него золотомъ истѣкана. И приде къ Ярославу, и идѣ Ярославъ съ Якуномъ на Мьстислава. Мьстиславъ же слышавъ изиде противу има к Листвену.

Мьстиславъ же с вечера исполчивъ дружину и постави Сѣверъ [сѣверян] въ чело противу Варягомъ, а самъ ста с дружиною своєю по крилома.

И бѣше осень. И бывши ноши рябиной, бѣсть тѣма и громъ шибаше, молонья, и дождъ. И рече Мьстиславъ дружинѣ своєї: "Поидемъ на ня, то ны естъ корысты!" И понде Мьстиславъ и Ярославъ противу ему.

К сѣступися чело. Сѣверъ съ Варягы, и трудишася Варягы съкуше Сѣверъ. И посемъ наступи Мьстиславъ с дружиною своєю и нача сѣчи Варягы.

И бѣ гроза велика, и сѣча силна и страшна:

Яко посвѣтящи молни, тако свѣтящеся оружїя.

Елико же молния освѣщаше, толико меча видяху.

И тако другъ друга убиваше.

И бѣ гроза велика

И сѣча зла и силна.

Видѣвъ же Ярославъ, яко побѣжаемъ естъ, побѣже съ Якуномъ княземъ варяжскимъ, и Якунь ту отбѣже луды златое.

Мьстиславъ же о свѣтъ заутра видѣвъ лежашъ исѣчени свои Сѣверъ и Варягы Ярославъ, и рече:

"Кто сему не радъ?"

се лежить Сѣверянинъ, а се Варягъ,
а дружина своя цѣла!"»

Я умисно вирізнив, короткими рядками, сі місця, де найбільше чується поетичний стиль і ритм. Дає себе відчувати або якесь покорочення (дуже стисле), або комбінування кількох епосів; воно виявляється і в різних повтореннях в опису сеї «рябиної» («горобиної») ночі, що становить найсильніше місце сього уривку. Один епос міг займатись отсим «ліпим» (гарним) Якуном в золототканім лудані, що втеряв його, тікаючи, в битві¹. Він потім, в оповіданнях «Патерика», виступає як сеньйор боярської київської родини, з котрої походили добродії Печерського монастиря Симон Варяг і його внук Георгій тисяцький: предком її називається «князь Африканъ, братъ Якуна [с] лѣпного, иже отбѣже златы луды, біяся полком по Ярославъ с лютымъ

Мьстиславомъ»: його діти, вигнані з батьківщини Якуном, прийшли потім до Києва.

Другий епос займається особливо Мстиславом і величає його незвичайне прив'язання до дружини, засвідчене таким цікавим способом в сій битві. Сей мотив повторюється в по-смертній похвалі йому, яка теж може належати до тої ж епічної традиції, зв'язаної з іменем Бояна:

«Бѣ же Мьстиславъ дебелъ тѣломъ, чермномъ лицемъ, великома очима, храбръ на рати, милостивъ, и любляше дружину по велику, имѣния не щадяше, ни пития ни ядения брѣнѣше».

Аналогічну фразу ми не раз потім стрічаємо в княжих характеристиках XII в., і дуже правдоподібно, що вона епічного походження.

В літописних звістках про Романа Святославича є тільки одна поетична фраза, що лунає як відгомін пісні, може, дійсно Боянної — в оповіданні про його останній похід і смерть:

И суть кости его до сего лѣта тамо лежаче,
сына Святославля и внука Ярославля.

Тема про чудодія Всеслава, оброблена також Бояном, — з його іменем «Слово» спеціально зв'язує мораль сеї історії («тому вѣщей Боянъ и прѣвоѣ припѣвку смыслени рече: ни хытру ни горазду, ни птцю горазду суда божїя не минути»), — лишила сорозмірно мало сліду в літописі. В руках її укладчиків, як ми бачили, була якась побожна повість, яка гарно оповідала історію його конфлікту з київськими князями з релігійно-морального становища, і вона позбавляла його потреби запозичатися у поетів. Тільки на початку, записуючи початок панування Всеслава (під р. 1044), котрийсь з редакторів зробив маленький екскурс в сферу поетичної традиції:

«В се же лѣто умре Брячиславъ, сынъ Изяславъ, внукъ Володимѣрь, отецъ Всеславъ, и Всеславъ, сынъ его, сѣде на столѣ его. Егоже роди мати отъ вѣлхованья. Матери бо родивши его, бѣсть ему язроди вѣно на главѣ его, рекоша бо волсви матери его: «се язвено навяжи до нанъ, да носить е до живота своего». — Еже носить Всеславъ и до сего дня на собѣ. Сего ради немилостивъ естъ на кровьпролитѣ».

Як бачимо, записка внесена до літопису ще за життя Всеслава (щоправда, княжив він безконечно довго, до р. 1101, і тим, можливо, скріпив переконання про своє незвичайне походження). Але постилізована вона доволі незвичайно. Але постилізована вона доволі незвичайно, так, як би звивала докупи дві епічні теми. Одна — про надприродне уродження Всеслава, з чим могли зв'язуватися

¹ Замітки до сих текстів в Історії, II, I вид., с. 19—20; Шахматовъ, Разысканїя, с. 223; Голубовскій, Служба св. мученикамъ Борису и Глѣбу въ Иваницкой минѣ.— Чтенїя київскї, т. XIV. Шахматов і тут пробує відділити текст новгородський від київського. Поправка «съ лѣпъ» замість «слѣпъ», запропонована Ламбїним, прийнята при виданні Лаврент. літопису, ним мовчки відкинена.

його надприродні здібності, описані Бояном чи іншим поетом, котрого твір використаний в «Слові» і ще більше — в героїчних поемах, відгомін котрих зоставсь у билинах про Вольгу-Волхва Всеславовича. Друга — про чари, зроблені над Всеславом уже після уродження: у дитини була на голові «сорочка» і волхви веліли зав'язати її як магичну пов'язку, котру Всеслав носив усе життя — і через те був «немилостив на кровпролиття».

Чи єсть тут щось від Боянної поеми, не знати, і ні по чім того не видно виразно, навіть коли не дошукуватися спеціальних подібностей саме з піснюю про Всеслава в «Слові о полку Ігоревім», котру вважають (декотрі) ексцерптом з Боянної поеми чи екскурсом в сферу його мотивів.

Нарешті, з засланням Олега «за море Царгороду», що сталося з початком київського володіння Всеволода (коло р. 1080), з деякою правдоподібністю зв'язується процитована «Словом о полку Ігоревім» Боянова припівка:

Тяжко ти головъ кромъ плечю!..

Се правдоподібно настільки, що досить добре замикає круг Боянових тем, перелічених «Словом»: Ярослав, Мстислав, Всеслав, Роман і Олег, приблизно п'ятдесятилітній круг подій — від поединку Мстислава з Редедюю до заслання Олега, те, що може держати в живій пам'яті одно покоління. Вважаю бо відкиненою наукою теорію про Бояна як абстрактне ім'я поета взагалі: Гомера, як думав колись Вяземський, якогось болгарського поета, як здогадувався Вс. Міллер, чи загалом поета-оповідача, від «баяти», складати байки, як думали інші. Ім'я се дійсно може бути епітетом тільки, що означав автора пісень, але в устах автора «Слова», чи його редактора, воно було-таки іменем, очевидно, з котрим у нього зв'язувався образ конкретного поета, з конкретним репертуаром, котрий він вичислив в «Слові» і схарактеризував його манеру.

Наведені ним цитати і взірці Боянових словес, в зв'язку з сею характеристикою його нахилу «розіткатися мислею по древу, сірим вовком по землі, сизим орлом під облаки», вибираючи з безконечного багатства тем («стада лебедей») щось конкретне в славу того чи іншого князя, дають нам поняття про його манеру:

Не буря соколи занесе через поля широкая —
Галичи стада бѣжать къ Дону великому

Комони ржуть за Сулою,
Звенить слава въ Києвъ...

А коли вважати взірцем його стилю і фрагменти про Все-
слава:

На седьмомъ вѣщъ Трояни
Връже Всеславъ жребій
О дѣвницю себѣ люблю... —

аж до:

Тому въ Полотскѣ позвоннша
Заутренюю рано у Святѣя Софен в колоколы,
А онъ въ Києвъ звонъ слыша,

та ще й ремінісценції Олегових часів (хоч се менш обгрунтоване):

Сѣяшеться и ростяшеть усобицами,
Погибашеть жизнь Дажьдъ-Божа внука... —

де дійсно є характеристичні подібності, в образах битви на Немізі і загальної руїни за Олегових часів, то се в сумі дає доволі змістовне поняття про Боянові замишлення. Широкий стиль, вибір образів з безконечного світового простору, любовання в традиційних поетичних фразах (loci communes) старої української творчості, перевага таких зверхніх поетичних тем над конкретним історичним змістом і доволі свобідне його трактування (тому приклад дає хронологічне переставлення подій в фрагменті про Всеслава). Так представляється манера, котрій автор «Слова» хоче протиставити більш реальний і історичний свій виклад «по былинамъ», реальним фактам сучасності, а не по гарним, але дуже «стилізованим» Бояновим замишленням.

Порівнюючи ті вказівки, які дає «Слово», з слідами поетичного оброблення вказаних ним тем в літописі, бачимо справді деякі аналогії. Образ Листвинської битви дійсно має подібну зафарбу, як опис битви на Немізі в пісні про Всеслава. Загалом же, очевидно, літописці, використовуючи Боянові пісні, старались якнайпильніше вибрати з них конкретний історичний зміст, а обчистити з декоративних замишлень. А що того змісту, тих «билин», вживаючи виразу «Слова», в Боянових піснях було небагато, а все лежало головню в поетичнім «замишленію», то ж так мало знаходимо ми дійсно Боянового в тих переповіданнях літопису, котрі, йдучи за вказівками «Слова», ми з значною правдоподібністю можемо вважати за парафрази його пісень, тільки безмірно сухі і далекі.

Церковна поезія. Говорячи про поезію сього століття, випадало б сказати дещо про поезію церковну. Століття поширення візантійських культурних впливів в слов'янських землях були епохою високого розвитку візантійської цер-

ковної поезії, яка займала одне з перших місць в літературній творчості тої доби. З поширенням візантійської церковності в землях балканських, а потім східнослов'янських церковна поезія культивувалась тут в формах церковнослов'янських та мала величезний вплив на вироблення місцевої поетичної, літературної манери взагалі. Я вище зазначив потребу пильнішого студіювання сих впливів, досі мало досліджених і легковажених. Без відповідного їх освітлення образ старої поетичної творчості все буде неясний. Мусимо пам'ятати, що кожна письменна людина тих часів пройшла церковну науку і стояла під впливами її літературних форм, зокрема церковної, біблійної і візантійської поезії. Приклад нашого Кобзаря XIX в., котрий, при всій своїй ненависті до «візантійства» і церковності, так глибоко пересяк біблійними впливами, що несвідомо для себе починає говорити біблійним стилем, як тільки відчуває потребу піднести тон своєї мови, може бути ілюстрацією всієї нашої старішої і новішої братії, яка починала свою освіту від «блажен муж», і часто свою власну поетичну творчість починала від переспівів і наслідувань творів біблійних і церковних.

В попереднім був названий один з перших авторів слов'янських стихотворів, ученик і наступник в літературній праці св. Мефодія, Константин, єпископ словенський. У нас серед першої письменницької плеяди Печерського монастиря згадується, як сучасник Нестора, Григорій «творець канонів»¹, правдоподібно не перший з «творців» того роду, — тільки що і з його творів досі нічого напевно не відомо. Митр. Іоанна, котрого іменем надписується Служба Бориса і Глібу, уважають першим митрополитом того імені, сучасником Ярослава, тому, напр., митр. Макарій вважав сю службу «найстаршим літературним твором Київської Русі»². Служба ся, звісна в кількох копіях XII в., дійсно має прикмети великої старини, хоча теж, можливо, не була най-

¹ Повість Поликарпа так вичисляє визначніших отців печерських, які виганяли бісів з вищезгаданого Никити, що необережно заглибився в студії Старого Завіту (див. вище): «Никонъ игумень, Іоаннъ иже бысть по немъ игумень, Пуминъ постникъ, Матфѣй прозорливецъ, Исакѣй святый (див. вище), Агапиль лъчець, Григорий чудотворецъ, Никола иже бысть послѣже єпископъ Тьмутороканю, Нестеръ иже написа лѣтописецъ, Григорий творецъ кануномъ, Фектисть иже бысть єпископъ Чернигову, Онисифоръ прозорливецъ». — Патерик, вид. Абрамовича, с. 201.

² Історія Русской церкви, I, с. 103. Ся «служба» — стихири і канон звісні в кількох рукописах XII в., в однім вони мають напис: «творение Іоанна митрополита русьскаго». Кілька разів публіковано виривки з них: з новгородського «обиходу церковного», списаного за «єпископа Аркадія» (1156—1163), і з служебної мінеї москов. синод. друкарні, теж

старшим твором в тім роді. Але, як найстарший досі відомий взірць старої нашої гімнології, він, в кожному разі, варт того, щоб навести з нього кілька взірців:

«Кыми похвальными вѣнчи вѣнчаемъ пѣваемая,
раздѣлая телесема и совокупленая душою
вѣрнымъ людемъ теплая заступника,
земля русьскыя удобрение,
всѣя вселенныя наслаждение,
мужеумнымъ смысломъ бѣсовскую державу разрушшая,
Христовымъ подобиемъ — подающаго миръ и велию милость.

Кыми пѣсньными добротами украсимъ пѣваемая
Романа силу имущаго на страсти доблестыма
и Давида купно ревнителя,
оба свѣтль присно сияючи и озаряючи свѣтомъ
добродѣтели благочестивыя всѣя,
Христовы увѣдѣша заповѣди божественныя
прославистася славно всѣмъ — подающаго намъ миръ и
велию милость.

Придѣте новохрещени русти собори
и видѣмъ, како без вины судъ приемлетъ мученикъ, Борисъ —
завистню братьнею копиемъ тѣло его прободоша
и крови пролитие сотвориша
отъ наваження дияволя.
Глѣбий же отъ того же брата Святополка ножемъ зарѣзанъ бысть
и межю двѣма колодами сокровень.
Но сия вѣнчастася, а онъ бес памяти погыбе,
сия же Христа Бога молита о спасении душъ нашихъ.

Придѣте вси вѣрнии собори русьстии
да похвалимъ добра князя Бориса и Глѣба,
яко отчею любовию даръ восприниша,
и колики воя земля Русьскыя въ руку держаша
не противляшася брату —
оноя славы взирающа,
тѣмъ же увязоста вѣнцемъ
отъ Христа Бога и Спаса душамъ нашимъ».

Дуже старим твором нашої гімнології являється також служба св. Феодосієві, вписана в мінеї XIII—XIV в.¹, включена також до «Патерика» 1406 р.² Вона анонімна, але хто зна, чи не належить її вважати твором згаданого Григорія печерського. Навожу з неї останню пісню канона, з згаданої мінеї (москов. синод. друкарні), справляючи деякі місця на основі «Патерика»:

«Память твою днесъ намъ яко солнце восия, преподобне, цѣлующе
рану твою яко божественный кивотъ, вѣрно въспѣвающе твое усенье с
вышними силами, Феодосѣе!

XII в. Я беру нижче наведені виривки з вид. Срезневського в «Извѣстіях акад. наукъ», X, с. 501 і дд. і з «Історії рус. церкви» Голубінського, I, 2, с. 429 і дд.

¹ Надруковано у Голубінського, Ист. рус. церкви, I, 2, с. 434.

² Вид. Абрамовича, с. 138 (в ширшій формі).

Радуйся, граде Русьскій, примь скровище некрадомо! Отъ Бога або помощника велика блаженнаго и заступника теплаго, божественнаго Феодосья ты въсприять, с лики мнишьскими нынѣ веселяся.

Събрася торжество нынѣ в память твою въспѣти Господа, тобѣ подавшаго добляя труды, яже ты претерпѣ [въ] тѣмъ и молися ему избавити ся, стаду твоєму от соблазнѣ вражнихъ, еже ты стяжа мудре молитвами твоими».

ТВОРЧИСТЬ XII—XIII вв. «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ»

Памяті Омеляна Огоновського

Поява «Слова» і студії над ним. Від першого київського розцвіту, переходячи до золотого віку старого нашого письменства, я вважаю найбільш доцільним почати від тої центральної пам'ятки, що золотить усю сю добу — від «Слова о полку Ігоревім». Роблю се не з огляду на високі літературні прикмети, які так підносять його над усіма іншими пам'ятками, а з інших мотивів: тому що не стоїть воно в ланцюгу аналогічних дохованих до нас пам'яток, а навпаки, заховавшись само одно, щасливим випадком, в сорозмірній чистоті і повноті, кидає світло на різні фрагменти, сліди і натяки аналогічних явищ, зв'язує їх в суцільний образ і незвичайно багато дає для зрозуміння літературного розвою сеї доби. Вище вже ми користувались ним не раз, щоб орієнтуватись в історії творчості попередніх часів, і не раз воно ще нам послужить для подібних цілей. Дотеперішньому дослідові вже вдалось витягнути з сеї скарбниці нашої старої поезії дуже багато, і ще удасться, без сумніву, теж багато. Бо досліди над «Словом», неважаючи на свою сорозмірну інтенсивність, далеко ще не доведені до краю і не сказали всього, що можуть сказати.

Ті обставини, в яких «Слово» з'явилося і зникло, ті форми, в яких приходиться ним користуватися сучасникові, роблять се, що наука тільки дуже поволі доходила і доходить до тих вислідів, котрі вона може з нього взяти.

«Слово» стало відоме в 1790-х роках. Граф Олексій Мусін-Пушкін, московський аристократ невеликих здібностей, але з нахилами до меценатства і просвіщенних інтересів, різносторонній amator і колекціонер, ставши в 1791 р. обер-прокурором святійшого синоду, себто фактичним всемогучим начальником всеросійської церкви, покористувався сею своєю владою, щоб через різних, як він їх називає, «комісіонерів» нагромадити з монастирських, церковних і кафедральних сховків різну цінну старину, особливо книжну. По недавній реформах Катерини — скасуванню маси

монастирів, скороченню їх персоналу і переведенню на державне утримання — се був час особливо для того придатний, можна було гребти лопатою, і графові справді вдалось нагребти незвичайно багато цінних речей, які потім фатально погинули з невеликими виїмками в його колекції, що згоріла в Москві під час пожежі 1812 р. Між сими пам'ятками був великий фоліал, під числом 323, що починався хронографом і тому носив се ім'я. По пізнішим поясненням графа, він купив його, в числі інших книг, через свого «комісіонера» від архімандрита Іоіля, що був ігуменом Спасо-Преображенського монастиря в Ярославі, а після того як його повернено на єпископську резиденцію, жив при тій резиденції. Тому що в останніх часах був він в недостатках, то й продав, мовляв, графському комісіонерові «всі свої руські книги», в числі яких був і сей хронограф № 323¹.

При сій okazії М.-Пушкін атестує сього Іоіля як «мужа сь просвіщеніємъ и любителя словесности», але поза тим ніяких відомостей про сього просвіщеного мужа ніхто не мав, і ходили чутки, що М.-Пушкін всю сю історію оповів, аби закрити дійсні способи, котрими він, будиши обер-прокурором, збирав церковну старовину, і що дійсно рукопис походив з псковського монастиря св. Пантелеймона.

Дістав її М.-Пушкін, по його словам, десь р. 1795 і два роки пізніше подав першу звістку про «Слово», що містилося в сім збірнику, в гамбурзькім часопису Spectateur du Nord, за місяць жовтень 1797, на свідоцтво існування в старій Русі великих поетів, як Боян і автор «Слова», «що може бути поставлене поруч найкращих місць „Осіяна“ — тодішнього ідеалу-романтичної поезії. Хто завважив сей «фрагмент поеми — «пісні Ігоревих вояків», як вона названа в сій статті, та дав їй таку високу, як на той час, оцінку, зістається невідомим. Але граф, очевидно, старавсь заінтересувати нею «сфери», і копія «Слова» була зараз же зроблена для цариці, як тільки його навчилися читати (що пішло не зразу, як оповідав потім сам М.-Пушкін).

Одначе в Петербурзі, де тоді жив М.-Пушкін, ся нахідка загально не викликала великого інтересу, і Шлецер, тоді найбільший авторитет у всім, що доторкало старої Русі, поставився з сумнівом до неї. В Москві, де М.-Пушкін мав широку знайомість, і перенісся туди, залишивши посаду обер-прокурора, їй пощастило більше: директор московського архіву міністерства заграничних справ Малинов-

ський, історик московської дипломатії по своїй спеціальності, постарав собі копію «Слова», як тільки воно стало відомим, і з своїм товаришем по архіву Бантишем-Каменським (батьком історика України) намовив М.-Пушкіна до негайного видання сеї пам'ятки, взявши на себе її оброблення. В 1800 р. вийшло перше видання її з російським перекладом поруч тексту і з поясненнями в нотках, з короткою передмовою, де подано зміст і опис рукопису, дуже побіжно¹. Все се було ділом Малиновського, який і хотів виступити видавцем «Слова», але М.-Пушкін не схотів йому відступити сеї честі і в передмові назвав видавцем себе, хоч участь його в сім ділі була мінімальна.

Опублікування сього твору викликало прихильний відзив Шлецера, який публічно відрікся своїх сумнівів щодо його автентичності (в Göttingen. gel. Anzeigen за 1801 р.). Розбудило взагалі чималий історично-літературний інтерес, але фатальним чином — ніхто з більш компетентних і авторитетних тодішніх учених не зайнявся оригіналом, хоч би для того, щоб перевірити вірність видання, сконструювати неясні вирази і т. д. Було загальне переконання, що твір видано добре, так свідчив, напр., Карамзін, порівнявши друкований текст з оригіналом. Але се тільки свідчить, як побіжно інтересувались оригіналом тодішні учені, навіть ті, які зацікавились ним.

Чи був се випадковий брак інтересу, чи, може, не легко було й знайти з рукописом, замкненим в приватнім палаці високого аристократа, може, й властитель не дуже радо уділяв її, сподіваючись щось ще від себе зробити з тим матеріалом, як то часто буває з такими посідачами. Досить, що оригінал майже нікому не був відомий докладніше, і се виявилось слідом, коли довідались, що дорогоцінний збірник згорів під час московської пожежі 1812 р. в домі М.-Пушкіна на Разгуляї.

Зараз залунали притишені перед тим підозріння про фальсифікацію або пізніше походження пам'ятки. Конкурент М.-Пушкіна в просвіщенім аматорстві гр. Румянцев відважно ширив чутку про сфальсифікування пам'ятки, і його підтримували, хоч і не так рішуче, деякі учені авторитети (як звісний Євг. Болховітінов). Оливи до огню підливали дійсні фальсифікати, нібито копії «Слова» (на пер-

¹ «Ироиическая пѣснь о походѣ на Половцевъ удѣльнаго князя Новгородскаго Игоря Святославича, писанная стариннымъ русскимъ языкомъ въ исходѣ XII столѣтія, съ пероложеніемъ на употребляемое нынѣ нарѣчіе». Передруковано Владимировим, Древняя русская литература, 1900.

¹ Лист М.-Пушкіна Калайдовичу, з останнього дня 1813 р., в відповідь на його запитання про рукопис.

гамені!) на борзі сфабриковані «сих діл майстрами» в рахунку на се заінтересування (один купив сам Малиновський і якийсь час дуже з ним носився!). Тим часом оборонці автентичності «Слова», кинувшись по авторитетні свідоща людей, які знали оригінал, переконувались, що, властиво, ніхто серйозно не обзнайомився з ним. Не було більше копій (гень потім віднайшли ту копію, зроблену для цариці Катерини). Ніхто не міг сказати нічого певного про час рукопису, котрий в передмові видання 1800 р. схарактеризовано голим словом, що він «по своєму почерку весьма древний». На усильні допити Калайдовича, що зайнявсь особливо гаряче реабілітацією автентичності слова, М.-Пушкін міг кінець кінцем відповісти тільки такими загальними поясненнями, що рукопис був писаний «на гладкім (лощенім) папері», «доволі чистим письмом», «по письму і паперу треба покласти на кінець XIV або початок XV в.». Тим часом Карамзін на підставі своїх вражень заявляв, що раніше як на кінець XV в. його не можна класти. Малиновський, що найбільше мав діла з рукописом, характеризував його тільки як «півустав, що переходив в скоропись», і схилявсь до його означення XV віком. Деякі самовидці вважали письмо ще пізнішим, XVII в., і добачали в нім подібність до почерку митр. Дмитра Тупталенка, котрого рукописи зберігалися в бібліотеці того ж ростовськоярославського митрополичого дому (спостереження друкаря Селівановського, доволі обізнаного з рукописами).

Автентичність «Слова» все-таки доведено доволі скоро і поставлено поза всякими закидами. Калайдович уже в 1818 р. міг вказати на приписку Апостола з 1307 р. (моск. Синод. бібліотеки), де копіст процитував свобідно, але настільки характеристичну фразу з «Слова» («при сихъ князехъ съяшется и ростяше усобицами, гыняше жизнь наша, въ князѣхъ которы и вѣци скоротиша ся человѣкомъ»), що не було сумніву, яке місце його мав він в пам'яті. З того часу ся фраза зайняла своє місце в апараті «Слова». Наш земляк, професор московського університету Тимковський, звернув увагу на стилістичні подібності в «Слові Адама ко Лазарю» і в «Задонщині» — парафразі «Слова», приложеній до великої битви на Дону з татарами 1380 р. Карамзін вказав на споріднення стилю «Слова» з Галицьким літописом. Замітки проти автентичності «Слова», піднесені в 1830-х рр. т. зв. «скептиками» (Каченовський, Надеждін, Строев, Сеньковський й ін.), які в різних формах, здебільшого побіжно і принагідно, відогривали старі гадки Румянцева і Болховітінова, що «Слово» було написане в XVI—

XVII в. або сфабриковане в XVIII в., були без великого заходу збиті і більше не поновлялись¹.

Натомість з загальним розвоєм слов'янської філології і поглибленням студій над самим «Словом» все ясніше виступали дефекти друкованого тексту «Слова» і сумніви щодо його традиції. Явно було, що та форма, в якій мало його нове покоління філологів і істориків, дуже слабо відповідала автентичній формі «Слова», так, як воно було написане чи записане в XII в. Що в тім належало М.-Пушкіну, Малиновському і товаришам, які з таким трудом розбирали текст збірника № 323, що переписувачам сього збірника, що, нарешті, тій першій руці, яка списувала чи писала «Слово», як далеко можна йти в поправлюванні того всього і в яким напрямі йти, чого триматись — от трудне питання, яке повстало перед дослідниками, почавши від перших коментарів «Слова». З них перша праця, Тимковського, згинула, так що першим серйозним розбором «Слова» були публікації його небожа Максимовича, 1836—7 рр., потім велика монографія Дубенського, надрукована в 1844. Дефекти традиції при сій інтерпретації виступали все ясніше. Від дрібних поправок до поодиноких слів дослідники переходять до більш послідовних емендацій (виправлень), до глибш обгрунтованих теорій реконструкції «Слова» як твору XII віку. Але тільки віднайдення копії «Слова», спорядженої для цариці (опублікував її вперше Пекарський в 1864 р.), дало твердшу підставу для оцінки редакційної роботи Малиновського і комп. і для міркування про вигляд тексту «Слова» в рукописі № 323 — його докладність чи недокладність. Трудна і складна робота в сім напрямі, ґрунтовно розпочата московським професором Тихонравовим

¹ Досить несподівано ще раз залунав відгомін сих старих підозрінь в поважній праці німецького історика культури. В 1860-х рр. Моріц Кар'єр в своїй книзі *Die Kunst im Zusammenhang der Entwicklung und die Ideale der Menschheit*, оглядаючи старинну поезію слов'ян, підніс і *Die Schilderung ist ohne alle Anschaulichkeit, ohne Charakterzeichnung, man sieht dass nicht das Erlebte sondern willkürlich Ersonnenes berichtet wird; man folgt nur mit Mühe dem unklaren, hin- und herspringenden Erzähler, dessen Prosa blos vereinzelte Anklänge an die echte slavische Naturpoesie hat und dessen Erfindungen ohne Zusammenhang mit der Mythe und Heldensage sind* (III, 1868, ст. 29). Для нього не було сумніву, що «Слово» — се імітація Осіяна, і він посилавсь у тім на Фр. Боденштедта, котрому, як старим скептикам, мова слова здавалась мішаниною елементів різних мов і різних віків.

в його скромнім, але дуже ціннім виданні «Слово о полку Игоревъ» для учащихся» 1866 р., поновлялась потім різними дослідниками, — але вона не доведена і досі до результатів скільки-небудь закінчених.

Отже, що можемо сказати про традицію «Слова»? Воно досі звісне тільки в єдиній старій копії «Хронографа № 323». Се був, як я вже сказав, великий фоліал, в кілька сот карт, писаний на папері, мабуть, кількома руками, письмом західним, «білоруським» себто, або українським, або білоруським в нинішнім розумінні, пізнім полууставом, що переходив уже в скоропись, ніяк не старше XVI в.

Збірник був незвичайно цікавий своїм змістом, просто унікат в сім роді. Розпочинавсь він хронографом, затитулованим «Гранографъ, рекше начало племенемъ царскихъ родовъ отъ многихъ лѣтописецъ»: титул характеристичний, бо цю форму «Гранографъ» (замість «хронографъ») носить друга редакція хронографа, яка з'явилась не раніше кінця XVI в., а закінчена була в 1617 р. За тим ішла друга аналогічна стаття — «Временникъ еже нарицается лѣтописаніе русскихъ князей и земли рускыя». Далі «Сказаніе о Індії богатой»; «Синагрипъ царь Адоровъ и Наливскія страны» (повість про мудрого Акіра); «Слово о плъку Игоревъ, Игоря Святъславля внука Ольгова», «Дѣяніе прежнихъ временъ храбрыхъ человекъ о бръзости и о силѣ и о храбрости». Нарешті, остання переробка поеми про Дюгена, одна з версій «Девгенієвого діянія», затитуловане тут як «сказаніе о Филипатѣ и о Максимѣ и о храбрости ихъ». В таким порядку і з такими назвами вичисляє сі статті передмови першого видання «Слова».

В сій справі немало конфузу наробив був своїми пізнішими поясненнями М.-Пушкін, всупереч сій передмові заявивши, що «Слово» містилося «в кінці» збірника: се поставило в сумнів, наскільки точно був вичислений порядок статей в його передмові. Як я вже сказав, копії з сих статей не було списано, одинокі, що від них зістало, се кілька виписок, зроблених з «Акіра» і «Девгенієвого діянія» Карамзіним, що видрукував їх в примітках своєї «Історії»¹.

Тим часом збірник дуже інтересний своїм добром. Все тут, як бачимо, виключно література світська, історично-героїчного і романтичного характеру, пам'ятки взагалі рідкі, так що, напр., після втрати сього рукопису дуже не скоро, аж в 1850-х рр. знайшовся другий текст «Девгенієвого діянія». Очевидно, копія «Слова» засталась унікатом з тої ж причини своєї світськості, як і сі твори. З другого боку, ком-

¹ Тому III прим. 272.

панія, в котрій «Слово» виступало в сій збірці, кидала інтересне світло на його характер і походження: само собою пасувала гадку трактувати його як книжний твір, в зв'язку з аналогічними героїчними творами, принесеними в перекладах. Але ся ідея виринула і знайшла відповідний вислів в науковій літературі тільки значно пізніше.

Першим рухом, як ми вже бачили, було — поставити «Слово» в ряді модних романтичних творів, вінцем котрих був тоді Макферсонів «Оссіан». Фатальний се був комплімент новій пам'ятці, котру її видавці самі ставили в однім ряді з такою підробкою, як був сей псевдостаринний шотський епос Макферсона або пізніший Ганчина «Краледворський рукопис», «Гусла» Меріме і т. д. Але, розуміється, тоді не підозрівали всеї двозначності такої характеристики, і в передмові до видання 1800 р. знов повторено, що «въ семъ оставшемся намъ отъ минувшихъ вѣковъ сочиненіи видѣнъ духъ Оссіановъ, слѣдовательно, и наши древніе герои имѣли своихъ бардовъ, воспѣвавшихъ имъ хвалу». Автор першої «наукової» дисертації про «Слово», написаної «по приказанію отдѣленія словесныхъ наукъ для полученія степени магистра» (1808), Мик. Грамматін в ряді своїх писань потім углубляв сю аналогію «Слова» з «Оссіаном», аналізував подібності і різниці. А деякі «скептики» й доводили, що «Слово» сфабриковане на взірець «Оссіана» якимсь добродієм, який думав по-французьки, складаючи сю поему. Натомість більш реальна ідея, кинена кількома дослідниками, про потребу проаналізувати «Слово» в зв'язку з скандинавським героїчним епосом, не була розвинена. Найметкіший тодішній російський скандинавіст Сеньковський злобно висміював «Слово» як фабрикат «якого-небудь карпаторуса» (натяк на західні українізми його мови) і не хотів трактувати як автентичну пам'ятку. (Варто одмітити, що проти інвектив Сеньковського в обороні автентичності «Слова» виступав його антагоніст поет Пушкін, аргументами не ерудиції, а поетичної інтуїції доказуючи, що ніхто з можливих фабрикаторів, «не мав би стільки поезії, скільки міститься в плані, опису битви й утечі»).

Зате скоро приложено до аналізу «Слова» нові ідеї народності, пересаджені на східнослов'янський ґрунт і особливо живо прийняті серед українців. Вираз їм дав Максимович, котрий в ряді праць розвинув тезу, вже перед ним зазначену Калайдовичем і Полевим, про українську стихію в «Слові». Калайдович ще в 1812 р. поставив в московськім філологічнім товаристві питання про мову «Слова» і п'ять літ пізніше відповів на неї власною ж розвідкою, де довів, що мова «Слова» книжна, яка розвивалась під впли-

і безпосередності народної творчості, але він чоловік письменний, літерат в тіснім значенні слова.

Сю тезу зручно розвинув потім звісний свого часу київський педагог М. Тулов, в підручнику словесності (1853), ще більше підчеркуючи книжний характер «Слова». По його гадці, се не пісня і не стихотвір, а прозаїчний твір, котрому надають поетичну закраску елементи народної поезії, получені в нім з книжним риторизмом. Такий характер мають риторичні питання («Что ми шумить?»), риторичні рефлексії («Кая рана дорога?»). План «Слова» має дуже штучний характер, його періоди вироблені дуже пильно, мають всі прикмети дуже тонкої й виробленої риторики, такої ж, яку бачимо, напр., в писаннях Кирила Турівського. Сама мова об'єднує елементи народні з книжками, церковнослов'янськими; в такій формі, з такою мовою «Слово» не могло бути прийняте в народний репертуар і передаватися співом, як пісні зложені народною мовою.

До крайності довів сей погляд Вяземський в своїх студіях, які почали виходити тоді ж (1851—3), але звернули увагу значно пізніше, видані разом великою книгою в 1875 році. Він бачив в «Слові» впливи не тільки візантійсько-болгарської письменності, але й класичної грецької літератури; його писав чоловік вишколений на Гомері й Евріпіді, який вкладав античні образи в слов'янські форми. Його Боян, Велесів внук, — се Гомер, потомок Аполлона. Діва-Обида з лебединими крилами — троянська Гелена. Автор стоїть під впливом троянських традицій (в'вци Трояни), троянських генеалогій, гомерівських образів і символів.

На ці погляди реагували Буслаєв, Лавровський й Л. Майков, підчеркуючи народний характер сеї поезії. Бояна і автора «Слова» вони представляють собі співцями, які хоч і обертаються серед княжої дружини і живуть на княжих дворах, але стоять вповні на ґрунті народної традиції. Популярний російський педагог Стоюнін в своїм підручнику словесності канонізував сей погляд. Боян і автор «Слова» були дружинні поети, zarazом виразники народного світогляду, неписьменні люди, котрі не могли самі записати своїх творів. Коли б се були люди письменні, книжні, вони б мали церковнорелігійне виховання, котре б знищило той суцільний, народний міфологічний світогляд. Боян творив гуслями, а не пером, і «Слово о полку» було записане чужим пером, а не авторим.

Проти сих поглядів різко й гаряче виступив Всеv. Міллер, тоді ще молодий московський учений, який пізніше став одним з найбільших дослідників старого епосу, але вже сею першою книгою про «Слово» зробив собі ім'я. Вона

носила доволі невиразну назву — «Взглядъ на Слово о полку Игоревъ», зате повний змісту був епіграф з «Слова»: «Д'ввици поють на Дунаи, вьются голоси черезъ море до Кіева» (1877). Міллер заговорив про київські відгомони візантійсько-болгарської книжності, що відбилися на «Слові». Він стояв більше-менше на позиції Тулова, але оперував більшим матеріалом і робив свої висновки різче і рішучіше. Автором «Слова» для нього була людина книжна, літерат XII в., знайомий з духовними і світськими творами, що перейшли до нашої словесності з Візантії через Болгарію. Сей автор, визначаючись незвичайним талантом і високим почуттям краси, задумав прославити похід близького йому князя Ігоря на половців. Невже ж сей автор, син свого часу, вихований на чужоземних, візантійських творах в руськім одязі, працюючи в сих часах, коли вся наша молода література складалася з перекладів і наслідувань, зберіг себе свобідним від усяких впливів, від усяких ремінісценцій прочитаних книг? Міллер бере «Девгенієво діяніє», один з творів, що містився поруч «Слова» в збірнику № 323, розбирає його паралельно з «Словом», вказує різні аналогії і подібності не для того, щоб довести його залежність якраз від сього візантійського твору, а взагалі — від візантійської книжності. Далі шукає за впливами «болгарських басень», проти котрих повставали колишні христілюбці, взагалі за впливами болгарської книжності, і старається довести, що вся міфологія «Слова» не стільки відбивала в собі народний світогляд Київської Русі XII в., скільки літературну манеру болгарську, принесену на Русь в болгарських оригінальних і перекладних творах X віку. «Імена божеств служать авторові за епітети-прикраси, і з ними не зв'язані ніякі міфичні представлення». Троян, Див, Дунай — все се атрибути болгарської творчості. Боян — болгарський персонаж і т. д.

В сім не було багато нового; різні зближення, піднесені Міллером, робились уже перед тим. На тісне споріднення «Слова» з перекладними «воїнськими повістями», як їх назвав Міллер, вказував Тихонравов, і потім Барсов в своїх студіях над «Словом». Але та односторонність, з котрою Міллер підносив тільки сю сторону, почасти ігноруючи, почасти заперечуючи своєнародні елементи «Слова», — зв'язки з місцевою народною поезією, з місцевою героїчною традицією, — зробила сильне враження і викликала ряд поважних праць, які мали на меті внести різні корективи до крайностей сеї теорії книжного запозичення. Се зараз же зробив Веселовський. Він же і цілий ряд інших учених переглянули і доповнили новим матеріалом старі помічення над зв'язками «Слова» з народною східнослов'янською поезією.

За сей час прибуло багато не тільки українського, але й білоруського та великоруського матеріалу, і в нім багато архаїчного, що виявляло дуже тісне споріднення з «Словом». Особливо сильне враження зробили північновеликоруські голосіння, видані незадовго перед ними Е. Барсовим, їх образи і форма давали дуже багато яскравих аналогій. Праця Потєбні, найважливіша з сих післяміллеровських публікацій¹, при всім признанні книжного характера «Слова» (див. нижче) ще раз підчеркнула народнопоетичний підклад його. Сей погляд на «Слово» як твір книжний, але опертий на світській традиції і глибоко перейнятий елементами народної поезії від сього часу, можна сказати, був зафіксований безповоротно. Його розвинув в своїй великій, найбільшій розміром, хоч невисокій науковістю, і недокінченій праці той же Барсов², розвиваючи далі тезу про тісний зв'язок «Слова» з місцевою дружинною традицією. Така ж позиція київського дослідника «Слова» проф. Владими́рова (1894—1900) і т. д.

Поруч з таким виясненням змісту йшла далі праця над усталенням тексту. Вихідною точкою послужила згадана праця Тихонравова — її палеографічний метод: міркування про те, як могла виглядати транскрипція «Слова» в збірнику № 323. Після нього таку нову палеографічну ревізію питання зробив Козловський, стараючись відгадати лігатури і скорочення сього письма (1890). На підставі сих помічень і зіставлень «Слова» з лексичним матеріалом старих пам'яток робились редакції тексту. Серед них і досі шановне місце займає праця проф. Огоновського (1876) завдяки тверезій обережності філологічному тактові. Але скільки-небудь признаної рецензії тексту не маємо й досі.

Зміст «Слова». Наукова праця над «Словом», що велась силами учених майже цілого слов'янського світу протягом століття, дає дуже гарний образ щирої духовної кооперації, об'єднаної єдиною любов'ю словесної краси. Ні одна інша слов'янська пам'ятка не може похвалитись такою великою і гарною літературою, такими многосторонніми, глибокими працями. І все-таки в результаті більш ніж ціловікової праці «Слово» являється в значній мірі збором загадок, котрі все ще не можна рішити певно і твердо. Його красота б'є нам в очі в сій попсованій формі. Але способи розв'язання трудних місць і суперечних питань, зв'язаних з текстом, настільки різняться, що для того, аби могли ближче аналі-

зувати його, треба, насамперед, для себе самого установити вигляд і розуміння сього тексту. Через те при аналізі не можна обійтись без подання чи цілого тексту чи більших уривків його. І я подаю тому переклад цілого тексту, пропускаючи тільки деякі місця, особливо трудні, для котрих не знаходжу доброї розв'язки і не знаходжу в них матеріалу для літературного аналізу. Стримуюсь від ближчого розбору всіх труднощостей і суперечностей, бо се перетворило б сей розділ в коментарій тексту, обмежуюсь тільки потрібними для орієнтування в змісті.

Для переглядності поділюю текст на часті: вважаю старий поділ Максимовича на 14 частей — заспів, дванадцять пісень і закінчення — досить влучним, тільки не всюди годжусь з ним щодо переходових фраз (як се й зазначено далі в примітках). Далекий я, одначе, від гадки надати тим «Слову» плановість і гармонійність викладу. Таку замітку один з старих рецензентів зробив уже Максимовичеві, що він своїм «поділом на пісні хотів надати «Слову» ту зовнішню суцільність, котрої в нім нема і не може бути». Дійсно, чи вважатимемо «Слово» книжним твором, відразу написаним його автором, чи дивитимемось на нього як на запис первісно співаної пісні (про се далі), в кожнім разі для мене нема сумніву, що текст його маємо в дуже хаотичному і фрагментаричному стані, і се не завдання історика літератури вигладжувати всі ті сліди деформації, прогалини, суперечності, які дають вказівки для аналізу пам'ятки. Діло поета-перекладчика з поетичного матеріалу «Слова» витворити щось суцільно естетичне. Діло історика літератури — вибрати все, що ілюструє не тільки стару творчість, але й її долю — ті не раз доволі грубі операції, які вона переходила. Тому і сей поділ на пісні, між іншим, зовсім не має мети надати творові вигляд суцільності і рівноваги, а улегшує орієнтацію в дуже таки хаотичному матеріалі сього твору, по котрому (се більш щастя як нещастя для історика літератури!) не пройшли зручні руки редакторів і переробщиків.

Заспів.

«Чи не добре б було нам, браття, почати на старий спосіб сумну повість про Ігорів похід, Ігоря Святославича? Але почати сю пісню таки подіями нинішнього часу, а не Бояновими замислами!

Бо як віщий Боян кому хотів пісню утворити, то він розтікався мислю по дереву, сірим вовком по землі, сизим орлом під хмарами.

Як згадав, скажім, давніші усобиці, то пускав немов десять соколів на стадо лебедів: котру перший сокіл досягав, та перша й пісню співала: чи то старому Ярославові, чи то хороброму Мстиславові, що зарівав Редедю перед військом касозьким, чи то красному Романові Святославичу.

¹ Слово о Полку Игоревъ. Текстъ и примѣчанія, 1878.

² Слово о полку Игоревъ какъ художественный памятникъ Киевской дружинной Руси, 3 томи, 1887—90.

Боян же, браття, то не десять соколів на стадо лебедів пускав, а свої віші персти на живі струни покладав — і ті самі князем славу рокотали! ¹»

I. Заходи до походу.

«Почнімо ж, браття, сю повість від старого Володимира і до нинішнього Ігоря, що стягнув ум силою своєю і загострив серце своє відвагою, наповнився воєнного духу і повів свої хоробрі полки на землю Половецьку за землю Руську².

Глянув Ігор на ясне сонце і побачив все своє військо покрите пільмою від нього. І сказав Ігор дружині своїй: "Братіє і дружино! лучче нам порубаним бути, ніж полоненим бути!³ Всядьмо, браття, на свої борзі коні, щоб побачити синього Дону!"

Зап'яла князеві ум охота спробувати Дону великого, і жадоба ся заступила⁴ перед ним знамено⁵. "Хочу я,— рече,— зломити спис на краю поля Половецького, з вами разом, Русичі! Хочу або голову свою положити, або напитись шоломом Дону!"

Гей, Бояне, соловію старих часів, якби то ти оспівав сі полки! Скавав бись, соловію, по мисленному древу, літав би сь умом [попр. «орлом»] по-під хмари, в'ючи славу наоколо сього часу, біжучи слідом Трояновим через поля на горі!

Заспівати було б тобі пісню⁶ Ігореві того [Олега]⁷ внукові:

"Не буря занесла соколів через поля широкі — галки стадами летять ік Донові великому!"

Чи так заспівати було б, Бояне, Велесів унуче:

"Коні ржуть за Сулою. Дзвенить слава в Києві...⁸."

¹ Сей останній уступ деякі вважають глосою, додатком.

² Тут звичайно приймається прогалина, щось упущене, що подавало короткий погляд на події «від старого Володимира». Сюди, напр., рахували уровок про Володимирові тріумфи над половцями, захований Галицьким літописом в похвалі Романові Галицькому (див. нижче). Інші допускали, що звідси щось попало між дальші часті «Слова», напр., оповідання про усобиці за часів Олега Гориславича. Дальша фраза, де про Ігоря говориться як про «того» (Олегового) внука, справді натякає, що про Олега вже була мова перед тим. Ще інше, зовсім можливе толкування, що весь сей уступ: «Почнімо — Руську» — треба вважати глосою, паралельним текстом, який відділяв «заспів» від властивого оповідання. А можна й просто допускати якесь попусування в фразі «от старого Володимира».

Тільки, у всякім разі, я вважаю сей уступ не закінченням заспіву, як приймав Максимович, а початком «повісті», першої пісні «Слова».

³ Ся дилема інтерпретаторам здавалась дивною на сім місці; вони підозрювали, що вона попала сюди з дальшого. Але її можна розуміти так: краща офензива, похід, з безпекою смерті на полі, ніж полон від якого-небудь несподіваного половецького нападу на Україні.

⁴ В розумінні: заслонила.

⁵ Себто затміння, як сонце мінилось.

⁶ Боянвою манерою, Бояновим замишленням.

⁷ Се слово, «Олега», «для ясності» було додане в першій виданні; але «внукові» може належати і до Ігоря і до Бояна, «Велесового внука».

⁸ Я вважаю правдоподібною гадку, що тут кінчається заспів в

Труби трублять в Новгороді, стоять стяги в Путівлі. Ігор жде Милого брата Всеволода. І рече йому Буй-тур Всеволод:

"Один ти мені брат, один світ світлий, ти, Ігоре! оба ми єсьмо Святославичі! Сідлай, брате, свої борзі коні, а мої вже готові, осідлані, коло Курська напереді!

А Куряне мої — кмети відомі: під трубами повиті, під шоломами виколісані, з кінця списа вигодувані. Путі їм відомі, яруги їм знаємі. Луки у них напружені, тули відчинені, шаблі вигострені.

Самі скачуть як ті сірі вовки в полі, шукаючи собі честі, а князеві слави".

II. Військо в поході. Зловіщі знаки й остороги не в силі його стримати.

"Ігор вступив в золоте стремєно і поїхав чистим полем.

Сонце йому тьмою путь заступало. Ніч стогнала, грозячи йому, і побудила птаство. Його голос збив звірину в стаях [леговишах]. Див кліче горі дерева: велить слухати землі незнаємій, Волзі і Поморію, Посулію¹ і Сурожу і Корсуневі, і тобі Тматороканський болване!²

А Половці небитими дорогами побігли к Донові великому. Скриплять телеги їх опівночі, наче лебеді розпужені.

К Донові й Ігор військо веде. Птаство по дубині пильнує біди його. Вовки грозою лякають. Орли клекотом на кості звірів звуть. Лисниці брешуть на червоні шти.

Ей, Руська земле, ти вже за горою!³"

III. Щаслива битва — хвилиний успіх.

"Довго ніч меркне. Зоря світ зап'яла⁴. Мла поля покрила. Соловій спів заснув. Говір галичий збудився.

Русичі велике поле перегородили червоними щитами, шукаючи собі честі, а князеві слави!

З зараня в п'яток потоптали вони погані полки половецькі і, розсипавшись стрілами по полю, похапали красних дівчат половецьких, а з ними золото, паволоки і дорогі оксамити.

А ортмами⁵, опанчами та кожухами стали мости мстити по бортах та грузьких місцях — усяким узороччям половецьким.

Червоний стяг, біла хоругво, червоний бунчук, срібне ратище — хороброму Святославичеві.

Дрімає в полі Ольгове хоробре гніздо. Далеко залетіло.

стилі Бояна, і далі автор вже від себе продовжує оповідання про вступ Ігорєвого війська. Інші й дальше вважають композицією для прикладу в боянівській стилі.

¹ Се «Посуліє» тут не на місці, не до речі дописано, або було тут щось інше.

² Розуміють як ідол, якусь голосну статую в Тматорокані, старім Боспорі кімерійським; див. замітки Меліоранського. — Изв. 1902 і дд.

³ Дальший опис ночі прилучають сюди ж, але я його виділяю і прилучаю до дальшого. Руська земля за горою — почуття війська, яке відірвалось від краю, заглибившись в степи, серед зловіщих знаків — прегарний кінцевий акорд пісні.

⁴ В розум.: затримала. Гарний образ також: світ-зоря пропала. (В першій вид.: «Заря свѣтъ запала»).

⁵ «Ортьмами» — слово добре не вяснене і досі. Меліоранський толкує його з турецького як «покривало», «попона».

«Уже, браття, невесела година настала. Уже пустиня [нашу] силу покрила!

Стала Обида¹ на силах Дажбожого внука, дівою² ступила на землю Трояню, заплескала лебединими крилами на синім морі, над Доном плещучи сполошила жирні³ часи.

Усобиця князям — нам від поганих погибель!⁴

Сказали брат братові: „се мое“, „і те мое також“. Почали князі про мале „се велике!“ мовити, та самі на себе коромолу кувати. А погані з усіх сторін приходили з побідами на землю Руську!

Гей, далеко зайшов сокіл, побиваючи птиць,— аж до моря! А тепер уже хороброго Ігорового полку не воскресити.

Кликнув [-ла] над ним Карна, і Жля⁵ посковчив [-ла] по Руській землі, огонь розкидаючи⁶ з полум'яного рогу.

А жони руські заплакали, промовляючи: „Уже нам своїх милих лад ні мислею змислити, ні думкою здумати, ні очима оглядати, а золота та срібла вже ні помацати!“

Застогнав, браття, і Кий з туги, і Чернігів від напасті. Туга розлилася по Руській землі, тяжкий сум потік серед землі Руської.

Князі самі на себе коромолу кували, а погані, з побідами набігаючи на Руську землю, дань брали по білій від двору⁷.

І ті два хоробрі Святославичі, Ігор і Всеволод, розбудили ту біду⁸, що прислав був отець їх Святослав, грізний великий князь київський, своєю грозою.

Притріпав був її своїм сильним військом та харалужними мечами, наступив на землю Половецьку, притоптав гори і яруги, замутив ріки й озера, відсушив потоки і болота. А поганого Кобяка з Лукомор'я, з залізних полків половецьких вирвав, як вихор, і впав Кобяк в горді Києві, в гридниці Святославовай.

От і німці та венеці, от греки та морави поють славу Святославовай, а жалують на Ігоря⁹, що втопив багатство на дно Каяли, ріки половецької, насипали туди золота руського.

Пересів Ігор з золотого сідла в сідло невірниче, і засумували заборолла по містах, і поникла весела година».

¹ Себто наступила ногою — іншими словами, те саме, що дали.

² В образі діви.

³ Багаті, достатні.

⁴ В і вид. явно попсоване: «на поганья погibe».

⁵ Сі слова «Карна и Жля» багато зробили клопоту коментаторам. Одні (і перші видавці) бачили в них імена половецьких ватажків. Інші — символічні фігури, як «Обида» — від слів «карити» — оплакувати і «жалувати». Максимович поправив на «Кончака і Гзу». Пор. «карочку» і «нуждочку» в сучасних похоронних плачах, т. I, с. 124.

⁶ В копії Катерини стоїть іше: «людям».

⁷ «Дань про бълъ отъ двора» — се традиційна данина, колись побирали руськими князями. Співець з гіркою іронією каже, що князі, занявши коромолою — суперечками і усобицями за володіння, полишили Половцям збирати замість них данину з підданої людності. «Пошлили Половцям збирати замість них данину з підданої людності. «Пошлили при тім, може, має значення метафоричне — «по невірничі» (як турки потім «біду челядь збирали»; в невірничьких піснях).

⁸ В і вид. «уже лжу убуди»; толкують се різно, але без великого успіху.

⁹ «Кають князя Ігоря» — се можна розуміти: жалують на Ігоря, дорікають йому, і жалують його нещастя.

VIII. Сон Святослава київського і його золоте слово.

«А Святослав смутний сон бачив:

„В Києві на горах,— рече,— покривали ви сеї ночі мене на ліжку тисовим чорною паполомою. Черпали мені ясне¹ вино з горем змішане. Сипали мені порожніми тулами поганих² великі перла на лоно і пестили мене. Уже дошки без сволока на моїм теремі золотOVERХІМ.

Всю ніч босові³ ворони граяли...⁴ і понесли⁵ над синее море».

І сказали князеві бояре: „Туга, княже, ум тобі полонила⁶. Се два соколи злетіли з отцівського золотого столу — пошукати града Тмутороканя або шоломом напитись Дону. Та вже соколам приборкані крила поганськими шаблями, а самих опутано путами залізними.

Темно стало третього дня: два сонця померкли, оба червоні стовпи згасли, і з ними молоді місяці⁷ тьмою заволоклись.

На ріці на Каялі тьма світ покрила. По руській землі простерлись Половці як гніздо пардів.

Потопили в морі⁸ і велику відвагу дали Хинові⁹.

Уже піднялась хула на хвалу. Уже вдарила нужда о волю. Уже кинувся Див на землю.

Готські красні діви заспівали на березі синього моря — звонячи руським золотом, вони співають про час Бусові, леліють пімсту Шаруканеву. А ми, дружина, жадні веселія!“

Тоді великий Святослав зронив золоте слово з слізьми змішане, і рече: „Ой мої синовці, Ігоре і Всеволоде! рано почали ви Половецьку землю мечами дробити, а собі слави шукати. Та не славно ви поборили її, не славно кров поганську пролили! Ваші хоробрі серця в твердім харалужі сковані і в буянню загартовані. От що нарobili ви моїй срібній сивині!

Не бачу я волості¹⁰ сильного і багатого брата мого Ярослава, з його многими воями, з чернігівськими биями, з Могутами, з Татранами, з Шельбирами, з Топчаками, з Ревугами, з Ольбирами — ті без шитів, з самими захалужними ножами кликом полки подолівають, звонячи в прадідівську славу.

¹ В ориг. «сине», в розумінні ясного; в величальних піснях звичайний епітет вина — зелене; «синьо» виноград квітне (див. т. I, с. 275); «сине море», «сине небо».

² «Поганьхъ тольковинъ» — поганих союзників, так толкують деякі старі «азбуковники» се слово «толковин» — помічник; можливо тоді, що в зв'язку з сим стоїть і слово «толока».

³ Се «босові» толкують прерізно, найправдоподібніше просто як «сірі».

⁴ Се, може, найбільш прикрє місце тексту, яке не вдається розв'язати; я тому упускаю слова: «у Пльсьнска на болони бѣша дѣбрь Киясаню».

⁵ «Несошлю» — приймаю поправку «несоша я» або «несошася».

⁶ Так що аж сниться се тобі.

⁷ Тут далі ймення «Олець и Святославъ», що виглядає на пізнішу дописку-пояснення.

⁸ Руську силу, чи руське військо, потоплено в морі, загирено. Хто потопив: чи половці чи князі-вчасники — неясно.

⁹ Слово се толкується різно, ніжче «Хинова» виразно виступає як назва народу.

¹⁰ В розумінні — війська. Сими словами Святослав дорікає своїм «синовцям» (братанцям), що вони з слабкими силами поспішались на половців без старших князів, передусім без свого чернігівського старшого рійшини Ярослава (Святославового брата) з його великим і хоробрим військом; далі мішаються, очевидно, імена чернігівських «хоробрих» і

Але ви сказали: „Мужаймося самі! заберем собі давнішу славу і заднею поділимося!”¹

А чи диво, браття, старому помолодіти?² Коли сокіл в м'ятах буває, високо б'є він птахів, не дасть і свого гнізда в обиду. Та от біда, княже, непособіє мені!³ На ніщо зійшли добрі часи! От під Римом⁴ крик під шаблями половецькими, а Володимир під ранами! Туга та сум синові Глібовому!”⁵

IX. Поклик до князів. Співець підхоплює скаргу Святослава на «княже неспособіє» і звертається до князів з покликом підтримати князя Святослава в його планах боротьби з половцями⁶.

«Великий княже Всеволоде! Чи не подумав би ти прилетіти здалека, попильнувати отцівського золотого стола? Ти можеш Волгу веслами розкрити, а Дін шоломами вилити! Якби ти був, була б чага по нозі, а кошей по різани⁷. Ти можеш і на сухім живимі шереширами стріляти — удалими синами Глібовими!»⁸

А ти буй-Рюриче і Давиде! Чи не ви то плавали по крові вашими золоченими шоломами? Чи не ваша то хоробра дружина реве, мов тури, поранені гартовними шаблями на полі незнаємім? Ступіть же, панове, в золоті стремена за обиду нинішню, за землю Руську, за рани Ігореві, буйого Святославича!

Галицький Осмомисле Ярославе! Високо сидиш ти на своїм золотоканім престолі, підперши гори угорські своїми залізними полками,

турецьких родів, оселених на чернігівським пограниччі (проби толкування з турецького у Меліоранського, I. с.): Дослідники поправляють «не вижду» на «не сждала есте», «не выждала есте»: «ви не почекали». Але зміст буде той сам і при таких читанні.

¹ Святослав іронізує з славолюбності синовців Святославичів, що понесла їх так необачно на половців: всю славу хочуть вони собі забрати, щоб з ніким не ділитись: не тільки теперішню і будучу, але навіть і давнішу, «задню» хотіли б присвоїти (затмивити чужу славу).

² «А чи не міг би і я допомогти вам, не вважаючи на свою старість, як старий сокіл, що перелинує?» — питає синовців Святослав.

³ Що князі не хочуть пособляти йому.

⁴ Під Римом, пограничним містом переяславським, половці б'ють людей, а переяславський князь Володимир Глібович ранений, не може їх рятувати, і нікому його заступити!

⁵ Дослідники часто вважають се за продовження мови Святослава, мовляв, тут лежить його «золоте слово», бо в попередній його мові не було нічого особливого. Але спосіб говорення — «великий княже», «господине» — вразно вказує, що се мова не Святослава, а простого чоловіка, співця.

⁶ Чага — половецька дівчина і кошей — половецький бранець, продавались би по найнижчій ціні, якби Всеволод взявся до половців.

⁷ До толкування сього місяця служить оповідання Київського літопису під р. 1184 про Кончака, що мав бесурменина, «ниже стр'ляше живимь огнемь» і «луци тузи самостр'ляни, одва 50 мужь можашеть наприя». Меліоранський комбінує перську назву: тірі-і-чарх, стріла або машина «черха» (черх — катапульта до метання). Співець хоче сказати, що, маючи на своїх услугах таких войовничих, лицарських князів, як його братанці Глібовичі (тільки що згадав Володимир Глібович і його брат), Всеволод може ними як живими кулями бити половців.

заступивши королеві¹ путь, зачинивши ворота Дунаєві, кидаючи тягарі² через хмари, суди судячи до Дунаю. Грози твої по землях течуть. Відчиняєш Києву ворота, стріляєш з батьківського золотого стола салтанів за землями. Стріляй, господине, Кончака, поганого кошія, за рани Ігореві, буйого Святославича!

А ти, Буй-Романе і Мстиславе?! Хоробра мисль носить ваш ум на діло! Високо пливеш на діло в своїй буесті, як сокіл на вітрі ширяючись, хочачи подоліти птицю буйством.

Під вашими шоломами латинськими залізни папорзи³, від них трісла земля: хинова, литва, ятвяги, деремела і половці покидали свої сулиці⁴ і похилили свої голови під ваші харалужні мечі. А'от Ігореві притмився соняшний світ!

Не з добра дерево листя поронило!

По Росі і по Сулі городи поділено, а Ігорєвого хороброго полку не воскресити!

Дін тебе, княже, кличе на побіду! Ольговичі хоробрі князі достигли у битві⁵.

Інгваре, Всеволоде і всі три Мстиславичі, не худого гнізда шести-крильці! Чи не побідними жеребками розібрали ви собі волості? Що ж ваші золоті шоломи, сулиці лядські і щити? Загородіть Стелові ворота своїми гострими стрілами — за землю Руську, за рани Ігореві, буйого Святославича!»

X. Пісня про Всеславичів і Всеслава.

«Не тече Сула срібними струями к граду Переяславу. І Двина болотом тече тим грізним [колись] полочанам під криком поганих!

От тільки Ізяслав, Васильків син, позвонив своїми гострими мечами о шоломи литовські. Приборкав славу й діда свого Всеслава! Та й сам приборканий литовськими мечами, під червоними щитами, на кривавій траві, немов коло хоти на кроваті [простягся]⁶.

І сказав йому один: „Дружину твою, княже, птиця крилами покрила, а звірі кров полизали!”

Не було тут брата [його] Брячислава, ані другого — Всеволода. Сам один [Ізяслав] зронив жемчужну душу з хороброго тіла через золотий нашийник!

Засумували голоси, поникло веселіє! Трублять труби городенські.

Ой, Ярославе, і всі внуки Всеславові! Понизьте вже стяги свої! Сховайте свої мечі пощерблені! Вже сьє вискочили з дідівської слави!

Ви своїми кормолами почали наводити поганих на землю Руську, на багатство Всеславове. Через котору⁷ сталось насильство від землі Половецької!

¹ Королеві угорському.

² Вираз неясний; можливо, іде мова про великі тягарі, каміння, кидане з машин. Співець, як і літописець в посмертній характеристиці Ярослава, мабуть, хоче підчеркнути, що Ярослав, не очокий ходити походами, сидючи на своїм престолі, далеко, не тільки по сусідніх землях, але і «за землями», вміє досягти ворогів своїми військами.

³ Паперзи в ориг. — попр. паперси, толкують як залізни наперсники, броню; Срезневський (Матеріали для словаря) вказав північне напорзок — кістка плеча, отже — наплечники.

⁴ Списи.

⁵ Місце неясне, і взагалі ся строфа виглядає як перебита дописками-глосоми.

⁶ Місце дефектне, неясне; про символіку його нижче.

⁷ Через вашу усобицю-коромолу.

На семім віці Трояновім верг Всеслав жереб¹ о дівичю собі лубу. Стис ногами¹ коня і доскочив града Києва, дйткнувсь золотим ратищем золотого столу кийвського. Відти скочив лютим звірем² опівночі з Білгорода, повис у синій млі, рано вже³ відчинив ворота Новгородові і розшиб славу Ярославову.

Скочив вовком з Дудуток до Немиги. На Немизі снопи стелять головами, молотять ціпами харалужними. На току життя кладуть, віють дошу від тіла. Немиги криваві береги не добром були посяні — посяні кістьми руських синів⁴.

Всеслав князь людям судив, князям гради рядив, а сам вночі вовком бігав. З Києва до півнів добігав до Тмутороканя, великому Хорсові дорогу перебігав. В Полоцьку йому звонили рано заутреню, а він у Києві дзвін чув.

Та хоч і віща душа була в сміливім⁵ тілі, таки часто терпів бідн. Йому віщий Боян ще давніше мудру примівку сказав: „Ні хитрому, ні проворному, ні як птах проворному суда божого не минути“.

Ой стогнати Руській землі, згадавши давніші добрі часи і давніх князів.

Того старого Володимира⁶ не можна було пригвоздити до гір кийвських. А тепер його стяги — одні стали Рюриковими, а другі Давидові. Та різно їх бунчуки віють!⁷ А на Дунаю списи співають⁸.

XI. Плач Ярослави.

«Чути голос Ярославни. Зозулею незнаемо⁹ кукує вона рано. „Полечу, — рече, — зозулею по Дунаю! Обмочу бобровий рукав в Каялі ріці. Утру князеві криваві його рани на міцнім його тілі!“ Ярославна рано плаче в Путивлі на заборолі, промовляючи: „О вітре, вітрило! чому господине, так сильно вієш? Чому мечеш хинівські стріли на своїх легких крильцях на мого лада воїв? Чи тобі мало було горі під облаками віяти, леліючи кораблі на синім морі? Пощо, господине, ти мое веселіє по ковилу розвіяв?“

¹ «Клюками подпръ ся о кони». *Клюки* толковано як «хитрість». Се слово вживається в літописі в такім значенні. Та думаю, що простіше толкування Міллера, з болгар. — бедро.

² Себто вовком.
³ Се трудне місце: «утрѣ же возни стрикусы»; читають то «утрѣ — рано, то «утрѣже» — урвав, встроимив; *стрикуси* — тарани, остроги і т. д.

⁴ Вся ся строфа про Немигу виглядає як додаток; речення «скочив» частіше зв'язують з попереднім, думаю, що непотрібно.

⁵ І вид.: *друзѣ*, попр. Міллера: *дрѣзѣ*.

⁶ «Старого Володимира» розуміють часто як Володимира Великого, але дальше ясно, що йде мова про Мономаха (його то стяги розділились в руках правників: одні стали Рюрикові, а другі — Давидові). Також думають, що тут щось пропало; але перехід можливий і при такім тексті.

⁷ Сею кінцевою строфою автор зв'язує пісню про Всеслава з попереднім закликком до князів і з основною ідеєю «Слова», що розділяють причину нещастя таких, як Ігореве.

⁸ Сю неясну фразу часом відділюють і зв'язують з Ярославниним плачем. Мабуть, краще зіставити її на кінці сеї пісні: сили князів поділились, тим часом як на Дунаї бій і треба їх там.

⁹ Не помічена ніким.

Ярославна рано плаче в Путивлі на заборолі, промовляючи: „Світле і пресвітле сонце, всім ти тепле і красне! чому ж, господине, протер ти своє гаряче проміння на воїв мого лада? В полі безводнім згагою зігнув еси їм луки, тугою їм тула заткав?“

XII. Утеча Ігоря.

«Приснуло море опівночі, ідуть туманні стовпи³ з мраками. Ігореві Бог показує путь з землі Половецької на землю Руську, к батьківському золотому столу.
Погасли вечірні зорі. Ігор [ніби] спить — Ігор бдить⁴. Ігор гадкою поля міряє від великого Дону до малого Донця.

Кінь опівночі [став]⁵. Овлур свиснув за рікою — дає князеві розуміти.
Князя Ігоря нема! Кликнули⁶. Стукнула земля, зашуміла трава, вежі Половецькі захиталися.

А Ігор князь поскочив горностаєм в очерет, білим гоголем на воуду. Кинувсь на борзого коня, і скочив з нього босим⁷ вовком, і побіг к лугу Донецькому.

Полетів соколом під імглами, побиваючи гусі та лебеді на снідання, на обід і на вечерю.

Як Ігор соколом полетів, так Овлур вовком побіг, обтрясаючи собою холодну росу. Бо підірвали своїх борзих коней.

Донець рече: „Князе Ігорю! Не мала тобі хвала, а Кончакові досада, а Руській землі веселія“.

Ігор рече: „О Донче, не мала й тобі хвала, що лелівав князя на хвилях, стелив йому зелену траву на своїх срібних берегах, одягав його теплою імглою під тінню зелених дерев. Ти стеріг його гоголями на воуді, чайками на струях, чернядою на вітрах“.

Не така, — рече, — була річка Стугна. Та хоч худу струю мала, але, пожерши чужі потоки і струї і розширившись на устю, молодого князя Ростислава замкнула на дні при темнім березі⁸. Плачеться мати Ростиславова по молодім князі Ростиславові. Засмутились цвіти від жалощів і дерево з туги до землі похилилось.

Не сороки то затрікотіли: слідом Ігоревим їде Гза з Кончаком. Тоді ворони не граяли, галки замовкли, сороки не трікотіли, по лозині тільки повзали. Дятли стуком путь к ріці показують. Соловії веселими піснями світ заповідають⁹.

¹ Колисав, несучи на собі.

² Човни.

³ «Сморци» — попр. «сьмерчи, смерчі».

⁴ Не спить.

⁵ В оригіналі дієслова бракує; дехто переносить сюди дальше.

«кликну».

⁶ В ориг. отсе: «кликну».

⁷ Мб. сірим, як вище про ворон.

⁸ Приймаю поправку Вяземського — Потебні. В I вид.: «Днѣпръ темнѣ березѣ», тому більшість читає, що Ростислава «затворив Дніпро». Але тоді докір Стугні, що утопила Ростислава, лишається недоговорений.

⁹ Образ загальної радості природи з Ігорєвого повороту і спочуття: зловіщі птахи мовчать, доброзичливі помагають і виявляють радість.

дом, що „Слово“ було тільки записане з уст співців»; «Коли оповідання чи пісні існували окремо, то авторів „Слова“ належить заслуга їх об'єднання, зведення до одного плану — се об'єднання робилось за поміччю заспівів, припівок, книжних переходів від одної частини до інших». «Рука книжника в захванім тексті „Слова“ безсумнівна. Се був письменник обчитаний в літописах, в хронографах і взагалі в слов'яно-руській перекладеній літературі». «Се був автор, що використав дуже різnorodний матеріал, між іншим книжні вирази і способи»¹.

В сих ваганнях між чисто книжним, «літературним» твором і піснею явно видиться компроміс між твердим трактуванням «Слова» як книжної, «штучної» поеми, таким, яке бачимо у Максимовича, Вяземського або В. Міллера, і такою ж рішучою оцінкою його як пісні «безграмотного співця», яку дав свого часу Буслаєв. А під сим лежить, на мій погляд, справедливе почуття, що при всіх елементах книжності, тісних зв'язках з книжною, повістивою літературою, які виступають у «Слові», її мозаїчність, різноплановість, «розтікання» по різних темах все-таки доволі трудно звести до глос чи паралельних варіантів, пороблених на письмі автором «Слова». З двох можливостей — трактування «Слова» як купи поетичних нарисів, полишених автором в стані сировім, не зведених до одної цілості, і розуміння його як пізнішої записі пісень і імпрровізацій, об'єднаних деякими подібностями тем, дещо припасованих до себе «книжними переходами» записувача, але не зтоплених в одній поетичній масі, — ся друга здається мені більш здатною витолкувати нам особливості того тексту «Слова», який ми маємо.

Проти такої гадки, що сей текст — то пізніша запис пісні, чи пісень, підношено особливо такий аргумент, що, мовляв, пам'ять не могла б задержати в такій докладності стільки імен і подробиць маловизначних подій 1180-х років. Се почасти справедливо, але тільки почасти, бо тих імен і конкретних подробиць не так уже багато і в свідомих дружинних кругах така традиція в доволі свіжій і докладній формі могла триматись два-три покоління, так, як тримались, скажимо, пісні Бояна. Тим часом нема ніякої потреби припускати, щоб пісні на тему Ігорового походу були записані доперва по п'ятдесяти чи сто літах. Досить прийняти, що по п'яти-десяти літах не сам поет, а хтось інший почав зводити варіанти пісень, які співались на сю тему, — з того вповні могли повиходити всі ті неясності, непослідовності,

¹ Древняя русская литература, с. 298, 306, 308, 310, 311.

відбігання від теми і вставки сторонніх епізодів і тем, які так виразно виступають у нинішнім тексті.

Але чи «Слово» має виразні вказівки того, що воно призначалось для рецитації, для співу? Се приводить до питання про його зверхню форму.

Вже в 1812 р. Ол. Остенек-Востоков, талановитий славіст, який, може, перший розгадав секрет народного східнослов'янського вірша, заявив в своїй студії «Опытъ о русскомъ стихотвореніи», що йому вдалось «безъ всякой прискомъ стихотвореніи», що йому вдалось «довольно ровнужденной растяжки» поділити «Слово» на «довольно ровные и мѣрные періоды или стихи», і дав взірць такого поділу, щоправда, якраз у найбільш невдячній, з сього погляду, вступній часті «Слова». Ще більш рішучо висловлювався в сім напрямі Полевой, для нього «размѣръ явень», «треба тільки пам'ятати, що рахувати тут треба не стопами, і ви зараз зрозумієте його різnorodну співучу музикальність». В такій оцінці виходив він з аналогій з великоруськими взірцями, неримованими і взагалі в ритмічній будові далеко свобіднішими, ніж українські.

Максимович, виходячи з аналогій з українськими піснями і думами (зв'язь «Слова» з думами він зазначив зараз же без вагання), був збентежений бідністю рим «Слова», дуже рідкого в порівнянні з українською усною поезією. Тоду він бачив у «Слові» «гармонійний свобідний рух мови», «окремими, різnorodними хвилями», і тільки місцями «се-ред них вириваються справжні вірші, іноді одномірні, іноді навіть суголосні між собою, асоновані на одну риму по кілька», — і наводив приклади такого дієслівного римування. Правдоподібно, з таких же міркувань виходив і Куліш, вважаючи первісну поетичну форму слова покаліченою і деформованою якимсь північним книжником, і пізніше аналогічний погляд висловив Житецький, уважаючи нинішнє «Слово» прозовою перерібною піснею, зробленою самим автором для літопису.

Разом з сим не переривались проби представити сей текст в поетичній формі: ритм, який так виразно відчувався в нім місцями, непереможно попіхав до таких зусиль. При тім одні силувались, за поміччю різних переставлювань і натягань, надати текстові тонічний розмір, поділювань на хорейні, ямбічні, дактилічні стопи, і ці проби (до них належить також проба Партицького) не мають ніякої вартості, бо такого розміру «Слово» не могло мати. Раціональніші були проекти поділу по синтактичному принципу, приймаючи за основу граматичне речення, в дусі народної поезії. Свого часу зробила приємне враження така проба Гербея, що поруч свого віршованого перекладу надруку-

Я думаю, що «Слово о полку Ігоревім» спочатку спі-валось, так само, як Боянові пісні, на взір котрих воно складалось. Я зазначив се вже вище, що образ Бояна, як він покладає свої віщі персти на струни, оспівуючи князів, трудно вважати чистою артистичною метафорою. Перед нами таки дійсно співець, який дійсно співає перед князями, акомпаніюючи свій спів пригравкою. Автор «Слова» бере собі його за взірця, тільки хоче більш притримуватись ре-альних подій, не розтікаючись по Бояновим замишленням. Він творить для співу теж, очевидно, чи творив, імпровізу-вав, співаючи. Але текст, який маємо, явно перебитий про-заїчними місцями. Як їх толкувати? Чи вони з'явилися при записі різних варіантів пісні іншою людиною, котра не схо-тіла чи не встигла привести до одностайної ритмічної си-стеми таких місць — рубців, де сходились різні варіанти? Чи се, дійсно, наслідки калічення пізнішими книжниками старого тексту різними дописками або парафразами?

Вище я вказав ще одне можливе об'яснення — се ще при співі, а краще сказати — рецитації такої старої пісні, ритм сеї рецитації умисно понижався, і вона переходила в про-зове, ледве акцентоване ритмом декламування. Порівню-ючи «Слово о полку Ігоревім» зі «Словом о Законі і Бла-годаті» і з проповідями Кирила, бачимо виразні аналогії в їх ритмічній будові. Зазначені риторичним ритмом місця чергуються в них з місцями чисто прозовими, позбавленими всякого ритму, і можна думати, що автори умисно не хочуть занадто екзальтувати читача такими ритмічними засоба-ми — вони вживаються тільки від часу до часу, для підне-сення настрою такими скандованими тирадами. «Слово о полку Ігоревім», очевидно, іде далеко дальше в напрямі ритмічної рецитації. Але хто зна, чи автор його теж не вважав потрібним чергувати місця з сильнішим і слабшим ритмом і відповідним музичним супроводом. Вже раніше, говорячи про мішанину, прозово-віршову форму деяких ка-зок, я згадав про аналогічні явища в старім епосі різних народів. Так, напр., французька «співомовка», *contefable* про Окасіна і Ніколету, поч. XIII в., складається з чергованих прозових і поетичних частин: партії, де переважає елемент ліричний, уложені в формі віршовій, більш епічні — прозо-ві; проза переходить безпосередньо в пісню, і навпаки, але іноді виходять при тім і повторення. «Едда» старшої редак-ції складається також з партій прозових і віршових, і Мі-ленгоф вважав се первісною формою, а ті пісні, які мають одностайну віршову будову, признавав роботою пізніших редакторів. Так само ірландські епічні записи мають мі-шану форму: віршовані головні діричні і драматичні партії,

тим часом як більш описові оповідаються прозою¹. Я звер-таю увагу наших дослідників на ці аналогії — вони можуть кинути світло і на студії нашої поетичної форми. В кожному разі в теперішнім тексті «Слова» таке чергування уступів ритмованих з неритмованими для мене безсумнівне, хоча багато місць можна, і навіть треба, толкувати пізнішими деформаціями первісного ритмічного тексту.

Ітак, За спів видається мені в своїм початку не скан-дованим:

«Не льпо ли ны бяшеть, братіе, начяти старыми словесы трудныхъ повѣстей о пълку Игоревѣ — Игоря Святъславича?»

Начяти же ся тѣй пѣсни по былинамъ сего времени, а не по за-мышленію Бояню!

Боянъ же вѣщій — аще кому хотяше пѣснь творити,

То растекашеть ся мыслию по древу,

Сърымъ вълкомъ по земли,

Шизымъ орломъ подъ облакы».

Тут уже дає себе почувати ритм. Дальше виглядає як переповідження, в третій особі, заспіву Боянної пісні — приблизно він міг виглядати так: «Помяну первыхъ вре-мень усобиць, пушу десять соколовъ...» В переповідженні оригінальний ритм виступає тільки в дальшій:

«Помняшеть бо [рече] първыхъ времєнь усобиць,
[Тогда] пушашеть десять соколовъ на стадо лебедѣй:

который дотечаше,
та преди пѣснь поѣше —

Старому Ярославу,
Храброму Мстиславу²,

Красному Романови Святъславичю.

Боянъ же, братіе, не десять соколовъ на стадо лебедѣй пушаше,
Но своя вѣщія прѣсти на живая струны вѣскладаше,
Они же сами княземъ славу рекотаху».

В початку І пісні скандування виступає спочатку дуже слабо; дещо, мабуть, змінено, але, можливо, і в оригіналь-ній пісні ритм не підчеркувався:

«Почнемъ же, братіе, повѣсть сію отъ старого Влади-
мера до нынѣшняго Игоря,

иже истягну умъ крѣпостію своею
и поостри сердца своего мужествомъ,
наплънив ся ратнаго духа,
наведе храбрѣя своя плѣкы
на землю Половѣцькую,

¹ Про се свого часу писав Koegel в своїй *Geschichte der deutschen Litteratur bis zum Ausgange des Mittelalters*, т. I; і Веселовський в своїх екскурсах в історичну поетику. — Ж[урнал] М[инистерства] Н[а-родного] П[росвещения], 1897, IV.

² «Иже зарѣза Редедю»... — мабуть, глоса.

за землю Руськую.

Тьгда Игорьъ взъръ на свѣтлое солнце и видѣ отъ него
тьмою вся своя ноя прикрыты.

И рече Игорьъ къ дружинѣ своей:

братіе и дружино!
луче жъ бы потяту быти,
неже полонену быти!
А всядемъ, братіе,
на свои брѣзья комони,
да позримъ снєго Дону!
Спала князю умъ похоти
и жалость ему знаменіе заступи,
искусити Дону великого.
Хошу, бо, рече, копіе преломити
конецъ поля Половецкаго
с вами, Русичи!
хощу главу свою приложити,
а любо испити шеломомъ Дону!
О Бояне, славію стараго времени!
абы ты сіа плѣкы ушекоталъ,
скача, славію, по мыслєну древу,
летая умомъ подѣ облакы,
свивая славы обаполы сего времени,
рища в тропу Трояню
чрес поля на горы.

Пѣти было пѣснь Игореву того внуку:
«Не буря соколы занесе чрес поля широкая —
галици стада бѣжать к Дону великому!..

Чили въспѣти было, вѣщей Бояне, Велесовѣ внуче:
«Комони ржуть за Сулою. Звенить слава въ Києвъ...»

Трубы трублять въ Новѣградѣ,
Стоять стязи въ Путивлѣ,
Игорь ждєть мила брата Всеволода».

Поетичний характер «Слова» і його публіцистичні завдання. Вчитуючись в переданий нам текст, відчуваемо ясно, що перед нами дійсно пісня, останки пісні. Як пізніші думи, як давніші закляття і голосіння, її не можна собі уявити відповідно, не підсуваючи якоїсь мелодійної модуляції. Як вони, так і «Слово» не має і не може мати симетричної строфічної будови. В нім зовсім нема епічного тону гомєрових поєм чи середньовічних chansons de geste. Так само, як думи, «Слово» повне напруженого, гострого почуття, пафосу, котрий то підіймається, то опадає, то вдаряє увагу різко скандованими фразами, то розпливається в меланхолійних рефлексіях, то дає пробліски погідного радісного настрою. Ритмічна будова тексту не відділима від змісту, вона супроводить йому, віддаючи в ритмічно-музичній будові фрази, відтінки думки, і навпаки, темп ритму дає зрозуміти нам той настрій, ту гадку, яку поет включає в свою фразу.

¹ Сей рядок Петєбня уважав теж глосєю.

Інакше збудовано строфу, що голосить Игореву поїду.

Съ зараніа въ пятокъ потопташа поганяя плѣкы половецкыя и расу-
шась стрѣлами по полю помчаша красныя дѣвки половецкыя, а съ
ними золото и паволокы и драгыя оксамиты; орѣтмами и япончицами
и кожуhy начаша мости мостити по болотомъ и грязивымъ мѣстомъ —
[и] всякими узорочыи Половецкыми.

Чрьленъ стягъ,
бѣла хорюговъ,
чрьлена чолка,
сребрено стружіє
храброму Святъславличю.

Від маєстичного епічного тону автор переходить до різних, урваних звуків триумфальної фанфари. Або в іншій радісній моменті — утечі Ігоря:

Погасоша вечеру зори.
Игорь спить.
Игорь бдїть,
Игорь мыслию мѣрїть
Отъ великого Дону
до малого Донца.

Комонь [ста?] въ полуночи.
Овлуръ свисну за рѣкою,
велить князю разумѣти.
Князю Игорю не быть.
Кликну.
Стукну земля,
вежи ся половецкіи подвизашася.

Співєць різкими урваними фразами, супроводженими, очевидно, відповідними акордами, віддає напружену енергію щасливого моменту.

Як же інакше звучить тяжка, сумна повість про погібєль Ігорєвого війська на початку VI пісні:

Съ зараніа до вечера,
съ вечера до сѣта
летяць стрѣлы калєныя,
гримляць сабли о шєломы,
трещать копїа харалужныя
въ полѣ незнаемъ,

среди земли Половецкыи.
Черна земля подѣ копыты
костыми была постѣяна,
а кровїю поляна
тугою въздоша по Руской земли.

І по сїй сумовитій, але розмірно спокійній епічній рецитації порив патетичної скорботи, незносної тривоги, яка лєдвє знаходить собі вислів в сїх урваних фразах:

Что ми шумить,
что ми звєнить
давєча рано предѣ зорями?
Игорь плѣкы заворачаєтъ —
Жаль ему мила брата Всеволода.
Биша ся день,
биша ся другий,
третьаго дня кѣ полуднїю
падоша стязи Игорєвы.

Ту ся брата разлучиста
На брезѣ быстрой Каялы.
Ту крововаго вина не доста.
Ту пирь докончаша храбрїи
Русичи:
сваты попоиша,
а сами полегоша,
за землю Рускую.

І потім, по паузі, вже в іншій тоні сумний кінцевий акорд:

Ничить трава жалошамы,
а древо с тугою
кѣ земли приклонилось.

В тонах жіночого голосіння віддається спочатку туга за загибіллю хороброго війська рідних і близьких:

Жены рускія вьсплакашась аркучи:
Уже намъ своихъ милыхъ ладъ ни мыслию смыслити,
ни душою сдумати,
ни очами съглядати,
а злата и сребра ни мало того потрениати.

Далі широкою, як море безкрає, тугою розливається гіркий плач поета над всенародною бідою:

А вьстона бо, братіє, Кієвъ тугою, а Черниговъ
напастыми.

Тоска розлія ся на Руской земли.
Печаль жирна тече средь змли Рускыи.

Трудно і скорботно поступає оповідання засмученого старця великого князя Святослава про його сумні настрої:

Си ночь съ вечера одьвахуть мя — рече — чрною паполомою
на кровати тисовь;
чрпахуть ми синее вино
съ трудомъ смьшено;
сыпахуть ми великий женчогъ на лоно
тыщими тулы поганыхъ тльковинь¹.

Мелодійно, повно краси пливуть голосіння-закляття Ярославни:

Ярославлинъ гласъ ся слышитъ,
зезгицею незнаемъ рано кычетъ:
«Полечю — рече — по Дунаеви,
омочю бекрянъ рукавъ въ Каялъ
рѣць,

утру князю кровавыя раны
на жестоцѣмъ его тѣлѣ!»
Ярославна рано плачетъ
въ Путивлѣ на заборолѣ
аркучи:
«О вѣтрѣ, вѣтрило!
Чему, господине,
насилно вѣши?
Чему мычещи хиновьскыя стрѣлки
на своєю нетрудною крилцо
на моя лады вой?
Мало ли ты бяшетъ
горѣ подѣ облакы вѣяти,
лелѣючи корабли
на синѣ морѣ?
Чему, господине,
мое веселія по копылю развѣя?»

Сей плач Ярославни вважається і може вважатись одною з найкраще захованих пісень «Слова», і, судячи з нього, можна бачити, що вповні симетрична строфічна будова не

¹ Переставлено слова.

була манерою автора «Слова». Різноманітність в деталях при основнім паралелізмі ситуацій — от що його характеризує і в укладі, і в вислові, і в ритмі, і се відповідає тому загальному характерові сього твору, котрий я вище підчеркнув. Розміреність і одностайність епічної повісті йому цілком чужа, він має наскрізь характер імпресіоністичний. Невважаючи на інші спільні прикмети своєї доби, свого соціального ладу і своєї культури, які ставлять його в одним ряді з «воїнськими повістями», перекладеними і світськими, з такими епічними творами, як сучасна «Пісня про Роланда» — твір, який признано за найближчий йому по духу, і се правда, — поетичний характер «Слова» зовсім від них відмінний. Деталічний і самозрозумілий стиль примітивного епічного оповідання, спокійний і ясний, як глибока повноводна ріка, зовсім далекий від сього рвучкого, химерного потоку гадок і почувань. «Слово» все виткане з хвилевої сугестії, різких, коротких, блискучих ударів, як проблиски молнії в старім описі Листвинської битви, що ледве дають глядачеві — слухачеві розглянутись в ситуації.

Вище я навів характеристичний відзвів Кар'єра, який відмовляв «Слову» автентичності, власне, з огляду на таку дивну, незвичайну для середньовічними образками, безрення натяками, короткими відокремленими образками, без усякої «наглядності». Столітня робота над «Словом» поставила його автентичність поза всякими сумнівами; але, з дружиною його автентичність по десятиліттях імпресіонізму, декадентизму, символізму в літературі, ми починаємо розуміти дійсний характер і високу красу «Слова», навіть в тій хаотичній, покаліченій формі, в якій ми його маємо. При всій наївності вислову нової, ще мало виробленої літературної мови, воно вдаряє не стільки безпосередньою, варварською геніальністю експресії, як високою виточеністю свого арти[сти]зму. Дивно подумати, що се пише людина в які два століття по християнізації, появи школи і письменства, в таких некультурних обставинах, під вічним натиском степової орди. Зрозуміти се явище зможемо тільки, змиркувавши, що ся нова культура будувалась на фундаментах старого, вирафінованого візантійського письменства, котрому, високоталановитим людям, як автор «Закону і Благодаті», як Кирило Турівський, відразу вдавалося стати на плечі, — так, як Горацій, скажимо, відділений не більш як двома століттями від перших літературних вправ Еннія, міг стати на рівні сучасної грецької літератури. І з сею подвійною мірою — як твір літератури нашої, нової, варварської, і разом як український вицвіт прастарої візантійської культури, що переживала не знати котре своє відмоложення че-

рез приплив отакої варварської крові, як наша в данім разі,— мусимо оцінювати сей твір, ще не оцінений вповні літературою світовою, бо досі не предложений їй в відповідній літературі, поетичній інтерпретації, яка б дала можливість в повній мірі відчутти його естетичні вартості. Відповідно переложена й інтерпретована ся пам'ятка буде далеко ближчою й інтереснішою для сучасної людини, ніж твори античного чи староіндійського, староіранського чи навіть західного середньовічного епосу. Вона дуже модерна, в кращім розумінні слова, своїм стилем і манерою.

Хто уважно перечитає «Слово» хоч би в вище поданім перекладі, мабуть, зрозуміє мою гадку; але, може, годиться пояснити її все-таки кількома ілюстраціями.

Візьмемо, напр., вступ: план і рішення походу. Замість мотивувань, переговорів, перечислення сил, озброєння, як то буває в старім епосі, перед нами кілька окремих штрихів. Непереможна охота напитися «Дону великого» — побувати в самім осередку хижої сили, що нищить Русь. Рішучість краще полягти зі зброєю в руках у боротьбі з сим тяжким ворогом, ніж, сидючи бездільно дома, одного гарного дня попасти в полон половецькому наїздові. І вже — «трубы трубають въ Новѣградѣ, стоять стязи въ Путивлѣ». Замість епічного оповідання від автора перед нами — по-стать провідника української передової сторожі, Всеволода. Не автор характеризує хоробрих учасників походу — слухач їх бачить в сій прегарній характеристиці пограничників — курян:

А мои ти Куряне —
свѣдоми кѣмети:
подѣ трубами повити,
подѣ шеломи възлелѣяны,
конець кошія вѣскормлени.
Пути имѣ вѣдоми,
яругы имѣ знаеми.

Луци у нихъ напружени,
тули отворени,
сабли изѣострени.
Сама скачють акы сѣрыи влѣщи
въ полѣ,
ищуци себѣ чти,
а князю славы.

Все рух, все порив в сій вступній часті, найбільш тяжкій для такого урухомлення акції й оповідання. З скарбниці старих Боянових замишленій бере співець кілька широкіх штрихів, щоб надати більшої мальовничості «билинні сего времени». Ритмічна будова пісні наростає, таким чином, серед сеї мобілізаційної гарячки і доходить найбільшого розгону в кінцевій славі сіверської дружини.

Похід серед степу. Оповідання повне здержливої, скупленої енергії. Зловіщі знаки пророчать біду; хоробрі серця проти волі стискає тривога. Але руський «черлений щит», не вважаючи на се, далі ріже, городить незнаему землю, «чисте поле Половецьке», несений незломною волею до честі і слави. Настроєві образи незвичайно живі, змінюються

кілька разів на протязі невеличкої, гарно заокругленої пісні. І знов-таки тільки маленькі епічні штрихи дають читачеві (чи слухачеві) можливість слідити за розвитком подій: Ігор поїхав по чистому полю, «Ігорь къ Дону вои ведеть». Поза тим короткі образки степу: темна ніч, повна незвичайних пташих і звірячих голосів. Швидкий рух орди, рип половецьких возів серед ночі. Хижацтво «пасе», слідить за рухом війська, котрим буде незадовго житись. І які чудові риси — се «шоломя», степові горби, які закривають останній вид на Руську землю, і сі червоні щити, які вглиблюються в далекий стяг лінією походу.

Пісня про щасливу битву (III) — хвилиний ясний епізод «трудної [сумної] повісті» — містить ніби опис — одне з найбільш епічних місць цілого «Слова»: «Съ заранія въ пятокъ потопташа» і т. д. Але, властиво, се одна тільки фраза, яка зараз переходить в чисто імпресіоністичні штрихи: мощення болота половецькими скарбами — правдоподібно, «загальне місце» дружинної поезії, приложене сюди; опис здобичі Ігоря; чудовий образ чуйного «Ольгового хоброго гнізда», що не стомлене трудом, не упоєне побідою, не спить, а тільки ледве дрімає по щасливій битві. І тут же, серед радісних тонів, уже лунають вісники біди, переходові тони до «трудної повісті»: «Далече залетѣло!» «Не Обиді воно було призначене» — але лебедині крила Обиди вже віють над ним.

Погром Ігорового війська над Каялою — центральний ніби пункт цілої епопеї, ніде не представлений «наглядно», кажучи словами Кар'єра, в тоні і стилі епічного оповідання. Натомість маємо цілий ряд образків, які дають можливість слухачеві виробити собі поняття про «сицеву рать», в котрій поліг цвіт руського лицарства.

Насамперед, прегарні описи природи: кривавий схід сонця, що віщає криваву битву; тяжкі чорні хмари; степовий сухий вихор, що засипає порохами руське військо; земля дуднить, стяги тривожливо шамотять, і, як зловіща степова буря, насуває з усіх боків половецька сила. Вона розбивається о тверду лінію черлених щитів. Героїчний образ «Яртур-Всеволода» заступає епічну повість про хоробру відправу Ігорового війська: всі ті епізоди боротьби, поединків, праву, смерті, в яких звичайно розпливається епічне оповідання. Образ теж більш імпресіоністичний, ніж описовий:

Яр-тур-Всеволоде, стоиши на борони,
прыщеши на вои стрѣлами,
Гремлещи о шеломи мечи харалужными!
Камо Турѣ поскачаше,

своимъ златымъ шеломомъ посвѣчивая,
тамо лежать поганія головы половецкыя,
поскепани саблями калеными шеломи оварьскыя.

збулись. «Страны ради, гради весели», «здрави князи и дружина».

Не вважаючи на високу артистичну красу XII пісні і деяких фраз епілогу, єсть тут безсумнівний спад з того високого лету гадок, на який був збився автор, як той сокіл в «мытехъ», що «высоко птиць възбиваеъ» (VIII), і я навіть нині не можу констатувати його без болісті і обиди: так прикро, що провідний тон сеї національної епопеї не витримався.

Коли се робив той сам поет, то він свідомо чи не свідомо, «роблячи добру міну при невдалій грі» чи уступаючи інстинктивному бажанню дати якесь радісне, лагідне закінчення, з позиції національного барда, українського Тіртея перейшов на позицію звичайного двірського, бенкетного співця, що хоче звеличати родинну радість свого «господина». Що значить поворот на Русь такого другорядного князя і родинна радість Святославичів в порівнянні з тим страшним образом політичного розпаду, морального розкладу державної київської системи, котру співець розкрив, під безпосередніми враженнями нещастя, в попередніх піснях?!

Диспропорція незвичайна, і тому насувається інша гадка: що XII пісня була ділом не автора «Слова», а вже іншого співця, ближчого до родини Ігоря; тим часом автор «Слова» виразно виступає як речник київської дружини і чоловік Святослава. Сей другий автор, може, взявсь заокруглити «Слово», і в зв'язку з сим плач Ярославни, логічно зв'язаний з піснею V, пересунено на кінець, написаний з становища Ігоревої родини, її жалів і радостей.

Але коли лишити на боці сеї ідейний спад і трактувати останню пісню з епілогом як річ в собі, то не можна досить намілуватись її красою. З артистичного погляду вона належить до найкращих частей «Слова». Її заспів, коротенький образ ночі, напружене очікування Ігоря, момент утечі, описаний в такім характеристичнім, короткім, уривчатім ритмі (див. вище), і потім мальовнича картина Ігоревої дороги:

Игорь князь поскочи горностаемъ къ тростю,
и бълымъ гоголемъ на воду,
въверже ся на бръзь комонь,
и скочи съ него босымъ влькомъ,
и полеть соколомъ подъ мъглами,
избивая гуси и лебеди
завтроку, обѣду и ужинъ.

Мальовнича розмова Ігоря з Дінцем, і вложений тут же уривок, очевидно, з старої пісні про «уношу князя Рости-

слава». Можливо, такий же старий фрагмент, образок епілогу:

Дѣвѣи поють на Дунаи,
вѣют ся голосаи чрезъ море до Кіева.

Все се речі високої краси, котра тим сильніше виступає, чим ближче і уважніше ми їм придивляємось.

Питання оригінальності «Слова». Його відносини до книжної й усної словесності та ранішої дружинної творчості. Хоч як се може виглядати дивно, питання оригінальності «Слова» досі дуже мало вивчалось. Увага дослідників, навпаки, була звернена на те, щоб піднести зв'язки, які зв'язують його з книжною творчістю, на одну сторону, з народною словесністю — на другу, і дослідники досить мало при тім спинялись над питанням, як належить сі зв'язки й аналогії розуміти з становища оригінальності замислу і манери «Слова»¹.

Як ми вже бачили в попереднім, після опублікування «Слова» одним з перших завдань, яке поставили дослідники, що боронили його автентичності, було вивчення спільних примет, які зв'язують «Слово» з нашими книжними пам'ятками ранішими і пізнішими. Вказано було зараз же на аналогії в мові і стилі літописів, особливо Галицько-Волинського, потім писань Кирила Турівського, Іларіона й ін. В 1840-х рр. звів до купи належний сюди матеріал Дубенський в своїх коментарях до «Слова», потім, в 1860-х рр., сю сторону вивчав особливо Тихонравов, в 1870—80-х — Барсов, в 1890-х — Владимиров. Барсов особливо підкреслював тісні зв'язки між «Словом» і дружинною традицією XI—XIII вв., так, як вона відбивається в літописах, і пробував зробити щось в роді глосарія «Слова» з такого становища. Вийшло у нього се не дуже мудро, але в сумі праці сих дослідників зовсім ясно виявили тісний зв'язок «Слова» з книжною українською словесністю XI—XII вв.; та при тім не вивчалось здебільшого, де можна було бачити спільність, де залежність «Слова» від сучасної книжної манери, і навпаки — де можна було бачити впливи «Слова».

Так, напр., близькі аналогії між «Словом» і літописними оповіданнями про похід Ігоря 1185 р. впадають в око. Оповідання Київського літопису розпочинається теж затмінням, з приводу котрого Ігор держить мову: «Братья и дружино! тайны божия никтоже не вѣсть... а намъ... что створить Богъ, тайна на добро или на наше зло, а тоже намъ видѣти» — і потім при першій стрічі з половцями заохочує братію: «Оже

¹ Напр., розділ «„Слово“ єсть твором зовсім оригінальним» в книзі Огоновського. був і на свій час одним з слабших в його цінній праці.

ны будеть не бивши ся возвратити ся, то соромъ ны будеть пуше и смерти». Оповідання Суздальського літопису підчеркує легкодушність «Олегових внуків», як вона їх зве, що не пішли торік з Святославом, а тепер величались, що той не важивсь іти в глибину степів, а «пнынѣ поидемъ за Дон, и до конца избьемъ ихъ, лже ны будеть ту побѣда, идемъ по нихъ у луку моря, гдѣ же не ходили ни дѣди наши, а возьмемъ до конца свою славу и честь». В оповіданнях про головну битву підчеркується відвага Всеволода: «посреди ихъ Всеволодъ не мало мужьство показа»; згадується пригода з Ігоревою раною («уязвиша Игоря в руку и умрвиша шюцю его») і тяжка згага, яка зломила військо («биша ся 3 дни стрѣлци, изнемоглися бяху безводьемъ, и кони и сами, в знои и в тузѣ»). Подібними рисами, як і в «Слові», малюється постать Святослава. Довідавшись про погром Ігорового війська, він, «вельми воздохнувъ, утеръ слезы своихъ и рече: «О любя моя братья и сыновѣ и мужѣ земли Рускоѣ! дал ми бѣше Богъ притомити поганяя, но не воздержавше уности отвориша ворота на Русьскую землю» і т. д. На пограниччі «бысть скорбь и туга люта, якоже николи не бывала, мятахуться яко в мотви, города воставахуть и немило бѣшетъ тогда комуждо свое ближнее, но мнозѣ тогда отрѣкахуся душъ своихъ, жалующе по князихъ своихъ...».

Єсть тут дійсно певна подібність тому і деякі стилістичні, буквральні навіть подібності, хоча загальний характер сих оповідань ґрунтовно відмінний: далеко сухіший, напущений побожними міркуваннями од писанія, притім детальніший, повний реальних даних і фактів, котрих бракує «Слову». Се дало навіть декому привід понижати вартість «Слова» — так, наче б його автор мав завдання історичної інформації!

Приймаючи, що «Слово» було написане вже після повороту Ігоря, деякі дослідники готові були добачати тут залежність «Слова» від літописних оповідань. Та супроти сказаного вище, приймаючи, що все «Слово», крім XII пісні, зложено під безпосередніми враженнями погрому і по вській імовірності тоді ж співалося в двірських кругах, треба справу обернути навпаки і говорити про вплив «Слова» на літописне оповідання, яке прийняло дане ним (чи дане в київських дружинних кругах взагалі) освітлення сього інциденту і різні подробиці його, як вони малювалися в піснях «Слова»¹.

¹ Бестужев-Рюмін в своїм аналізі літописів XII в. (с. 114—5) приходив до такої гадки, що ні літописне оповідання не було джерелом «Слова», ні «Слово» джерелом літописного оповідання. Я ж ду-

Се тим більше, що взагалі скільки-небудь виразних фактів залежності «Слова» від літописної традиції не можна вказати. Вони оба носять на собі печать тодішньої літературної манери, дружинних настроїв і світогляду, не більше. Єсть, скажім, певне духовне споріднення в промові Ігоря до дружини з класичною промовою Святослава (див. вище). Опис багатой здобичі, здобутої в першій битві, нагадує здалека традиційні вирази, мощення мостів половецькими «узорочыи», Олегові вітрила з паволоки та кропики. Образи сокола в «Слові» приводять на пам'ять «сокола», що в мяч галки збиває» в повісті Василя. Слава Святославового походу, оспівувана «німцями та венециями, греками та моравою» — славу походу 1111 р., що прийшла до «греків, угрів, ляхів і чехів» і т. д. Але се не запозичення, очевидно!

До найближче споріднених темою, тоном і часом місць літопису належить оповідання про похід на половців Мстислава в 1168 р. Я тому наведу дещо з нього, в тім виступлять і характеристичні подібності і різниці:

«Вложи Богъ въ сердце Мьстиславу Изяславичю мысль блугу о Руской земли, зане же ей хотяше добра всимъ сердцемъ. И съзва братью свою и нача думати с ними, река имъ тако: «Братья! пожалте си о Руской земли и о своей отцинѣ и дѣдинѣ, оже несугъ хрестьяны на всяко лѣто у вежъ свои, а с нами роту взимающе, всегда перестуна паюче. А уже у насъ и Гречьский путь изьотимають и Сольный и Запаюче. А лѣпо ны было, братье, възряче на божию помочъ и на молюзный. А лѣпо ны было, братье, възряче на божию помочъ и на литву святоѣ Богородици, поискати отецъ своихъ и дѣдъ своихъ пути своей чести!»

И угодна бысть рѣчь его преже Богу, и всеѣ братьѣ, и мужемъ ихъ. И рекоша ему братья вся: «Богъ ти, брате, помози въ томъ, оже ты Богъ вложилъ такую мысль въ сердце! А намъ дай Богъ за хрестьяны и за Рускую землю головы свои сложити и къ мученикомъ причтенымъ быти...»

Идоша князи 9 дній ис Киева, и бысть вѣсть половцемъ отъ кощя отъ Гаврилкова отъ Иславича, оже идуть на нѣ князи русьтнн. И по побѣгли и лишивше ся женъ своихъ и возъ своихъ, и поѣхаша вборзѣ по нихъ, а Ярослава Всеволодича оставиша за собою у возъ. И взяша Черного лѣса, и ту протиснувше к лѣсу избиша ѣ, а ныи руками изомаша...

И толико взяша полона множество, якоже всимъ рускимъ воемъ наполнити ся до изобилья и колодники, и чагами, и дѣтми ихъ, и челядью, и скоты, и конми. Хрестьяны же отполонивше пустиша на сободу вси».

маю, що подібності такі великі, що мусимо признати впливи «Слова» (чи його прототипа) на літописне оповідання. Зовсім влучною за те вважаю його замітку, що, при всій близькості змісту, своїм стилем («по изложенію») літописне оповідання стоїть від «Слова» якнайдалше, і се треба мати на увазі, щоб правильно оцінювати паралелі «Слова» з книжною літературою взагалі.

Очевидно, в основі лежать ті ж погляди і настрої київської дружини, котрих виразом являється «Слово». Але, як бачимо, виклад їх в порівнянні з «Словом» дуже сухий, не кажучи вже про більш або менш густу верству християнську, котрою покрила їх рука списателя. Співцеві «Слова» такі літописні оповідання не могли дати багато — хіба дуже загальні літературні фрази (як отсе: «А льпо ны было, братье...»).

З поданого нижче доволі багатого вибору взірців дружинних оповідань можна в сім переконатись. Найближче підходить до «Слова» галицька повість, як се помітили вже перші дослідники його.

Доволі близькі також аналогії стилю «Слова» з творами героїчно-романтичного характеру, «воїнськими повістями», як їх назвав Тихонравов. Він вказав особливо на два таких перекладних твори, які могли послужити взірцем «Слову» — се Флавієва повість про зруйнування Єрусалима і «Девгенієво діяніє». Після того, як ми знаємо, Бс. Міллер ще більше підчеркнув сю гадку про можливу залежність «Слова» від таких творів, як поема про Девгенія. Дійсно, в самій фабулі, в обстанові, в настроях є дещо спільне між «Словом» і сим візантійським епосом. Героєм його виступає візантійський «Акріт», себто начальник пограничної воєнної області, котрого завданням являється охорона імперії від невірних сараценів і боротьба з ними. І так нерв поеми той сам. В подробицях можна вказати аналогічні підходи у заспіві, в образках природи, яка виявляє своє спочуття горю і радості героїв, переходи від оповідання до безпосередніх промов героїв, віщі сні, образи, взяті з соколиного полювання, голосіння братів за сестрою, звернене до сонця. Все се, одначе, загальні подібності поетичного стилю, котрі ніяк не можуть свідчити про запозичення «Слова» якраз з сеї поеми. Сам Міллер виразно застерігся, що він не має сього на думці; «коли картини і образи [„Слова“] назвати наслідуванням, то се не було наслідування невірниче, а несвідоме, як осад перчитаних книг», каже він.

Щодо зверхньої форми, то ще Барсов справедливо звернув увагу, що мова слов'янського Девгенія не раз доволі далеко відбігає від грецького оригіналу, так що, властиво, маємо доволі свобідну парафразу грецького тексту, зроблену під впливами українських воїнських оповідань, їх традиційних епічних оборотів. Се саме треба сказати і про руський переклад Флавієвої повісті — в нім багато екстравагантій, додатків проти грецького тексту, зроблених під впливами дружинної фразеології — певних епічних виразів, витворених оповіданнями про раті і подвиги.

Кінець кінцем чого-небудь дуже яскравого, що говорило б про невірниче наслідування, виразне запозичення співцем «Слова» чужої теми чи чужих образів з книжних джерел, досі не вдалось вказати. Єсть дрібні подібності, які можуть свідчити про його читання чи «ослухання» в книжній літературі, про тісний контакт і обопільні впливи книжної літератури і дружинної творчості — дружинної традиції, на котрій зложилась манера «Слова». Наведу кілька таких паралель до неї, зібраних дослідниками:

растекашет ся мыслию... шн-
зым орломъ
ниже истягну умъ крѣпостию
своею и поостри сердца своего
мужествомъ, напълнив ся ратна-
го духа

лѣтая мыслью подъ небесемъ
яко орель — «Слово о житиі».
истягну умъ — послання апо-
стола Павла.

подъострите души ваша на
мьсти... приімъ умъ въ свою крѣ-
пость... и исполнивше ся ратнаго
духа — Флавій.

приімъ умъ своею крѣпостию
и ста крѣпко исполчив ся — пере-
клад Малали.

а льпие смерть славу приати
негли жити плени — Флавій.

аки родивше ся съ оружіемъ...
и подъ шлемомъ състарѣвшесь —
Флавій.

ратъ бо належаци и трубъ
воиньстѣй трубящи... за тую сла-
ву и изгыбающую не помнятъ же-
ны ни дѣтей ни имѣнія — Феодо-
сій печерський.

аки на сватбу течаху, а не на
ратъ — Флавій, ате в грецькѣм ори-
гиналі нема сього.

Мытят ся яко ястреби и по-
навльютъ ся яко орли възвываютъ
ся въ облакы — «Слово о кня-
зяхъ».

въперивше крилъ умнѣи
възлѣтѣвше разумомъ... и мытет се
яко орли... възвываютъ се въ об-
лакы — Іларіона «Къ брату столп-
нику».

егда соколь трехъ мытей и онъ
не дастъ ся гнѣзда своего взяти —
Акір, але пізній, XVII в.

полетѣ по поднебесью яснымъ
соколом и не нашель подъ небес-
нымъ облакомъ, и понде по земль
лютымъ звѣремъ и ни гдѣ не об-
рѣте, и поплы шукою въ море и
не нашель — Соломон і Китоврас,
пізніший.

Ряд таких подібностей епічного чи казкового стилю
можна б ще продовжити, але ледве чи се на щось прида-

ється: подібності доволі загальні і далекі і, як ми бачили вже, походять з таких пізніх редакцій, де можна думати надвоє: вплив на «Слово» чи вплив «Слова» і його пізніших парафраз. Так, напр., давно завважена і часто повторювана аналогія «вщих перств» Боянович з «очитими перстами» Давидовими в «Слові Адама ко Лазарю» (нижче) з усякою правдоподібністю треба вважати впливом «Слова», не навпаки.

Більше-менше те ж саме треба сказати і про подібності «Слова» з різними «загальними місцями» (losi communes) народної поезії, котрі, почавши від Максимовича, служили предметом пильних помічень коментаторів «Слова» — вони досить загальні і далекі, свідчать про тісний зв'язок між усною поезією, переходячою в устах народу, і старою дружинною творчістю взагалі.

Візьмемо кілька яскравіших прикладів:

Герої походу: чотири сонця просто сонця і місяці — раніше наведені пісні, де два або чотири місяці представляють юнаків, котрих «славить пісня», а стільки ж зірок — їх дівчат.

поле черленими шиты перегородиша

начаша мосты мостити... всякими узорочьи половѣцкыми

поле — ясними мечи обгороджено, обгороджено от злої тучі (Ант[онович] і Др[агоманов], 43). гатила гати дрогоми шати, мостила мости жуковинами. Споряджу мости жуковинами, загачу гати людськими шати, зволючу ліси паволоками, засію поля срібнов жемчугов (пор. вище).

«Чрѣна земля подѣ копыты костью посѣяна, а кровію польяна» і т. д. — порівнянні з хліборобською роботою: «Уже почав він [Хмельницький] землю кінськими копитами орати, кров'ю молдавською поливати...»

Чорна рілля заорана і кулями засіяна, білим тілом зволочена, і кровію сполочена (Вацл. Залесь[кий], 79).

Битва — пир, смерть — упокоєння:

із ляхами пиво варити затирайте — лядський солод — козацька вода, лядські дерева — козацькі труда. З холодної криниченьки могорич запили, під гнилою колодою спати положили.

Трава никне, дерево хилиться з туги, ронить листя:

Попід мостом-мостом трава зеленіє — за хорошим чоловіком жона молодіє. Попід мостом-мостом трава поспіхає — за ледачим чоловіком жона загнибає.

Стоїть явір над водою — в воду похилився, на козака пригодонька — козак зажурився.

Ой піду я у садочок — аж лиг опадає; біднз ж моя головонька — жених покидає.

Тоска розлилася — печаль тече:

Вже лужечки-бережечки вода поняла, молодую Марусю жура обняла (Метл., 143).

Погрузи жиръ во днѣ Каялы:

що ви мою головоньку на віки втопили,

або:

що ти мене, молодого, на віки втопила.

«Мутень сонъ» — скаламучена вода, символ смутку:

Чому в ставу вода руда? мабуть, хвиля збила, Чом дівчина невесела? мабуть, мати била. Чом ти, Дунай, став так смутен, став так смутен, каламутен? й ін.

Зліг з хотію на кровать, могила — подружнє ложе:

Поняв собі паняпочку, в чистім полі земляночку.

Пор.:

На що ж ти мені таку сумну свадьбу ізробила, І на що ж ти собі такої хаточки забажала (т. I, 122).

Битва — тік, молочення і віяння:

взяв Ляхами, як снопами, у два ряди класти

будем разом мандрувати чукіль з пшоно вибирати [на війні] (Чуб., V, с. 946).

Ярославна «зезгицею незнаемъ кычеть» —

зозуля не кує — правдує, ніхто зозулі не чує (Потебня, с. 100).

«Почнуть насъ бити птици» —

що найменша в степу птиця, та й та мене била (Чуб., V, 447).

Як бачимо, се, властиво, тільки снідність поетичної символіки, спільні образи і образіві вирази, які виходять навіть за межі української поезії: паралелі їм можна вказати в поезії білоруській, великоруській, полуденно- і західнослов'янській і навіть в поезії загальнолюдській.

Більш інтересне споріднення «Слова» в темах і стилі з традиційними голосіннями і закляттями, на котре звернено увагу особливо останніми часами, з виданням корпусу укр. голосінь. Як знаємо, укр. фольклористи в тім запізнались супроти великоруських: уже в 1870-х роках, після видання північних великоруських голосінь Барсова, Веселовський і Потебня вказали дуже яскраві подібності в образності «Слова» і сих голосінь. Особливо цікаві образи Обиди, Кручини, Безталанниці, Судинушка — паралелі Обиді «Слова», і т. ін. Наші нинішні голосіння загубили такі архаїчні, півміфічні образи, але їх колишня присутність в наших планах безсумнівна (я одмітив вище «карочку» і «нуждочку» — в сучасних лубенських плачах). Але, з другого боку, з виданням корпусу українських голосінь стало ясно, наскільки елегантний ліричний елемент української поезії пересякнений сими старими мотивами плачу. А що елегантні тони відзиваються дуже сильно в «Слові», можна сказати, панують у ній, тож виразно виступають у ній суголосні ноти з нашими голосіннями, навіть в їх теперешній формі. Такі, напр., образи як могила — подружне ложе, смерть — весілля або весільний пир, тужна зозуля — осиротіла жінка, небіжчик — сокіл, що десь далеко залетів, загубився — все се улюблена символіка голосінь.

Плач руських жінок:

Жены рускія въсплакашась аркучи:
уже намъ своихъ милыхъ ладъ ни мыслию смыслити,
ни думою сдумати,
ни очима съглядати
а злата п серебра
ни мало того притрепати —

се очевидна парафраза такого плачу-голосіння.

Образ унілих квітів і похилих дерев, слідом за згадкою про плач Ростиславової матері над сином, дають зрозуміти, що перед нами тут ремінісценція, натяк на звичайний мотив такого плачу за небіжчиком. Друга фраза, над убитим Ізяславом — «дружину твою, княже, птиць крилами пріодѣша, а звѣри кровь полизаша», — звучить як друга така ремінісценція — плач над убитим на раті дружинником князем. Величний плач Ярославни сполучає в собі елементи голосіння і заклять природних стихій в поміч своему далекому мужеві. Фрази звернені до вітру — аби він від-

вернувся і замість нести стріли на військо Ігореве, повіявсь над море; до Дніпра — аби він приніс назад чоловіка; до сонця — аби воно перестало томити Ігоревих вояків, — се не прості поетичні прикраси, платонічні нарікання, се магичні формули закляття — молитви, котрі ніким не видима княгиня послає з свого путивльського вершка в далекий світ.

Розуміється, се не був ніякий поетичний винахід співця «Слова», що він використав ці елементи голосінь чи заклять у своїм творі. Очевидно, він мав готові вже взірці, прецеденти в сім напрямі в репертуарі дружинної поезії, під впливами котрих стояв і слідами її йшов і тоді, коли сього хотів, і тоді, мабуть, коли не мав сього заміру.

Його твір має взагалі глибоко традиційний характер. Він сам зазначив у вступі свій замір писати «старими словами», притримуючись старого стилю і форм, і дійсно, весь склад «Слова» свідчить про сю вірність «старим словам». Розуміється, такий геніальний письменник, яким показує себе в «Слові» його співець, він дуже багато свого. Та зручність і свобода, з якою він обертає старими «загальними місцями», ілюструючи з такою тонкістю і докладністю «билини сего времени» — сучасну ситуацію, вибрані тету «билини сего времени» — сучасну ситуацію, вибрані тету конкретні факти, свідчать про се виразно. На жаль, сучасний дослідник майже безсильний, коли треба конкретно вказати те, чого не було в старім. Але те, що було або мусило бути в старім, можна вказати на кожнім кроці.

Такі вирази, як «хоробрі русичі», «хоробрий полк», «хоробре гніздо», «хоробрі серця» (хоробрий в розумінні «героїчний», «богатырський»), старий Ярослав, старий Володимир, красний Роман, «золотоверхий терем» київський, «золотий стіл», «золоті стремена», «золочені стріли», «золочені шоломи», «харалужні мечі», «калені» (гартовані) лопи, червоні руські щити, лядські сулиці, сирі (або бусі) лопи, красні дівки, борзі комоні, сизі орли, сирі (або бусі) вовки, широке поле, бистрі ріки, синє море — се епічні епітети, які ми бачимо навіть в нинішніх останках нашої старішої поезії.

Вони повторяються, як у Гомера, навіть і тоді, де того епітету не конче й потрібно, і постійний епітет сам один вистає, щоб заступити іменник: коли, напр., харалужне — то значить воєнне щось.

Такі ж, очевидно, загально прийняті, утерті символи і образіві вирази, як «стоять стязі», «упали стязі», «трублять труби» (на знак жалоби — «трембітають»), «позвонити мечами», «вступити в золоте стрем'я», з котрими в'язались зовсім ясні, загально прийняті поняття і образи.

Сюди ж, нарешті, належать ті міфологічні постаті і персоніфікації, які являються унікатом в нашій літературній традиції й тому викликали особливу увагу дослідників. Боян — Велесів внук, Русь — Дажбожі внуки, вітри — Стрибожі внуки, «Див врѣху древа» і т. ін. Дослідники з певним здивуванням спинялись перед таким поганським світоглядом, не знаючи, як помирити його з фактом ґрунтовної християнізації вищих верств громадянства в добі «Слова». Бачили тут один з проявів «двоєвірства», поки усвідомили собі, що перед нами тут не більше як літературний, поетичний стиль, традиційні образи і вислови, які давно вже загубили свій міфологічний зміст. Дехто навіть думає, що вони й не мали ніколи сього міфологічного змісту, бо були скомпоновані на взірць аналогічних античних епітетів. Але правдоподібніше, що вони виростили на ґрунті світської дружинної поетичної творчості в часах, коли з іменем Велеса, Стрибога, Дажбога ще зв'язувались вповні реальні і конкретні образи природи, її стихій і явищ, і стали неодлучними прикметами високого поетичного, риторичного стилю.

В стилі їх були витворені тою ж поезією такі абстрактні персоніфікації, як Діва Обида, і менше конкретизовані, але, мабуть, в основі своїй аналогічні постаті, як Хвала і Хула, Нужда і Воля («уже снесе ся хула на хвалу, уже тресну нужда на волю»); до них же деякі дослідники зачисляють, як ми бачили, «Карну» і «Желю» (плач і жаль)¹. Діва Обида, що плеще на синім морі лебединими крилами, будячи жирні времена, дає нам щасливий приклад поетичної реалізації, втілення, інкарнації таких абстрактних понять, — традиційна поезія була, мабуть, така ж багата ними, як північні плачі, де виступають подібні ж образи Судинишки, Кручини², або сучасні українські казки, де представляються Злидні, Лихо і т. д., теж в дуже конкретизованих образах.

«Віки Трояні», «врем'я Бусове», «Тмутороканський болван» — се, правдоподібно, також традиційні образи, дані співцеві «Слова» попередніми творами. Маса інтерпретаційного дотепу пішла на вияснення того, що могли би значити ті «Троянові віки», «Троянова тропа», «Троянова земля» — розуміли тут традицію про імператора Трояна, про

¹ Деякі дослідники, як Веселовський, бачили тут книжний вплив, персоніфікації візантійської теологічної літератури. Се здається мені менш правдоподібним.

² «Кручинушки моеї не убоїлися, обидушки моеї не устрашилися» (Барсов, 110). «Судинушка по бережку ходила, страшно ужасно голосом водила, во длани Судинушка плескала, до сужених голов да добиралась» (с. 282).

Троянську війну, якусь болгарську міфічну істоту, нарешті, епічне прозвище нашого Володимира Великого. «Бусове врем'я» Партийський дуже дотепно приклав до старого Божа, чи Боза, антського ватажка, що воював з готами. В кожному разі ясно, що все се літературні образи, усвячені «старими словесами».

З різних «припівок», котрими повне «Слово», воно зачитувало при двох їх автора Бояна, — теж, може, не так винахідця, як популяризатора сих готових поетичних афоризмів («Нн хитру ни горазду суда божія не минути», «Тяжко ти, головѣ, кромѣ плечю, зло ти тѣлу, кромѣ головы»). В інших випадках можемо лише здогадуватися, що маємо перед собою такі старі афоризми, епічні вирази, історичні приповідки, напр., Ігорів афоризм: «луче бы потяту быти, принеже полонену быти» або «испити шеломомъ Дону», що приходить також у фрагменті про Мономахові побіди і гудця Ора ([див.] нижче); правдоподібно, такий самий характер має разом з тим поставлена фраза «поискати града Тмутороканя» і т. д.

Подібний традиціоналізм відчувається в таких виразах як:

Рекоста братъ брату: се мое, а то мое же.
О далече зайде соколь, птиць бѣя.
А мы, дружина, жадни веселія, і т. под.

В часі, коли складано се «Слово», очевидно, класичним взірцем такого традиційного поетичного стилю були пісні Боянові. Автор «Слова», при всім піетизмі до високих прикмет його творчості, вважав його стиль вже занадто напушистим, занадто розмінним на поетичні аналогії й обраштим, в котрих розпливалася, «розтікалась» конкретна, реальна тема твору. Він процитував, здається, з боянівської ж пісні, як я зазначив вище, один з його заспівів як характеристику його «розтікання» і поставив собі завданням не відбігати занадто від теми. В сім мала б бути його оригінальність супроти старого стилю, і він, очевидно, видержує тіснішу зв'язь сеї мінучої фільми своїх образів з вибраною темою. Але замилювання до епічних, стилізованих, традиційних образів, яке характеризувало Боянову поезію, в повній мірі виступає і в його творчості. Повкладані ним і, може бути, розширені ще потім, при комбінації варіантів, пінішим редактором вставки цілих фрагментів Боянових пісень чи писаних в його стилі (як епізоди про коромолу Олесень чи Гориславича, про Всеслава Полоцького) через те й не різняться від загального тону «Слова», що воно само сильно тримається старого стилю.

При сім ся дружинна поетична традиція тісно, а місцями просто нероздільно сплітається з зазначеними вище впливами, запозиченнями й аналогіями книжного риторства. Я не можу поділяти тенденції деяких дослідників (як, напр., Міллера) різко протиставити ці дві категорії аналогій «Слова» — з дружинною традицією і з книжними творами. Се зовсім не було спеціальністю «Слова», що воно зивало оба поли своєї теми обидві категорії словесного мистецтва — дружинну і книжну. Їх комбінування і переплітання, правдоподібно, характеризувало вже й попереднє століття дружинної творчості. І тому нераз дуже трудно рішити, чи на рахунок першої чи другої категорії порахувати ту чи іншу рису штучності «Слова» — дружинної чи книжної. Напр., сей приступ «Слова», його вступна фраза «Не лѣпо ли ны бяшетъ, братіе», котра так нагадує вступ одного з слів Кирила Турівського — «Якоже историци и вѣтїя, рекше лѣтописци и пѣснотворци прекланяють свои слухи въ бывшая межи цесари рати и ополченїя да украсятъ словесы», чи вважати її штучний характер відгомонам вітійства книжного, чи дружинно-поетичного? І так само закінчення «Слова», з його цитатою з Бояна і славою князям і дружиною, і навіть кінцевим «амінем», куди воно більше належить: в сферу впливів книжного риторства чи дружинного високого стилю?

Веселовський, збиваючи Міллерову аналогію «Слова» з «Девгенієвим діянієм», висловивсь, що, виключивши власну інвенцію автора, «Слово» являється, по своїй манері і засобах словесного мистецтва, наслідуванням візантійського риторства. Дійсно, подібності з сеї сторони безсумнівні. Але в тій же мірі існують такі подібності і з творами чисто народними або сильно притертими в народнім уживанні: голосіннями, закляттями-молитвами, величаннями, героїчними піснями.

Порівнюючи «Слово», на один бік, напр., з «Законом і Благодатею» і з словами Кирила, ми бачимо ті ж порівняння — позитивні і негативні; орудування паралельними виразами, симетричною будовою фраз, однакими закінченнями фраз; уживання однакових рефренів, що надають певний ритм в конструкції оповідання; повторення аналогічних образів, що дають симетрію сим різnorodним і різнобарвним пісням, з котрих кінець кінцем складається «Слово». Ігоревому походові на половців відповідає таке саме всідання в золоте стрем'я Олега в Тмуторокані і скок Всеслава під Київ. Битві над Каялою протиставляється битва на Немізі. Олеговій коромолі — «княже неспособіє» Святославі:

Копія поють на Дунаи —
Дѣвици поють на Дунаи...

Тогда Игорь възръ на свѣтлое солнце —
Тогда вступни Игорь князь въ златъ стремь, і т. п.

Такі рефрени «О Руськая земле, уже за шеломенем еси», «Русичи поля прегородиша чрьленими щиты», повторюючись від часу до часу, служать стільки ж для ритму, скільки й для одності настрою.

Плач Ярославни складається з строф, що вводяться з тим самим вступним двовіршем: «Ярославна рано плачетъ въ Путивль на заборолѣ аркучи».

Часто стрічаються чергування через вірш або паралельні двовірші, тривірші:

Заря свѣтъ запала,
Мъгла поля покрыла.
Жаждею имъ луци съпряже,
Тугою имъ тули затче.
Комони ржуть за Сулою,
Звенить слава въ Киевѣ.
Трубы трублятъ въ Новѣ-градѣ,
Стоять стязи въ Путивль.

Мльвить Гза къ Кончакови:
Аже соколь къ гнѣзду летить,
Соколича ростреляевъ
своими злачеными стрѣлами.
Рече Кончакъ ко Гзѣ:
Аже соколь къ гнѣзду летить,
А въ сокольца опутаевъ
красною дѣвицею.

Дуже часто вживання того самого слова на початку кількох стихів, що наступають по собі, і однозвучних закінчень (римів):

Уже снесе ся хула на хвалу,
уже тресну нужда на волю,
уже вѣрже ся Дивъ на землю.
Ту ся копіємъ приламати,

ту ся саблямъ потручяти...
Игорь спить,
Игорь бдить.

При сім вживаються часом тавтології, часом антитези:

Что ми шумить,
Что ми звенить?

Рѣдко ратаевъ кикахуть,
но часто враны граяхуть.

Все се риторично-поетичні засоби, які ми, з одного боку, в великім багатстві стрічаємо в риторичних творах XI—XIII в. (від «Закона і Благодаті» почавши), з другого — в пам'ятках усної традиції старої дати: плачах, обрядових піснях, закляттях.

Тут явна дифузія: перехід певних риторично-поетичних засобів літератури біблійної й візантійської через нашу книжну творчість і безпосередньо (з ужитку церковного, з усного репертуару «калік» і под.) до усної традиції, — впливи усної традиції на творчість книжну. «Слово» доречно нам як пункт, де так явно, як, може, ніде перехрещуються різні течії різних джерел, різних епох, ілюструючи сей процес літературної дифузії.

Проявом традиціоналізму «Слова» я вважаю й провідну ідею цього твору: його відклик до династичної солідарності і до почуття моральної одності «Руської землі». Як «солодка Франція» французької епопеї про Роланда з воєнним гаслом Карлової династії «Moujoie!», так «Руськая земля», «русичі» — ці слова проходять як воєнне і політичне гасло через «Слово», повні невимовного чару, радості і болю для автора, для його покоління, для його кола. Він хоче підняти, наелектризувати сим кличем, його славною минувиною, його упадком і пониженням в сучасності своїх земляків — всі верстви, всі кола, об'єднавши їх в одній волі, в одній горінні. Але се гальванізування старого, шукання пережитого. Се клич не сучасності, не будучності, а минувшини — тої доби «старого Володимира», коли був ожив сей клич в сильній боротьбі з Степом і, може, набрав власне найбільшої енергії й будящої сили. Але між тою добою і добою «Слова» лягли тяжкі спомини, протекли потоки крові, лягли смуги попелу, огню і руїни. Страшна усобиця київських Мономаховичів з чернігівськими Ольговичами і суздальськими Мономаховичами безповоротно розбила солідарність династії і одність настрою колишнього суспільства. Автор старається, очевидно, нічим не рушити цих споминів — ні словом не згадує він спалення Києва суздальськими військами та їх союзниками, ні інших безконечно болючих для київської дружини подій. Умисно обертається в споминах передмономахової доби, її хоче відродити, оживити своїм віщим словом. В паралелі старому Володимирові висуває сучасника Святослава, Ольговича, який умів дійти згоди з Мономаховичами і здобути симпатії київського громадянства — дружини і духовенства: перший переборів їх традиційну неприязнь до «Ольгова племені».

Порозуміння між Ольговичем Святославом і Мономаховичем Рюриком та їх кооперація під гаслом спільних інтересів «Руської землі» могла, справді, дуже радісно і надійно настроїти київські дружинні кола, що живо пам'ятали пониження і руїну, в яку впалася «Руська земля» наслідком боротьби Мстиславичів (Мономахових внуків) з Ольговичами. Вона могла наелектризувати їх новими сподіваннями, як можливість політичного відродження Київської Русі.

Але зусилля Святослава зістались даремні, обставини не скріпили політичної і національної солідарності «Руської землі», і тому «Слово» не стало зав'язком великої національної епопеї, не вважаючи на великий талант його автора. Зісталось відгомонам нездійснених мрій, помилених

надій київської дружини. Київ упав, гасло «Слова» лишилось без відклику, без спадкоємців.

З погляду артистичного і культурного «Слово» стоїть незвичайно високо. Коли порівнюємо його, на один бік, з риторичними, взагалі книжними творами сеї доби і з візантійськими творами, які оберталися в перекладах в тих часах, на другий бік, з творами західноєвропейськими тої ж доби, як «Пісня про Роланда», «Пісня про Нібелунгів» і т. ін., тоді тільки оцінюємо, наскільки тонко відчутий і артистично виконаний твір перед собою ми маємо. В порівнянні з зверхньо-блискучою, але доволі холодною і сухою книжною риторикою, де тільки зрідка виривається безпосередній — не крик, а зітхання душі, «Слово» визначається незвичайною експресією і безпосередністю свого ліризму, одягненого безконечним багатством епічних засобів. В порівнянні з епосом візантійським — раціоналістичним, отяжленим, позбавленим свіжості і безпосередності чуття, «Слово» блищить щирістю, глибиною і силою афекту, як твори новоевропейської романтики супроти епігонів псевдокласицизму. Супроти варварської грубуватості і елементарності настроїв і мотивів західноєвропейських творів феодальної доби воно вирізняється багатством і тонкістю настроїв, як супроти примітивної діатоніки повніша хроматична гамма.

Місце, котре я уділив йому в рамках сеї роботи, розмірно велике, все-таки не гідне вмістити того, що хотілось би піднести в сім творі щодо його змісту і форми, щодо місця в розвою ідей і поетичного втілення гадок і настроїв, яке воно займає в нашій літературній і культурній історії: напр., в відносинах сексуальних, культу жінки і романтичної симпатії, почутті національного обов'язку, воєнної солідарності, як кодекс нашого своєрідного лицарства княжодружинної доби. Я можу тільки закінчити сей розділ повторенням заклику старого поета: сей твір перегортайте денно іночно — ви знайдете в нім всякий раз нову красу і новий зміст!

Фрагменти інших поетичних творів. Я взяв «Слово о п[оході] Ігоревім» за вихідний пункт в огляді літератури XII—XIII вв., як центральний твір, в котрім особливо ясно виступають різні течії й елементи тодішнього літературного руху. Я вказав також, що деякі помічення приводять до гадки, що, по-перше, кінець «Слова» належить іншому авторові, а не тому, що був головним творцем перших її пісень; по-друге, — що «Слово» було, мабуть, записане не зразу і при записі підпало різним комбінаціям і змінам.

«Слово», таким чином, в тій формі, як ми її маємо, було, мабуть, продуктом не чисто індивідуальним, а витвором, до певної міри, київської школи того часу. Се треба мати на увазі. Щасливим випадком, до нас заховались фрагменти поеми, тої ж, правдоподібно, школи і того ж часу, вставлені до похвали Романові Галицькому, що «ревновав дідови своему Мономаху», «погубившему поганья Измаилтяны, рекомья Половци». Він може теж послужити до ілюстрації сього поетичного стилю:

Изгнавшю Отрока во Обезы,
за Желъзная врата¹.
Сърчанови же оставшю у Дону
рыбою ожившю,—
тогда Володимерь² пиль золотомъ шеломомъ Донъ,
приемши землю ихъ всю
и загнавши оканьяны Агаряны.
По смертъ же Володимиръ³
оставшю у Сыръчана единому гудьцю же Ореви
посла ѿ во Обезы река:
«Володимерь умерль есть.
„А вороти ся, брате,
Пойди в землю свою!⁴ —
молви же ему моя словеса,
пой же ему пѣсни половѣцкия,
оже ти не восхочеть,
дай ему поухати зелья именовъ евшанъ“».
Оному же⁵ не восхотѣвшю обратити ся
ни послушати,—
дасть ему зелье (именем евшанъ)⁶.
Оному же обухавшю,
и восплакавшю
рче:
«Да луче есть на своей земль костью лечи,
нежли на чюже славу быти».
И приде во свою землю. Отъ него же родившю ся Кончаку,
иже снесе Сулу, пѣшь ходя,
котель нося на плечеву⁷.

Як бачимо, в сім маленькім тексті три теми і, мабуть, три фрагменти, пов'язані переходовими фразами книжника і місцями ним же парафразовані. Перше — триумф Мо-

¹ Нагадую, що *Залізні ворота* — кавказький, дербентський прохід, *Обезы* — Грузія. Про «евшан» — половецьку назву долини або чорнобиллю, Меліоранський в *Изв.*, 1904, IV.

² Тут при Володимирі повторено «Мономах», але се виглядає як додаток книжника, так само як повисща глоса про «Ізмаїлтян».

³ Вважаю се доданою, переходною фразою.

⁴ Досі слова переказані Отрокові, дальші — інструкція самому Ореві.

⁵ Отрокові себто.

⁶ Повторюю від себе.

⁷ Пат. л., с. 480.

номаха над половцями; далі: місія Ора з евшан-зіллям, чудова квітка нашої старої поезії, яка досі не знайшла відповідної інтерпретації у поетів¹, і третє: подвиги Кончака, сина сього Атрака, Шаруканевого сина². На перший погляд, не легко рішити, де тут властивий нерв оповідання і чи ці фрагменти належать до одної пісні, чи взяті з різних пісень і скомбіновані літописцем. Але, логічно беручи, мусимо признати, що літописцеві була інтересна для його оповідання тільки одна тема — погром половців Мономахом, котрому «поревнував» Роман. Патріотичний сентимент Отрока і подвиги Кончака як такі зовсім не були потрібні для його цілі, і коли б містилися в інших епосах, очевидно, до сеї похвали не попали б. Попали, значить, тому тільки, що містилися в поемі, яка оспівувала сей триумф Мономаха над половцями й ілюструвала ту крайню біду, в яку попали були половці її наслідком. Але що в сій поемі говорилося і про те, як Кончак знищив («зніс») Сулу, а сі напади його обгострилися коло р. 1180 (до сього року належить оповідання про нього в Київському літописі), то се не тільки дає приблизну хронологічну дату сього твору, але й кидає світло на його конструкцію і зміст.

Центр ваги поеми, очевидно, лежав в подібній же антитезі, яку дає «Слово о полку Ігоревім», між добрими часами Мономаха і сумною безборонністю Русі супроти половців в 1180-х рр. Блискучими рисами була змальована перемога Русі над ними за Мономаха, що повиганяв «окаянних агарян» з чорноморських степів і загнав їх бозна куди. Описане гірке життя їх останків над Доном, позбавлених стада і можливого прожитку, так що вони мусили годуватися донською рибою — що вже собі можна уявити гірше для кочовника-молокоїда! Далі — несміливе збирання тих останків на Дону по смерті Мономаха, коли ще не було певності, чи руська сила не знесе їх наново і не прийдеться на рідній землі тільки всього, що «кістю лягти» під новим руським натиском. Але Русь поділилась, порізнилась, підупала, ослабла, і от який-небудь «богостудний» Кончак, син отсього утікача Отрока, не мавши навіть порядного коня, а «піш ходячи і казан на плечах носячи», знищив Переяславщину до решти!

¹ Популярний переспів М. Вороного через незрозуміння оригінального тексту дає йому цілком хибну інтерпретацію.

² Так називають його грузинські джерела, про котрі в моїй *Історії II*², с. 107. В середині XII в. українська династія стояла в близьких зв'язках з Грузією (оженення Ізяслава Київського з грузинською царівною, Юрієвого внука Юрія з славною царіцею Тамарою); проте ся звістка про Атрака вимагає перевірки і потвердження.

Сей факт, описаний в дуже сильних виразах в київському літописі, зробив, видно, враження на сучасників: «Придоша иноплемьници на Рускую землю, безбожнии Измалтянѣ, оканьнии агаряне, нечистии псчадья, дѣломъ и правомъ сотонинимъ, именемъ Кончакъ, злу начальникъ правовѣрнымъ крестьяномъ... приѣхавше к Переяславлю, за грѣхы наша много зла створи крестьяномъ: онихъ плѣниша, а иньи избиша, множайшия же избиша младенѣць». Можливо, що під безпосередніми враженнями того її була написана ця поема, яка творила цікаву паралель до «Слова»¹. Судячи по захованим фрагментам, вона мала інакший характер, ніж «Слово», — більш епічний, оповідальний, менш імпресіоністичний.

Більше останків поетичних творів сього характеру — продуктів дружинної поезії — ми з сеї доби поки що не можемо вказати, хіба деякі відблиски поетичного оброблення сучасних тем, які заховались в літописанні XII в.

Напр., я мав уже нагоду звернути увагу на слід якогось поетичного твору про «шолудивого хищника Боняка», героя половецьких нападів на Київ з-перед Мономахових походів. З нагоди смерті його сина Севенчі, при облозі Києва 1151 р., де він проводив одною з половецьких куп, які поприходили в поміч Юрію, помагати здобувати Київ, автор повісті згадує, що сей Севенча похвалявся «рубати Золоті Ворота, як і батько мій» («хощю сѣчи в Золотая Ворота, якоже и отець мой») ². Се ясно вказує на якийсь поетичний твір, героїчну поему дружинного складу. Героєм її, розуміється, був не сей малозвісний Севенча, а його батько: з нагоди смерті Севенчі, мабуть, пригадали тільки, що от і він хотів, мовляв, піти слідами свого батька, та не вдалось. Старий Боняк в ній виступає не з тими прикметами нелюдського потвора, Кошця-інкуба, яким знають його пізніші перекази ³, а постаті лицарської, хоч і ворожої.

Подібно як в попередній поемі виступає Кончак піший з казаном за плечима, та в сім убогим виді доказує таких блискучих побід, так тут поема не без деякого почуття замилювання в сім звичайнім епічним контрасті лицарського духу з убогою, а навіть обридливою зовнішньою формою могла углубляти образ сього «шолудивого» ватажка, кот-

¹ Я вище зазначив здогад деяких дослідників, що сей фрагмент про Мономаха належить до «Слова», до тої прогалини, що видніє в ній після обіцянок автора почати «від старого Володимира». Але там, в конструкції «Слова», епізод про Оря був би зовсім зайвий. Через се одно вважаю неможливим бачити в сих фрагментах частину «Слова». Та й стиль їх відмінний, як я зазначу се в тексті.

² Іпат., с. 299.

³ Див. т. I, с. 296. 312.

рому обридливий вигляд не перешкоджав виконувати великі діла.

Він не просто грабує і нищить — він хоче символістичними актами перемоги зазначити свою перемогу і силу. Рубання Золотих Воріт, на знак перемоги, донесла польська середньовічна легенда в оповіданнях про Болеслава Хороброго і його похід на Київ — її дублет дає ся місцева сага-поема про хана Боняка. Рубання воріт або мурів на знак перемоги заховає в відгомонах старої символіки сучасна величальна пісня: герой коником грає, шаблею рубає обложено місто¹. В темах про Київ сей акт спеціально зв'язується з Золотими Ворітьми, сим паладієм київської слави. Всі ми знаємо казку про Золоті Ворота, але годиться піднести, що якраз в тім же оповіданні про київську облогу 1151 р. кн. Вячеслав, що стояв під Золотими Ворітьми з своїм полком, «озряся на святую Богородицю, яже есть надъ Золотыми Вороты», покликає її розсудити його з ворогами. І вороги гинуть під київськими мурами, в їх числі і сей хвалькуватий Севенча.

Чи автор повісті, згадуючи старого Боняка, робив алюзію до старшої поеми, яка говорила про події з-перед п'ятдесяти літ, чи облога Києва 1151 р. була темою якоїсь новішої поеми, що оспівувала ці події по гарячих слідах і містила якісь згадки чи запозичення з такого старшого твору, де фігурував Боняк, я покищо не бачу підстав рішати.

Другу, більшу, не просто алюзію, а парафразу якоїсь дружинної поеми, маємо в тім же київським літописі під 1140 р., з нагоди повороту з Візантії додому двох половецьких княжат:

«В тоже время изидоша княжича два нъ Царягорода, заточени были Мьстиславомъ великимъ, княземъ киевскимъ, зане не бяхуть его воли и не слушахуть его, коли я зовяшеть въ Рускую землю, но паче молвяху Боняковн шелудивому во здорвьє. И пронесеса се², и Мьстиславъ розгнѣва ся на ня, и хотяше на ня ити, но нельзѣ бяшеть ити, зане бяху тогда налегли Половци на Русь, и тому стояшеть [Мьстислав] бься с ними перемогаяся. Се бо Мьстиславъ великий наслѣди отца своего потъ, Володимера Мономаха великого. Володимиръ самъ собою постоя на Дону и много пота утеръ за землю Рускую, а Мьстиславъ мужи своя посла, загна Половци за Донъ и за Волгу, за Яикъ, и тако избави Богъ Рускую землю отъ поганыхъ. И упорозьняся Мьстиславъ отъ рати и помяну первьи. [И] посла по кривитьстѣи князи: по Давида, по Ростислава и Святослава и Рогъволодича два, и усажа у три лодьи, и поточи я Царюграду за неслушание ихъ, а мужи своя посажа по городомъ ихъ».

¹ Див. т. I, с. 233, 297.

² В Іпат. кодексі: «про се ся Мьстиславъ», в Хлібн. і Пог.: «пронесеса и Мьстиславъ».

Форма оповідання і стереотипове: «Мы же на преднее възвратимся» в закінченні ясно вказують, що се пізніша принагідна вставка. Се аналогічна ремінісценція поетичної теми, як парафраза поеми про Рогнідь¹, наведена редактором Суздальського літопису під 1128 р. з нагоди того ж конфлікту Мстислава з полоцькими князями, що нагадав собі редактор київського літопису при нагоді повороту полоцьких княжат з вигнання. Тільки в сій парафразі 1140 р. основна тема виступає далеко не так ясно і виразисто. Можливо, що тут сполучені згадки і цитати з двох різних творів. Одна говорила про зраду полоцьких князів інтересам Русі під час її боротьби з Степом і таким чином оправдувала сувору розправу з ними київського князя. Вона входила в круг поетичних творів про одвічну боротьбу київської і полоцької династії («мечь взимають Рогволжи внуци противу Ярославимъ внукомъ») — до них належить пісня про Всеслава, включена до «Слова о полку Ігоревім». Поруч того могли бути ремінісценції на тему боротьби з Степом «Мстислава Великого», що продовжував діло «Володимира Великого», заганяючи половців ще далі, ніж загнав той. Може бути, що се містилося в тій же поемі про конфлікт Мстислава з полоцькими князями, і вони виступали помічниками половців, приятелями шолудивого Боняка, що згадується тут, може, анахроністично, вже як символ, а не реальна фігура². А правдоподібніше, що сі згадки походять з іншої поеми, яка спеціально займалась боротьбою київських князів з Степом і їх тріумфами та величала Мстислава, як обговорена вище поема величала спеціально Мономаха.

На сім кінчається матеріал, яким ми тепер розпоряджаємо.

Єю бідність записів поетичних творів XII в. до деякої міри нагороджують дружинні або «воїнські» повісті, заховані в далеко більших розмірах і в кращім стані в старім літописанні. Вони вийшли з тих же дружинних кругів, що й сі поеми на політичні теми, і не тільки своєю ідеологією і психологією, але до певної міри і стилем близько підходять до них, наскільки можемо про них судити з «Слова» та наведених фрагментів. Деякі з них визначаються неабиякими літературними прикметами, часом явно користуються поетичними творами на суголосні теми. Вище ми мали

¹ Див. вище.

² Завважу, що після 1107 р. про Боняка нема згадки в літописі, хоч про половецькі справи є багато звісток. Тому хоч не можна напевно сказати, що за Мстиславових часів його не було на світі, але се правдоподібно.

нагоду придивитись паралельній повісті про Ігорів похід на половців, і я тоді висловив здогад, що ся повість, яка не тільки духом, але й різними деталями так близько підходить подекуди до «Слова», користала з нього чи з тих пісень, з яких воно складене. В деяких інших повістях теж можна помітити подібне.

З огляду на все внутрішнє споріднення я вважаю найбільш відповідним від пам'яток дружинної поезії сеї доби, написаних на історично-героїчні теми, в котрих князі і їх дружина являються центром, перейти до історичних повістей чи їх фрагментів, близьких їм по змісту і духу, які відбивають погляди, почуття і культуру тої ж дружинної верстви.

Адрианова-Перетц, Покровская...— Библиография истории древнерусской литературы: Древнерусская повесть / Сост. В. П. Адрианова-Перетц, В. Ф. Покровская. М.; Л., 1940. Вып. 1; *Білецький*. Хрестоматія...— Хрестоматія давньої української літератури: До кінця XVII ст. / Упоряд. О. І. Білецький. 3-е вид., доп. К., 1967; ВУАН — Всеукраїнська Академія наук; ДІМ — Державний історичний музей (Москва); ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения (Санкт-Петербург); ЗНТШ — Записки Народного товариства імені Шевченка (Львів); *Махновець*. Давня...— Українські письменники: Біо-бібліографічний словник: У 5 т. К., 1960. Т. 1 / Уклад Л. Є. Махновець; *Назаревский*. Библиография...— Библиография древнерусской повести / Сост. А. А. Назаревский. М.; Л., 1955; ОЛДП — Общество любителей древней письменности (Санкт-Петербург); ОЛЯ — Отделение литературы и языка АН СССР (Москва); ОРЯС — Отделение русского языка и словесности Академии наук (Санкт-Петербург; Петроград — Ленинград); ПДП — Памятники древней письменности (Санкт-Петербург); ПДПИ — Памятники древней письменности и искусства (Санкт-Петербург); ПЛДР — Памятники литературы Древней Руси (Москва); ПСРЛ — Полное собрание русских летописей. Словарь XI—XIV...— Словарь книжников и книжности Древней Руси. Л., 1987. Вып. 1; ТОДРЛ — Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР; ХИФО — Харьковское Историко-филологическое общество; ЦНБ — Центральна наукова бібліотека АН України ім. В. І. Вернадського; ЧИОНЛ — Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (Київ); ЧОИДР — Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете; АТ — *Adrne A., Thompson S.* The Types of the Folktale. Helsinki, 1961.

КНИЖНА СЛОВЕСНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ ДОБИ

Розділ присвячений одному з авторитетніших дослідників давньої української літератури Івану Франку. Праці його в цій галузі літературознавства частково передруковані в томах другої серії 50-томного зібрання творів. Див.: *Микитась В. Л.* Іван Франко як дослідник давньої української літератури. К., 1988.

Треба зазначити, що В. Л. Микитась у згаданій праці приписав Франкові ідеологічну конфронтацію з Грушевським, чого, як це довела З. Франко у своїй змістовній рецензії, насправді не було; навпаки, він високо оцінював праці свого молодшого сучасника (Рад. літературознавство. 1989. № 6. С. 73). Що ж до Грушевського, то його ставлення до Франка висвітлює вже присвята йому цього розділу. Історик, очевидно, значає вплив Франкових ідей на викладену тут концепцію культурно-історичної своєрідності та національної приналежності письменства Київської доби.

Наша письменна традиція

Думка Грушевського про необхідність розрізнити в давньоруській літературі власне літературу та тільки писемність полемічно скерована проти традиції російських дослідників XIX ст. (зокрема культурно-історичної школи М. С. Тихомирова), які справді вважали за краще розглядати літературу давньої Русі як синкретичну, а в дослідженнях своїх часто ігнорували саме естетичну її своєрідність. Грушевський не лише наполягає на вивченні естетичної природи цієї літератури, а й демонструє в коментованій праці зразки такого аналізу її пам'яток.

Російська наука повернулася до естетичного вивчення давньої літератури лише в другій половині 40-х років XX ст. Див. зокрема: *Орлов А. С.* Мысли о положении работ по литературе русского средневековья // Изв. Отд-ния лит. и яз. АН СССР. М., 1947. Т. 6. № 2. С. 89—93; *Андрізна-Перетц В. П.* Очерки поэтического стиля Древней Руси. М.; Л., 1947; *Еремін І. П.* О художественной специфике древнерусской литературы // *Еремін І. П.* Литература Древней Руси: Этюды и характеристики. М.; Л., 1966. С. 245—254; *Лихачев Д. С.* Поэтика древнерусской литературы. Л., 1967; *Кусков В. В.* Представления о прекрасном в древнерусской литературе // Проблемы теории и истории литературы. М., 1971. С. 58—66. Про методику естетичного аналізу див. також: *Росовецький С. К.* Про естетичне дослідження пам'яток давніх східнослов'янських літератур // Рад. літературознавство. К., 1978. С. 15—26.

У тексті розділу згадуються давньоруські князі Ярослав-Георгій Мудрий (бл. 977—1054), великий князь київський з 1019 р., та Мсти-

Слав-Федір-Гаральд Володимирович Великий (бл. 1076—1136), а також володимиро-суздальські великі князі Андрій-Китай Боголюбський (бл. 1112—1174) та Всеволод-Димитрій Велике Гніздо (бл. 1154—1242), великий князь литовський Вітовт (Вітаутас, 1350—1430), син Кейстутіса, та польський король Казимир III Великий (1310—1370). Про Володимира Мономаха див. нижче.

Згаданий Грушевським «м. Євгеній» — це Євгеній (Євфимій) Олексійович Болховітинів (1767—1837), митрополит Київський та Галицький в 1822—1837 рр. Про наведений в «Історії...» випадок розповів в особистому листуванні. Джерела не підтверджують здогадки Грушевського про упереджене ставлення російських монахів XIX ст. саме до південноруської (української) давньої книжності. Невіглаво та їхнє поширювалося на всю давню писемність. Що ж до давньої української писемності, то вона свідомо винищувалася в Речі Посполитій, де вогнища з православних рукописів палали і в XVI—XVII, і навіть в XIX ст. Фактичний матеріал зібраний у кн.: *Слуховський М. И.* Из истории книжной культуры в России. М., 1964. С. 61—63; 170—190.

В своїх міркуваннях про вивчення давньоруської писемності в Україні Грушевський називає цілу низку філологів та істориків. Це М. О. Максимович (1804—1873), М. І. Костомаров (1817—1885), В. Б. Антонович (1834—1908), О. О. Потебня (1835—1891), П. Г. Житський (1837—1911), М. П. Дашкевич (1852—1908). Згадані також співробітники і автори журналу «Киевская старина» (1882—1906), зокрема Ф. Г. Лебединцев (1828—1889), О. О. Андрієвський (1845—1902) та М. О. Андрієвський (1842—1887). Дружні стосунки М. О. Максимовича з російським істориком М. П. Погодіним не заважали їм вести друковану полеміку.

Стан вивчення літератури Київської Русі українськими дослідниками й тепер не відповідає вимогам логіки дослідження історії української культури. Треба констатувати, що призвели до такого стану практично ті самі чинники, які описав Грушевський. Це, зокрема, та ж сама нестача наукових сил, та ж сама неперестигність «давньої» тематики для наукової молоді, ті ж самі політичні переслідування, що зачіпали й медієвістів.

Початки писемності на Україні та її релігійного характеру

На початку розділу згадується київський князь Святослав-Миколай Ярославич (1027—1076). Про переписаний (або складений) для нього так званий «Ізборник 1076 р.» див. нижче. Далі прочитовано «запитання Кирика» — твір диякона та доместика Антонієвого монастиря в Новгороді «Въпрошание Кюриково, неже въпроша и епископа Нифонта новгородскаго и ипех». Див.: *Симонов Р. А.* Кирик Новгородец: Ученый XII века. М., 1980. У цьому запитанні мова йде, як можна здогадатися, про прикру звичку новгородців кидати під ноги прочитаного листа на бересті.

Розглядаючи питання про виникнення слов'янської писемності, автор оперує даними давньоболгарського трактату «О писменнехъ чрънорица Храбра» (кінець IX — початок X ст.) та так званого «панноньського» Житія Кирила-Філософа. Останні сучасні дослідження цього питання: *Истрин В. А.* 1100 лет славянской азбуки. 2-е изд., перераб. и доп. М., 1988; *Жуковська Л. П.* Гіпотези й факти про давньоруську

писемність до XII ст. // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст. К., 1981. С. 9—35.

Хоча в цілому питання лишається нез'ясованим, є тут вже й певні зрушення. Так, знайдені зразки давньослов'янського піктографічного письма («черт і резев»), що піддалися розшифровці: *Рыбаков Б. А.* Календарь IV века из земли полян // Сов. археология. 1962. № 4. С. 66—89; *Его же.* Язычество Древней Руси. М., 1988. С. 164—194. Що ж до спроб передати слов'янську мову грецьким письмом «без устроєнія», то й вони тепер документовані реальною пам'яткою: це відкрита С. О. Висоцьким так звана «софійська абетка». Див.: *Висоцький С. О.* Азбука з Софійського собору в Києві та деякі питання походження кирилиці // Мовознавство. 1976. № 4. С. 74—83.

В письменах, що їх Кирило-Константин Філософ, згідно з повідомленням його Житія, знайшов у Корсуні, бачили скандинавські руни, самаритянські чи навіть сирійські літери. Більш серйозна гіпотеза, за якою це було протогололицне письмо (П. Черних). Нині найбільш вірогідною вважають думку про те, що це було письмо протокірилицне. Див. огляд історії бивчення цього питання: *Истрин В. А.* 1100 лет славянской азбуки. С. 110—114. Про Житіє Кирила Філософа див.: *Сказання о начале славянской письменности / Вступ. ст., пер. и коммент. Б. Н. Флори. М., 1981.*

У подальшому викладі є посилання на праці: *Ламанский В. И.* Житие св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник. Пг., 1915; *Голубинский Е. Е.* История русской церкви. М., 1901. Т. 1. Згадуються тут візантійський патріарх Фотій (між 810 і 827 — між 891 і 897) та імператори Василь Македонянин (867—886), Василь II Болгаробійця (958—1025) і Костянтин Багрянородний (905—959), болгарський цар Сімеон (893—927).

Думку Грушевського про київське походження Остромирова евангелія поділяють такі авторитетні сучасні дослідники, як М. М. Розов та Л. П. Жуковська. Див.: *Розов Н. Н.* Искусство книги Древней Руси и библиогеография: По новгородско-псковским материалам // Древнерусское искусство: Рукописная книга. М., 1972. С. 25; *Жуковська Л. П.* Гіпотези і факти про давньоруську писемність... — С. 15. Из свого боку, В. Г. Пуцко дотримується погляду, згідно з яким «меншу частину книги (23 арк.) виготовлено безпосередньо в Києві, а решту обсягу може і в Новгороді...» (*Пуцко В. Г.* Книжкова продукція київських та південно-західних скрипторіїв XI—XIII ст. // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. К., 1988. С. 12). В той же час О. О. Алексєєв і О. П. Лихачова вважають Остромирове евангеліє написаним у Новгороді (*Алексєєв А. А., Лихачева О. П.* Библия // Словарь XI—XIV вв. С. 71).

Тмуророканський камінь був знайдений наприкінці XVIII ст. на Тамані, тепер зберігається в Ермітажі (Санкт-Петербург). Час од часу виникає полеміка щодо його автентичності. Див.: *Монгайт А.* Надпись на камне // Наука и жизнь. 1967. № 5. С. 62—68; № 7. С. 68—72; № 8. С. 62—66.

Розкопки під керівництвом Д. В. Мілеєва, про які Грушевський згадує в примітці, велися з 1908 до 1914 р. У зв'язку з раптовою смертю керівника польова документація була загублена, надруковані лише короткі інформації в «Отчетах Археологической комиссии» (СПб.) за 1908, 1911, 1912—1915 рр. Депапортизовані знахідки з поховань, що були розкопані Д. В. Мілеєвим на території Десятинної церкви, частково досліджені у кн.: *Каргер М. К.* Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. М.; Л., 1958. Т. 1. С. 163—164; 172—176; 201—206.

Класовий характер старої церковності і книжності

Розділ цей як змістом своїм, так і формою (згадуються «верстви капіталістів» Київської доби) засвідчує вплив на автора ідей марксизму. В той же час Грушевський полемізує з вульгарно-соціологічними поглядами на суспільство та культуру В. О. Келтуяли.

З'ясовуючи соціальне походження перших київських «подвижників християнства», автор згадує незвідомого за ім'ям варяга-християнина, сина якого княгині хотіли принести в офіру богам і який після відмови видати їм сина був разом з ним забитий («Повість временних літ», під 983 р.), та перших печерських «постриженників» — любечанина Антонія, Феодосія, сина боярина з Курська, та Ісакія Затворника, що був «кунець, родомъ Торопчанинъ» (там же, під 1074 р.).

Далі згадується морально-канонічний твір «Іоанна митрополита Руського, нареченнаго пророком Христа, написавшего правило церковное от святых книг вкратце Іакову черноризцу», що приписується Іоанну, митрополиту Київському в 1077—1089 рр. Черноризець Іаков, який ставив йому запитання, вірогідно не ідентифікований.

Згадане далі *богомилство* — могутній еретичний рух, що охопив в X—XIV ст. Болгарію, Сербію й частину грецького населення Візантії. Богомили розробили своєрідну космогонічну і богословську дуалістичну систему, боролися проти догматів боговтілення і тринедності Божества, обрядів та ієрархії православної церкви. Див.: *Ангелов Д. Богомилство в Болгарині. М., 1954; Соловйов А. Свідцтва православних ізвора о богомилству на Балкану // Голишньак Историческог друштва Босне и Хереговине. Сарајево, 1953. Т. 5. С. 1—103.*

Треба відзначити, що, на відміну від Грушевського, М. К. Нікольський вважав, що засновники Києво-Печерського монастиря були під впливом деяких компонентів учення богомилів, а саме: проповіді «послушання і покоренія», заперечення шлюбу та захисту релігійного значення скопечства: *Нікольский Н. К. О древнерусском христианстве // Рус. мысль. 1913. № 6. С. 13—20.*

Привітні явища ідеологічної діяльності церкви XI ст., розглянуті Грушевським наприкінці розділу, до певної системи, І. У. Будовниц реконструював досить стрункою теорію «суспільного примирення», що її нібито пропагувала давньоруська церква і такі найвідоміші представники феодалів, як Володимир Мономах (*Будовниц И. У. Общественно-политическая мысль древней Руси: XI—XIV вв. М., 1960. С. 103—148*). Назвемо також інші праці про відбиття в літературі Київської доби класових відносин: *Лихачев Д. С. Некоторые вопросы идеологии феодалов в литературе XI—XIII веков // ТОДРЛ. 1954. Т. 10. С. 76—91; Лурье Я. С. К изучению классового характера древнерусской литературы // ТОДРЛ. 1964. Т. 20. С. 100—110; 118—119.* На працю Грушевського ці дослідники не посилаються. В останній з названих статей знаходимо розгорнуту критику поглядів на цю проблему, з одного боку, В. О. Келтуяли, а з другого — Д. Чижевського.

Освіта і школа, їх рівень

Розгляд цього питання Грушевський починає з різкої оцінки повідомлень про освіту в Київській Русі, наведених в «Истории Российской» В. М. Татищева, як «фальсифікату XVIII ст.» Сучасна історіографія не прийшла до єдиної думки про вірогідність тих відомостей «Истории Российской», які не знаходять аналогів в давніх літописах, що збереглися. Якщо одні дослідники, наприклад С. Л. Пештня (*Пеш-*

тня С. Л. Русская историография XVIII в. Л., 1961. Ч. 1), бачать в В. М. Татищеві письменника, який не гребував вигадкою, то інші, наприклад Б. О. Рибаків (*Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М., 1972. С. 267—277, 362, 382 та ін.*), — історика, який, переповідаючи тексти на свій лад, залишав їхній зміст незайманим.

Далі згадуються давньоруські письменники *Кирило Туровський* та *Клим Смолятич*, про творчість яких автор докладно розповість нижче, а також *Анна Комніна* (1083— бл. 1148) — візантійський історик, що після смерті чоловіка Нікіфора Врїєннія закінчила його твір про свого батька імператора Олексія I Комніна «Олексіада».

Базуючись головним чином на тих же джерелах, що й Грушевський, Є. Е. Гранстрем доводить, що Клим Смолятич «був знайомий з візантійською освітою» і, можливо, «вчився в Константинополі» (*Гранстрем Е. Э. Почему Климента Смолятича называли философом // ТОДРЛ. 1970. Т. 25. С. 27*). Бажання захистити свій пріоритет щодо цього висновку (там же, примітка 32) свідчить, що з працею Грушевського дослідниця не була знайома.

Важливе методологічне значення мають перестороги автора від надто «буйних і оптимістичних фантазій» у галузі реконструкції вищої школи Київської доби. Див. такі фантазії у праці: *Бабишин С. Д. Школа та освіта Даньїо Русі: XI—перша половина XIII ст. К., 1973. С. 45—77.* На Грушевського С. Д. Бабишин, звичайно, не посилається.

У подальшому викладі мова йде про великого князя київського Всеволода-Андрія Ярославича (1030—1093), батька Володимира Мономаха. О. І. Мусін-Пушкін писав про нього в книжці «Духовная великого князя Владимира Всеволодовича Мономаха детям своим, называемая в летописи «Поучение» (СПб., 1793). Цитується також праця: *Сухомлинов М. И. О трудах по истории русской литературы // ЖМНП. 1871. Ч. 156. С. 125—180.*

Поставлене наприкінці розділу питання про стосунок київської літературної мови «до місцевого діалекту» не вирішене і в наш час. Велика за обсягом монографія Ф. П. Філіна «Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк» (Л., 1972) є лише дещо впорядкованим оглядом літератури з даної проблеми. Про науковий та етичний рівень розуміння цих питань деякими сучасними російськими вченими свідчить публікація рукопису О. І. Соболевського, створеного ним у 1889 р.: *Соболевский А. И. История русского литературного языка (Изд. подгот. А. А. Алексеев. Л., 1980.* Автор коментаря із співчуттям наводить шовіністичне твердження О. І. Соболевського про те, що «современная Россия, кроме общерусского литературного языка, имеет еще областной язык — малорусский, который в пределах нашего государства не имеет значения и представляется незначительным количеством литературных произведений...» (с. 161). Сам коментатор вживає слова «малорусский», «малоросс» (с. 163, 180).

Міркування ж О. І. Соболевського про мову Київської Русі зводяться до того, що «поруч із церковнослов'янською мовою давня Русь користувалася й народною живою мовою руською», але «в літературному вжитку колись було декілька церковнослов'янських і декілька руських (у О. І. Соболевського — і тут і вище «русских») мов: дві новгородських, дві київських, дві західноруських і т. п.» (с. 22). Якщо існували місцеві ізводи старослов'янської мови, то «чиста руська мо-

ва ділової писемності була цілком тотожна місцевим говіркам. Таким чином, діловий документ, який був написаний у Києві, був написаний київською говіркою» (с. 39). Такої ж думки й автори академічної історичної граматики давньоруської мови: *Борковський В. П., Кузнецов П. С.* Историческая грамматика русского языка. М., 1965. С. 29.

Відзначимо також висновок М. С. Трубецького, зроблений на матеріалі історичної фонології: «Те, що складає звукову своєрідність української мови, виникло в першій половині «періоду 1164—1282 рр.», тобто перед розкладом загальнооруської мовної єдності: «праукраїнська» існувала, таким чином, не після, але перед розкладом загальнооруської мовної єдності» (*Трубецькой Н. С.* О звуковых изменениях русского языка и распаде общерусского языкового единства / Пер. с нем. А. Ю. Русакова // *Трубецькой Н. С.* Избр. труды по филологии / Сост. В. А. Виноградова, В. П. Нерознака. М., 1987. С. 166. Як зазначає перекладач, словом «украинский» він передає «klein — gussen» оригіналу.— С. 144).

Круг старої писемності

Розгляд «письменського запасу» Київської Русі історик починає з «Руської Правди» (новітні видання: Памятники права Киевского государства: X—XII в./ Сост. А. А. Зимин. М., 1952) та грамот, що були включені до літописів. З цих грамот зібрані та досліджені поки що лише ті, що збереглися в складі Київського літопису: *Франчук В. Ю.* Киевская летопись. К., 1986. С. 109—122, 158—181. Видання «грамот XIV в.»: *Розов В.* Українські грамоти XIV—XV вв. К., 1928.

Розгорнута далі програма історико-функціонального (користуючись терміном М. Б. Храпченка) вивчення богослужбової писемності Київської Русі лишається науково актуальною й тепер.

В огляді четіх біблійних книг Грушевський називає *Галицьке четвероєвангеліє* (ДІМ, Синодальне збір., № 404) — найстарше датоване. В запису 1576 р. (арк. 228) львівський єпископ Гедсон Балабан зазначив, що ця книга зберігається в крилосі «при церкві столечної», де положена «от літ давних» (*Горский А., Невоструев К.* Описание славянских рукописей московской Синодальной библиотеки. М., 1855. С. 211—212). Далі йдеться про так звану Геннадіївську біблію — кодекс, складений з ініціативи та коштом новгородського архієпископа Геннадія в 1499 р.; зразком для її складачів була латинська Вульгата. Славнозвісна Острозька біблія була надрукована Іваном Федоровим в Острозі в 1581 р. за текстом, що підготували вчені Острозького гуртка на чолі з Герасимом Смотрицьким. Див.: *Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. 2-е вид., перероб. і доп. Львів, 1983. С. 92—106.

Сучасні кваліфіковані огляди літератури про рецепцію творів Івана Златоуста в Давній Русі див.: *Крутова М. С., Невзорова Н. Н.* Златая цепь // *Словарь XI—XIV...* С. 184—187; *Фомина М. С.* Златоструй // Там же. С. 187, 190.

Сучасні видання «збірників Святослава» 1073 та 1076 р.: *Изборник Святослава 1073.* М., 1983 (факсимільне видання); *Изборник 1076 /* Изд. подгот. В. С. Голыщенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов. М., 1965. Довідкову літературу див.: *Словарь XI—XIV...* С. 194—198.

Новітні видання збірника «Пчола» (з паралельним російським текстом): *Пчела /* Подгот. текста, пер. и коммент. В. В. Колесова // *ПЛДР.* XIII век. М., 1931. С. 486—519; 614—616. Український переклад, зроблений 1599 р. в Дерманському монастирі, зберігся в кількох списках

XVII—XVIII ст. (*Творогов О. В.* Пчела // *Словарь X—XIV...* С. 385—386). Два інші українські тексти «Пчоли» початку XVIII ст. надруковані С. О. Щегловою: *Щеглова С. А.* «Пчела» по рукописям киевских библиотек: Опыт изучения и тексты. СПб., 1910. С. 1—24 (друга пагінація). Докладне, багатопланове дослідження давньоруської «Пчоли» див.: *Адрианова-Перетц В. П.* Человек в учительной литературе древней Руси // *ТОДРЛ.* 1972. Т. 27. С. 3—68. Довідкова література: *Махновська.* Давня... С. 687—689.

Проблема античної спадщини в давньоруській літературі залишається недостатньо вивченою. Див.: *Клибанов А. И.* К проблеме античного наследия в памятниках древнерусской письменности // *ТОДРЛ.* 1957. Т. 13. С. 159—181. *Буланин Д. М.* Классическая культура в древней Руси и проблемы ее изучения // *Русская и грузинская средневековые литературы.* Л., 1979. С. 30—39; *Рогович М. Д.* Філософські джерела епохи Київської Русі // *Київська Русь: Культура. Традиції.* К., 1982. С. 59—70. Загальнокультурний контекст рецепції античної літератури в Давній Русі окреслений в працях: *Свирин А. Н.* К вопросу о связях художественной культуры древней Руси с античным миром // *ТОДРЛ.* 1966. Т. 72. С. 450—462; *Радциг С. И.* Античное влияние в древнерусской культуре // *Вопросы классической филологии.* М., 1971. Вып. 3—4. С. 3—65.

Повного наукового видання трьох давніших, ще київських часів, редакцій «Прологу» («Слов'янського», 1-ої та 2-ої руських редакцій) немає досі. На думку сучасного дослідника, текстологічний аналіз свідчить на користь гіпотези, згідно з якою Синаксар був перекладений на Русі, «причому не пізніше початку XII ст.». Переклад цей «навіть якщо він і був зроблений в Константинополі, призначався для потреб саме Руської церкви», можливо, «він був виконаний для Києво-Печерського монастиря, студійський устав котрого вимагав читання Синаксаря» (*Творогов О. В.* Пролог // *Словарь XI—XIV...* С. 377). Дата найдавнішого датованого Хлудовського списку 1-ої руської редакції «Пролога» зараз читається як 1262 р.

У тексті цієї частини розділу є посилання на праці: *Соболевский А. И.* Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. СПб., 1910; *Сперанский М. Н.* История древнерусской литературы: Введение: Киевский период. 3-е изд. М., 1920.

Перекладені патерики (отечники) в останні десятиріччя вивчалися досить інтенсивно. Видання: *Синайский патерик /* Изд. подгот. Голыщенко В. С., Дубровина В. Ф. М., 1967; *Birkfellner G.* Das Römische Paterikon: Studien zur serbischen, bulgarischen und russischen Uebersetzung der Dialoge Gregors des Grossen mit einer Textedition. Wien, 1979. Т. 1—2.

Головні висновки текстологічного вивчення перекладних патериків містяться в статті *Федер В. Р.* Сведения о славянских переводных патериках // *Методические рекомендации по описанию славянорусских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР.* М., 1976. С. 215—222. Нагадаємо, що в 1628 р. Спиридон Соболев видав у Києві «Лимонарь, сиречь Цвѣтник» з двома україномовними передмовами, перекладеними з латинського видання 1558 (або ж 1583) р. Редактором тексту патерика в цьому виданні І. М. Смирнов вважав митрополита Іова Борецького («Лимонарь» був надрукований «у дворі його»), а О. С. Зернова — самого Спиридона Соболя. Див.: *Смирнов И. М.* Синайский патерик в древнеславянском переводе. Сергиев Посад, 1917. С. 183—212; *Зернова А. С.* Блорусский печатник Спиридон Соболев //

Книга: Исследования и материалы. М., 1965. Сб. 10. С. 128—129; 133—135, 145.

Довідкова література: *Махновець. Давня...* С. 673—674; Словарь XI—XIV... С. 313—325.

Думка Грушевського про генетичний зв'язок агіографії з «геленістичним романом» була розгорнута в праці: *Адрианова-Перетц В. П.* Из истории переводной литературы Киевской Руси // Историко-филологические исследования: Сб. статей к семидесятипятилетию Н. И. Конрада. М., 1967. С. 225—229.

Останнє ґрунтовне дослідження питання про давньоруську рецепцію візантійської юридичної літератури: *Щанов Я. Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI—XIII вв. М., 1978.

З названих Грушевським перекладних творів візантійської хронографії після виходу в світ «Історії української літератури» був виданий лише один: *Щанов Я. Н.* Византийские хронографические сочинения в древнерусской кормчей Ефремовской редакции // Летописи и хроники. 1976. М., 1976. С. 252—263 («Лѣтописецъ вскорѣ» патріарха Никифора). Література про ці твори досить численна, ми назвемо тут лише праці, що мають найбільше значення для вивчення літератури Київської Русі: *Творогов О. В.* Беллетристические элементы в переводном историческом повествовании XI—XIII вв. // Истоки русской беллетристики. Л., 1970. С. 108—117; *Его же.* Античные мифы в древнерусской литературе XI—XVI веков // ТОДРЛ. 1978. Т. 33. С. 3—31; *Его же.* Византийские хроники в Древней Руси // Русская и грузинская средневековые литературы. Л., 1979. С. 86—92; *Водолазкин Е. Г.* Всемирная история в духовном мире древнерусского книжника: К вопросу литературного освоения Хроники Амартола // Рус. литература. 1990. № 1. С. 144—148.

У питанні про походження *Палей Толкової* Грушевський дотримується позиції, що її займали, зокрема, І. М. Жданов, В. М. Істрин та В. П. Адрианова-Перетц. Перекладом з грецької мови вважали Палей Толкову І. І. Срезневський, М. С. Тихонравов, І. Я. Порфир'єв, В. М. Успенський (*Творогов О. В.* Палей Толковая // Словарь XI—XIV... С. 286). В примітці посилання на розвідки: *Шахматов А. А.* «Повесть временных лет» и ее источники // ТОДРЛ. 1940. Т. 4. С. 75—80; 131—139; *Истрин В. М.* Очерк истории древнерусской литературы домонгольского периода: 11—13 вв. Пг., 1922. С. 213—224; *Истомин К. К.* К вопросу о редакциях Толковой Палей // Изв. ОРЯС. 1913. Т. 18; кн. 1. С. 82—172.

Новітнє дослідження Хронографа: *Творогов О. В.* Древнерусские Хронографы. Л., 1975. Довідкова література: Словарь XI—XIV... С. 475—478.

Назва Шестоднева походить від часу, що його, за Біблією, вистачило на створення світу. Згаданий Грушевським твір Василя Великого (329—379) під цією назвою в Київській Русі був перекладений лише уривками. Повний переклад зроблено тільки 1656 р. монахом Києво-Печерського монастиря Єпіфанієм Славинецьким і надруковано у Москві 1665 р. Довідкова література: Словарь XI—XIV... С. 478—483.

Новітнє видання Фізіолога (з паралельним російським перекладом): *Физиолог / Подгот. текста, пер. и коммент. О. А. Белобровой // ПЛДР: XIII в. С. 474—485; 613—614.* Довідкова література: Словарь XI—XIV... С. 461—462.

У вступі про «Християнську топографію» Козьми Індикоплова Грушевський спирається на спостереження І. І. Срезневського (*Срезневский И.* Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб., 1867. Вып. 2. С. 1—19 (окрема пагінація). Треба відзначити, що О. І. Соболевський в цитованому нами курсі історії російської літературної мови навіть ряд свідчень, що не був руський переклад (с. 139).

Нового видання «Християнської топографії» немає. Довідкова література: *Махновець. Давня...* С. 718—719; Словарь XI—XIV... С. 465—467.

Нове видання хронографічної Олександрії (з паралельним російським перекладом): *Изборник: Сборник произведений литературы древней Руси, М., 1969. С. 236—279.* В примітці — посилання на розвідки: *Лавров П. А.* Где была переведена Александрия первой редакцией // Сб. ХИФО. Харьков, 1908. Т. 15. С. 281—285; *Соболевский А. И.* Материалы и исследования... С. 191—192. Головні дослідження, що вийшли з друку після коментованої праці: *Орлов А. С.* Переводные повести феодальной Руси и Московского государства XII—XVII вв. Л., 1934. С. 9—25; *Творогов О. В.* Беллетристические элементы в переводном историческом повествовании XI—XIII вв. С. 130—141. Довідкова література: *Махновець. Давня...* С. 810—821; Словарь XI—XIV... С. 35—37; *Адрианова-Перетц. Покровская...* С. 26—50; *Назаревский.* Библиография... С. 34—43.

«Троянська історія» Гвідо да Колумна була написана латинською мовою в 70-х роках XIII ст., перекладена на давньоруську, як вважають, в кінці XV — на початку XVI ст. (*Творогов О. В.* «Троянская история» Гвидо де Колумна // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Л., 1989. Вып. 2, ч. 2. С. 443—444). Що ж до «Притчи о кралех», то вона, на думку О. В. Творогова, була складена, «напевно, автором першої редакції Хронографа Руського», який у свою чергу, виник десь близько 1512 р. (*Творогов О. В.* Повесть о создании и поплнении Тройском // Словарь книжников... Вып. 2, ч. 2. С. 279; пор.: Там же. С. 500). Отже, обидва твори про Троянську війну не мають стосунку до перекладної літератури Київської Русі.

Новітнє видання «Повісті про Індійське царство»: *Білецький. Хрестоматія...* С. 713. Це передрук уривка тексту українського списку XVIII ст., який був повністю виданий у праці: *Перетц В. М.* Український список «Сказанія про Індійське царство» // Записки Українського наукового товариства в Києві. К., 1912. Кн. 9. С. 7—10. Видання з паралельним російським перекладом: *Сказание об Индийском царстве / Подгот. текста, пер. и коммент. Г. М. Прохорова // ПЛДР: XIII век. С. 466—473.* Цікаве дослідження історичної основи твору: *Гумилев Л. Н.* Поиски вымышленного царства: Легенда о «государстве пресвитера Иоанна». М., 1970. С. 9—234.

Довідкова література: *Адрианова-Перетц. Покровская...* С. 78—83; *Назаревский.* Библиография... С. 102—103; *Махновець. Давня...* С. 803—807; Словарь XI—XIV... С. 410—411.

Найкраще сучасне видання «Повісті про Акіра премудрого»; *Повесть об Акире Премудром / Подгот. текста, пер. и коммент. О. В. Творогова // ПЛДР: XII век. М., 1980. С. 246—281, 656—658.* Останнє текстологічне і разом історико-літературне дослідження повісті: *Творогов О. В.* Переводная беллетристика XI—XIII вв. // Истоки русской беллетристики. С. 163—180. Довідкова література: *Адрианова-Перетц. Покровская...* С. 18—26; *Назаревский.* Библиография... С. 31—33; *Махновець. Давня...* С. 760—766; Словарь XI—XIV... С. 343—345,

Появу «Повісті про Стефаніта та Ихнілата» на Русі Грушевський датує ще Київською добою. Проте після монографічного дослідження Я. С. Лур'є немає сумніву, що хоч південнослов'янський переклад і був зроблений в XIII ст., на Русь (до того ж Московську) він був привезений лише в кінці XV ст. Див.: *Лур'є Я. С.* «Стефанит и Ихнилат» в русской литературе XV в. // Стефанит и Ихнилат: Средневековая книга басен по русским рукописям XV—XVII веков / Изд. подгот. О. П. Лихачева, Я. С. Лур'є. Л., 1969. С. 171—177.

Розглядаючи «Повість про Варлаама і Йоасафа», історик беззапечно підтримує ефектну гіпотезу О. М. Веселовського про тотожність Йоасафа з Буддою. Зараз більшу довіру має думка А. І. Кирпичникова, згідно з якою «Повість...» не має відношення до засновника буддизму і створено її не в Індії, а в Центральній Азії. Так, В. І. Кузнецов переконливо доводить, що Повість «у цілому, від початку до кінця, повна таких особливостей, які відбивають риси побуту, клімату, географії та ідеології Персії або Середньої Азії» (*Кузнецов Б. И.* Повесть о Варлааме и Йоасафе: К вопросу о происхождении // ТОДРЛ. 1979. Т. 33. С. 244). Як нині вважають, «Повість...» вже до VIII ст. була перекладена з пехлевійської арабською мовою, з неї — грузинською, а вже з грузинської в кінці X — на початку XI ст. — давньогрецькою. «Давньоруський переклад... зроблений, мабуть, у Києві не пізніше початку XII ст.» (*Лебедева И. Н.* Повесть о Варлааме и Йоасафе // Словарь XI—XIV... С. 349—351).

Нові видання: *Білецький.* Хрестоматія... С. 707—712. Це передрук уривків з українських перекладів — друкованого (Кутейн, 1637), з Кривівської рукописної Палей XVI ст., виданих І. Франком (*Франко Ів.* Варлаам і Йоасаф: Старохристиянський духовний роман і його літературна історія. Львів, 1897. С. 23—26) та з рукописного «Ізмарагду» XV ст. (ЦНБ, збірник Михайлівського монастиря, № 1646). Видання з паралельним російським перекладом: Повесть о Варлааме и Йоасафе / Подгот. текста, пер. и коммент. И. Н. Лебедевой // ПЛДР: XII век. М., 1980. С. 196—225; 653—654. Див. також Повесть о Варлааме и Йоасафе: Памятник древнерусской переводной литературы XI—XII вв. / Подгот. текста, иссл. и коммент. И. Н. Лебедевой. Л., 1984.

Український письменник Дмитро Туптало видав свою обробку «Повісті» у складі першої частини своїх славнозвісних Четіх-Міней (Книга житий святих... На три місяці первья: септемврий, октоврий и ноемврий... К., 1689). Див.: *Абрамович Д. И.* Повесть о Варлааме и Йоасафе в Четях-Минях-Димитрия Ростовского // Ювілейна збірка М. С. Грушевському. К., 1928. С. 729—743.

Довідкова література: *Адрианова-Перетц.* Покровская... С. 50—74; *Назаревский.* Библиография... С. 61—85; *Махновець.* Давня... С. 780—789.

Тексти «Повісті про дванадцять снів царя Шахаїші», на думку Грушевського, «вказують на старший, руський переклад». Проте існує й гіпотеза про південнослов'янське походження цього перекладу, що її, зокрема, дотримувалися В. М. Істрін та О. С. Орлов.

Останнє видання цієї повісті: *Поганов П.* К литературной истории Сказания о 12 снах царя Шахаиши // Сб. статей в честь акад. А. И. Соболевского. Л., 1928. С. 120—129. Довідкова література: *Адрианова-Перетц.* Покровская... С. 86—95; *Назаревский.* Библиография... С. 167—170; *Махновець.* Давня... С. 860—863; Словарь XI—XIV... С. 408—410.

Основні видання та дослідження слов'янських апокрифів, частково названі Грушевським, такі: Памятники отреченной русской литературы /

Собр. и изд. Н. Тихонравовым. М., 1863. Т. 1—2; СПб., 1894. Т. 3; *Порфирьев И.* Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки. СПб., 1877; *Его же.* Апокрифические сказания о новозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки. СПб., 1891; *Novaković St.* Apokrifi jednoga srpskog cirilovskog zbornika XIX v. // Starine. U Zagrebu, 1876. Kn. 8. S. 48—74; *Novakovic St.* Primeri knjizevnosti i jezika staroga i srpskoslovenskoga. Belgrad, 1904; *Сумцов Н. Ф.* Очерки истории южнорусских апокрифических сказаний и песен // Киев. старина. К., 1887. Т. 18. С. 215—268; Т. 19. С. 1—54; С. 401—455; *Франко Ів.* Апокрифи і легенди з українських рукописів: В 5 т. / Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Ів. Франко. Львів, 1896—1910. *Яцимирский А. И.* Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности: Списки памятников. Пг., 1921. Вып. 1; *Белоброва О. А.* Переводная беллетристика XI—XIII вв. // Истоки русской беллетристики. С. 143—154.

Вивчення східнослов'янських апокрифів — в усій складності їхніх зв'язків з канонічною біблійною книжністю та фольклором тих народів, що їх створювали і серед яких вони побутовали, та повного текстологічного дослідження їхньої рукописної традиції — лишається одним з головних завдань нових генерацій українських медієвістів.

Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 619—636; Словарь XI—XIV... С. 40—67.

Текст та примітка цієї частини розділу мають посилання на огляди перекладної літератури, які друкувалися О. І. Соболевським під стестипною назвою «Из истории заимствованных слов и переводных повестей» (Университетские известия, 1904. № 11. С. 1—6; Египос: Сб. ст. по лит. и ист. в честь Н. П. Дашкевича. К., 1906. С. 38—43) та в його збірнику статей «Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии» (СПб., 1910).

Останнє видання-дослідження «київських уривків»: *Німчук В. В.* Київські глаголичні листки: Найдавніша пам'ятка слов'янської писемності. К., 1983.

ОРИГІНАЛЬНЕ ПИСЬМЕНСТВО XI—XII ВВ.

Поділ матеріалу

На початку цього розділу Грушевський у викладі надзвичайно стислому ставить та зачіпає кілька методологічних питань вивчення літератури Київської доби.

Перша з цих проблем — анонімність та псевдонімність давньої літератури. Грушевський розглядає їх як даність; у наш час Д. С. Лихачов досить переконливо трактує їх як такі, що випливають з неписаного середньовічного кодексу письменницької праці (*Лихачев Д. С.* Поэтика древнерусской литературы. 3-е изд. С. 55—67, 80—111).

Друга проблема — розрізнення літературних і нелітературних текстів у давній книжності, яке тим складніше, що й сама книжність часом «має дуже мало претензій на літературність».

Викладені далі твердження, що «татарське лихоліття не перервало українського життя в його цілому», дістали в останні роки підтримку археологів, які, зокрема, встановили, що, всупереч традиційній думці про глибокий занепад Києва з 1240 р. до початку XVII ст., місто про-

довжувало жити, в ньому не припинявся розвиток культури, будувалися навіть нові кам'яні церкви. Див.: *Ивакин Г. Ю.* Київ в XIII—XV веках. К., 1982.

Критикована далі Грушевським традиція роздрібного «обласного» вивчення літератури XII—XIII ст. знайшла своє продовження в структурі першої частини другого тому десяти томної академічної «Истории русской литературы» (М.; Л., 1945), де розділ «Областные литературы периода феодальной раздробленности (1220-е — 1370-е гг.)» починає «Глава 1. Литература Галицко-Волинского княжества XIII в.» (С. 19—32), яка, таким чином, прикрасила собою історію російської літератури.

В основній частині розділу Грушевський стисло викладає перебіг полеміки І. Франка з В. М. Істриним про національну приналежність літератури Київської Русі, рішуче підтримує І. Франка і ще раз формулює свою концепцію, згідно з якою доба «першого київського розцвіту» (до 1030 р.) дала літературу «загальнооруську», а з середини XI ст. на території Південної Русі маємо літературу українську, або «південноруську».

Ця концепція, наукові підвалини якої були закладені І. Франком, претворена партійними ідеологами на справжнє «буржуазно-націоналістичне» опудало і вже в такій іпостасі піддала нищівній критиці в постанові ЦК КП(б)У від 24 серпня 1946 р. (згодом її відмінено). Місце концепції Грушевського зайняла інша, згідно з якою культура і література Київської Русі є спільним надбанням культур трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського та білоруського. Ця концепція, незважаючи на її, так би мовити, своєрідне походження, приваблює своїм прагненням історичної справедливості й бажанням встановити рівні права на старокіївську спадщину всіх трьох спадкоємців — і українців, чий предки зробили, мабуть, найбільший внесок у створення її, і росіяни, які, окрім свого вкладу — новгородського, псковського, володимиро-суздальського, — зберегли цю спадщину і широко її використали в XIV—XVII ст., і білорусів, предкам яких належить вельми скромна частка загального надбання, та й освоєння його в білоруській літературі почалося дуже пізно.

Значимо також, що й наші брати-білоруси — чи то під впливом ідей Франка — Грушевського, чи то самостійно — почали цілком логічний пошук у спільному спадку Київської доби свого ближчого, протобілоруського. Див., наприклад: *Дорошевич Э., Конон Вл.* Очерк истории эстетической мысли Белоруссии. М., 1972. С. 26—29; 31—32; 42—43.

Концепція «спільного джерела» — і це треба підкреслити — є політичною доктриною, але фактично виконує функцію наукової концепції. Отже, вона мусить, по-перше, мати рівні права з висунутою Грушевським, а по-друге, разом з нею (а також з іншими можливими концепціями національної приналежності культури Київської доби) пройти сувору, об'єктивну наукову перевірку силами філософів, етнографів, антропологів, археологів, істориків, а також, звичайно, літературознавців, фольклористів, лінгвістів. Та хоч би до яких висновків прийшли в цьому питанні майбутні генерації науковців, концепція Грушевського назавжди збереже своє значення як непересічне явище української наукової думки та, безперечно, як пам'ятка культури українського народу.

У примітках до цієї частини розділу є посилання на праці: *Келтуля В. А.* Курс истории русской литературы. 2-е изд., испр. и доп. СПб., 1913. Ч. 1, кн. 1; *Истрин В. М.* Очерк истории древнерусской литературы домонгольского периода: 12—13 вв. Пг., 1922; *Владимиров П. В.* Древняя русская литература Киевского периода XI—XIII веков. К., 1900; *Пыпин А. Н.* История русской литературы. 2-е изд., доп. СПб., 1902. Т. 1 (перше видання — СПб., 1898).

Думку Грушевського про «підготовчу стадію» розвитку давньоруської літератури знаходимо і в працях сучасних істориків культури та літератури, хоч тлумачиться така стадія по-різному: Див.: *Лихачев Д. С.* Возникновение русской литературы. М.; Л., 1952. С. 14—24; *Жуковська Л. П.* Гіпотези і факти про давньоруську писемність... С. 11—16.

Викладене далі парадоксальне спостереження Грушевського про найвищий розквіт літератури Київської Русі в період «політичного занепаду Києва, економічного занепаду Подніпров'я» перегукується з відомим міркуванням К. Маркса про парадокси невідповідностей у процесах розвитку мистецтва та соціально-економічних: *Маркс К.* Вступ: З економічних рукописів 1857—1858 років // *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. К., 1963. Т. 12. С. 692—694.

Твердження українського історика, що Новгород репрезентував «четверту східнослов'янську народність», знаходить підтримку в цитованій вище праці видатного російського лінгвіста М. С. Грубетького, який встановив існування на Русі в «період 1164—1282» чотирьох «діалектних груп», одна з котрих — північноруська (*Грубецкой Н. С.* О звуковых изменениях русского языка... С. 160—161).

Методологічно важливі положення викладено в кінцевій частині розділу. При всьому бажанні розрізнити протоукраїнські і проторосійські культурні явища Грушевський спочатку доводить можливість залучення до вивчення національно «анонімного» і навіть північно-східного матеріалу, а потім демонструє в часи Кипріяна і Цамблака «останню спільну культурну хвилю», яка ретроспективно свідчить про ще більш ґрунтовну культурну спільність «земель українських, великоруських, білоруських» за часів Київської Русі.

«О Законі і Благодаті»

У тексті розділу згадуються, а в примітках даються посилання на праці: *Памятники духовной литературы времен великого князя Ярослава I: Прибавления к Творениям св. отцов в русском переводе.* М., 1844. Ч. 2. С. 1—91 (видавець — О. В. Горський); *Жданов И. Н.* Слово о законе и благодати и Похвала кагану Владимиру // *Жданов И. Н.* Соч. СПб., 1904. Т. 1. С. 1—80; *Никольский Н. К.* Материалы для истории древнерусской духовной письменности // Сб. ОРЯС. 1907. Т. 82. № 4. С. 28—55; *П. [егровский] М.* Илларион, митрополит Киевский, и Доментиан, иеромонах Хиландарский: Библиографическая заметка // Изв. ОРЯС. 1908. Т. 13. Кн. 4. С. 81—133; *Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908.

Новітні видання пам'ятки: *Білецький.* Хрестоматія... С. 44—47 (уривки за виданням О. В. Горського); *Розов Н. Н.* Синодальный список сочинений Илариона — русского писателя XI в. // *Slavia.* Прага, 1963. Роџ. 31. Р. 141—175; *Молдован А. М.* Слово о законе и благодати Илариона. К., 1984.

Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 65—68; *Словарь XI—XIV...* С. 198—204.

Авторство Іларіона вважається нині безперечним. Що ж до часу створення «Слова», то М. М. Розов вважає, що воно було вперше проголошено Іларіоном у 1049 р. на честь завершення будівництва київських оборонних споруд (*Розов Н. Н.* Синодальный список... С. 148). Якщо прийняти цю дату, то Іларіон був тоді священиком.

Основна й найбільш цінна частина розділу — перший в історії українського літературознавства ґрунтовний аналіз художніх особливостей «Слова». В останні десятиріччя до цього кола питань вивчення пам'ятки зверталися, досліджуючи її ритміку, К. Тарановський та Л. І. Сазонова. Перший розглядає її як прояв віршової будови твору (*Тарановський К. Формы общеславянского и церковнославянского стиха в древнерусской литературе XI—XIII вв. // American contributions to the Sixth International Congress of Slavists. The Hague, 1968. P. 377—379*), російська ж дослідниця рбчає тут явища ритмічної прози (*Сазонова Л. И. Принципы ритмической организации в произведениях торжественного красноречия старшей поры // ТОДРЛ. 1974. Т. 28. С. 35—46*). Н. С. Демкова вивчення повторів у художній системі «Слова» виводить на цікаві відкриття в ідеологічній «шарі» пам'ятки: втілення ідеї Роду, уявлення Іларіона про зв'язки Єрусалима, Константинополя й Києва (*Демкова Н. С. Поэтика повторов в древнеболгарской и древнерусской ораторской прозе X—XIV веков // Вестн. Ленингр. ун-та. 1988. Вып. 2, № 16. С. 26—31*).

Спробу уточнити візантійські літературні витоки «Слова» див.: *Молдован А. М., Юрченко А. И. «Слово о законе и благодати» Илариона и «Большой Апологетик» патриарха Никифора // Герменевтика древнерусской литературы XI—XVI века. М., 1989. С. 5—18. Про вплив «Слова» на «пізніші писання» є спеціальні праці: *Никольская А. Б. Слово митр. киевского Илариона в позднейшей литературной традиции // Slavia. Praha, 1928—1929. Roč. 7. P. 549—553; 853—870; Розов Н. Н. Из наблюдений над историей текста «Слова о законе и благодати» // Ibid, 1966. Roč. 35. P. 365—379.**

Морально-дидактична література доби. Анонімні твори. Феодосій печерський, Яков, Мономах

Запропонована на початку розділу дещо несподівана оцінка «Слова о Законі і Благодаті» як «твору штуки для штуки» заперечується вже словами самого Грушевського про той «щирий пафос патріотизму», який переймає весь твір.

Розгляд анонімних творів Київської доби історик починає з «Слова п'якогo христолобца и ревнителя по правой вѣрѣ». Після виходу в світ праці Грушевського нові видання та текстологічні дослідження цієї пам'ятки не з'являлися. Окрім праць щодо «зародження і розвитку антицерковної ідеології», багатий матеріал «Слова» використано в серйозній монографії Х. Ловмянського: *Łowmiański H. Religia słowian i jej upadek: W. VI—XII. Warszawa, 1979. S. 134—151. Довідкова література: Словарь XI—XIV... С. 428—429.*

Авторство Феодосія Печерського щодо поучення «о казнях божіих» й зараз лишається сумнівним. Авторитетні сучасні видання: *Еремий И. П. Из истории древнерусской публицистики XI века: Послание Феодосия Печерского к князю Изяславу Ярославичу о латинянах // ТОДРЛ. М., Л., 1935. Т. 2. С. 21—38; Его же. Литературное наследие Феодосия Печерского // ТОДРЛ. 1947. Т. 5. С. 159—184. Довідкова література: *Махновець. Давня... С. 187—192; Словарь XI—XIV... С. 457—459.**

Зачеплене в подальшому викладі питання про літературну спадщину «мніха Іакова» й досі лишається заплутаним. Після знахідки С. Смирновим списку послання до князя Дмитра кінця XV ст., в якому зазначено по батьковій адресаті («Борисовичу»), останній був ототожнений з рбтовським князем Дмитром Борисовичем (1253—1294). Ос-

танне видання (з паралельним російським перекладом): *Послание Якова-черноризца к князю Дмитрию Борисовичу (Подгот. текста, пер. и коммент. В. В. Колесова // ПЛДР: XIII в. С. 456—563, 610—612. Довідкова література: *Махновець. Давня... С. 62—65; Словарь XI—XIV... С. 191—193.**

Останні видання комплексу творів Володимира Мономаха: *Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатієвським списком). С. 352—382 (з паралельним українським перекладом). Український переклад комплексу див. також *Мономах Володимир. Поучення / Пер. Леонід Махновець // Пам'ятники України. К., 1986. № 3. С. 27—37 (передруковано: Літопис Руський (За Іпатієвським списком переклав Леонід Махновець. К., 1989. С. 454—464). Головні дослідження: *Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси. Л., 1947. С. 165—177; Данидов В. В. «Октавий» Минутция Флавия и «Поучение» Владимира Мономаха // ТОДРЛ. 1947. Т. 5. С. 97—107; Лихачев Д. С. Егическа система на Владимир Мономах // Език и литература. София, 1966. № 4. С. 1—16; *Копрева Т. Н. К вопросу о жанровой природе «Поучения» Владимира Мономаха // ТОДРЛ. 1972. Т. 27. М., С. 94—108.****

Довідкова література: *Махновець. Давня... С. 32—35; Словарь XI—XIV... С. 98—102.*

У примітках до розділу згадуються такі публікації: *Слова и поучения, направленные против языческих верований и обрядов // Летописи русской литературы и древности, изд. Н. Тихомировым. М., 1863. С. 82—112; Памятники древнерусской церковно-учительной литературы: Поучения против язычества и народных суеверий / Под. ред. А. И. Пономарева. СПб., 1897. Вып. 3; *Соболевский А. И. Два русских исучения с именем Григория // Изв. ОРЯС. 1907. Т. 12, кн. 1. С. 250—262.**

Агіографічні писання

На початку розділу відчутно бракує загальних відомостей про жанр агіографії взагалі та основні типи вітчизняних житій. Цей матеріал можна знайти в таких працях: *Ключевский В. О. Курс лекций по источинковедению // Ключевский В. О. Соч.: В 8 т. М., 1959. Т. 6. С. 65—80; *Еремий И. П. Лекции по древней русской литературе. Л., 1968. С. 13—15.**

Питання про авторство творів, названих тут «Пам'яттю та похвалою Володимиру» та «Сказанням і похвалою стратотерпцю святую мученику Борису і Глебу», залишається нерозв'язаним і досі, при цьому щодо Сказання авторство Іакова тепер рiшує заперечується, а в науковому обігу воно дістало найменування «анонімного».

У першій примітці посилання на працю: *Соболевский А. И. Памятники древнерусской литературы, посвященные Владимиру Святому // ЧИОНЛ. К., 1888. Кн. 2. С. 7—68.*

Текст пам'ятки, що його приготував до друку С. О. Богуславський, був згодом опублікований: *Богуславский С. А. К литературной истории «Памяти и похвалы князю Владимиру» // Изв. ОРЯС. 1925. Т. 29. С. 105—159. Видання за найдавнішим списком: *Зимин А. А. Память и похвала Иакова Мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения Ин-та славяноведения АН СССР. М., 1963. № 37. С. 66—75. З новіших досліджень назвемо: *Фетодов Г. П. Канонизация святого Владимира // Владимирский сборник. Белград, 1939. С. 188—196; Тихомиров М. Н. Начало русской историографии // Тихоми-***

ров М. Н. Русское летописание. М., 1979. С. 61—62. Довідкова література: Махновець. Давня... С. 62—65; Словарь XI—XIV... С. 288—290.

«Сказання про Бориса і Гліба» є одним з найраніших творів давньоруської літератури, за останні десятиріччя привертало увагу багатьох дослідників як вітчизняних, так і закордонних. Взагалі вивчення твору поживалося після наукового його видання С. О. Богуславським: *Богуславський С.* Україно-руські пам'ятки XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба: Рзвідка й тексти. К., 1928. С. 1—43. Скорочений переклад див.: *Білецький.* Хрестоматія... С. 53—61. Найдавніший, Успенський список пам'ятки виданий у складі лінгвістичної публікації всього збірника: Успенський збірник XII—XIII вв./Изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон. М., 1971. С. 42—71. Видання з паралельним російським перекладом: Сказание о Борисе и Глебе / Подгот. текста, пер. и коммент. Л. А. Дмитриева // ПЛДР. Начало русской литературы: XI—нач. XII в. М., 1978. С. 278—303; 451—456.

Що ж до питань вивчення пам'ятки, які порушені тут Грушевським, то вони вирішувалися по-різному. Л. Мюллер вважає, що вже 1019 р. при дворі Ярослава виникла сага про вбивство Бориса і Гліба та про боротьбу Ярослава із Святополком. Ярославом же було доручено митрополитові Івану скласти розповідь про ці події, що й було зроблено грецькою мовою. Ці два тексти разом із усними переказами й були використані авторами пам'яток про Бориса і Гліба. (*Müller L.* Studien zur altrussischen Legende der heiligen Boris und Gleb // Zeitschrift für slavische Philologia. 1952. Bd. 23. S. 60—77; 1956. Bd. 25. S. 329—363; 1959. Bd. 27. S. 274—322; 1962. Bd. 30. S. 14—44.

Якщо згаданий грецькомовний мученик таки існував, він не відбився в грецькій агиографії. До речі, й відома приписка у грецькому пергаментному синаксарі XII ст., що зроблена була в Сурожі під 24 липня й фіксувала пам'ять Бориса і Гліба, мала, як це переконливо показав Г. В. Абгарян, вірменське джерело: *Абгарян Г. В.* К проблеме предполагаемой греческой версии «Сказания о Борисе и Глебе» // Русская и армянская средневековые литературы. Л., 1982. С. 235—254.

М. М. Ільїн намагався довести, що «Сказання являє собою первісну літературну обробку фольклору про Бориса і Гліба, яка виникла близько 1072 р. У творі, на його думку, залишилися сліди впливу житій чеських святих X ст. Людмили й Вячеслава (*Ильин Н. Н.* Летописная статья 6523 года и ее источники: Опыт анализа. М., 1957).

Вважаючи, як і М. М. Ільїн, що «Сказання» було складене в Києво-Печерському монастирі, А. В. Поппе зосередив увагу на критиці текстологічних побудов своїх попередників; зокрема, він переконливо, як на наш погляд, довів, що культ Бориса і Гліба не міг виникнути раніше останніх років княжіння Ярослава і, в усякому разі, до створення «Слова о Законі і Благодаті» (1049—1050): *Поппе А. В.* О роли иконографических изображений в изучении литературных произведений о Борисе и Глебе // ТОДРЛ. 1966. Т. 22. С. 24—45; *Poppe A.* O powieści o męczeństwie i cudach Borysa i Gleba: Okoliczności i czas powstania utworu // Slavia Orientalis. 1969. Roczn. 18, № 3. S. 267—292; № 4. S. 359—382.

Що ж до проблеми художньої своєрідності твору, якій приділяє найбільшу увагу Грушевський, то її розглядав І. П. Єрьомін. Дослідник відзначив, зокрема, «акварельність» зворушливого образу юнака Гліба, широке застосування внутрішнього монологу, умовні форми художнього часу, «внутрішню вірогідність» подій, що їх відтворює автор: *Еремин И. П.* «Сказание» о Борисе и Глебе // *Еремин И. П.* Литература Древней Руси: Этюды и характеристики. М.; Л., 1966. С. 18—27. Див. також: *Адрианова-Перетц В. П.* Сюжетное повествование в житийных

памятниках XI—XIII вв. // Истоки русской беллетристики. С. 88, 92—96.

Згаданий у перекладеному Грушевським «чуді» Бориса і Гліба «старшина кліриків» Лазар, на думку М. М. Вороніна, згодом став єпископом Переяславським і написав Сказання між 1115 і 1117 р.: *Воронин Н. Н.* Анонимное сказание о Борисе и Глебе, его время, стиль и автор // ТОДРЛ. 1957. Т. 13. С. 11—56. Критику цієї гіпотези див., зокрема: *Дмитриев Л. А.* Сказание о Борисе и Глебе // Словарь XI—XIV... С. 403—404. Окрім названої статті (С. 398—408), літературу питання див.: *Махновець.* Давня... С. 51—56.

Літописна повість про Печерський монастир

На відміну від Києво-Печерського патерика (див. нижче) літописні записи про Печерський монастир не викликали в останні десятиріччя особливої зацікавленості у дослідників. Проте можна відзначити, що здогадка О. О. Шахматова про авторство Никона (*Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908. С. 423—460) — в контексті його загальної концепції розвитку літописання — була прийнята і розвинута М. Д. Присьоловким (*Присьолов М. Д.* История русского летописания XI—XV вв. Л., 1940. С. 24—26, 31—33) і Д. С. Лихачовим (*Лихачев Д. С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1947. С. 82—93).

Розділ містить уривок першого перекладу цього твору українською мовою. Тепер маємо повні переклади, зокрема: *Повість врем'яних літ...* С. 246—259 (давньоруський текст і український переклад).

Нестор

Краще видання Чтенія о житті Бориса і Гліба: *Богуславський С.* Україно-руські пам'ятки XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба... С. 179—206. Питання про час написання Нестором цього життя лишається спірним. Датування О. О. Шахматова, яке приймає Грушевський, у наш час захищає лише А. В. Поппе: *Poppe A.* Chronologia utworów Nestora hagiografa // Slavia Orientalis. 1965. Roczn. 14, № 3. S. 287—305. Більшість дослідників нині датують Чтеніє початком XII ст.

Деякі спостереження над художньою формою Чтенія див.: *Еремин И. П.* Лекции по древней русской литературе. С. 21—23; *Фрейданк Д.* Повторы и их функции в Чтении о Борисе и Глебе // Проблемы культурного наследия. М., 1985. С. 57—64.

Другий твір Нестора, Житіє Феодосія Печерського, датують зараз тим же часом, що й Чтеніє о житті Бориса і Гліба — початком XII ст. Сучасні видання: Успенський збірник... С. 71—135; Житіє Феодосія Печерського / Подгот. текста, пер. и коммент. О. В. Творогова // ПЛДР: XI—начало XII в. М., 1978. С. 304—391; 456—459 (з паралельним російським перекладом). Англійський та німецький переклади вказані в праці: *Творогов О. В.* Нестор // Словарь XI—XIV... С. 277. Українського перекладу немає.

Розглядаючи цей твір Нестора головним чином з боку колізії «слідування літературним взірцям — реалії», Грушевський надто суворо, як на нашу думку, оцінює його художній рівень. У наш час художні особливості Житія Феодосія розглянуті в працях: *Адрианова-Перетц В. П.* Задачи изучения «агиографического стиля» Древней Руси // ТОДРЛ. Т. 20. С. 46—51; *Еремин И. П.* К характеристике Нестора как писателя // *Еремин И. П.* Литература Древней Руси... С. 28—41. Ф. Сіфкес до-

слідив композицію твору (*Siefkes F. Zur Form des Zitierte Feodosija. Berlin; Zürich, 1970*), *И. Бьортнес* — один із композиційних прийомів (*Börtnes J. Frame Technique in Nestor's «Life of St. Theodosius» // Scando-Slavica. Copenhagen, 1967. T. 13. P. 5—16*).

Чуда св. Миколая

У примітці до розділу є посилання на публікації: *Соболевский А. И. Материалы и исследования... С. 167—177*; *Леонид. Посмертные чудеса святителя Николая, архиепископа Мирлицкого чудотворца: Памятник древней русской письменности XI в./Труд Ефрема, еп. Переяславского (по пергаменной рукописи исхода XIV в. библиотеки Троице-Сергиевой лавры, № 9. СПб., 1888 (ПДПИ, № 72); Памятники старинной русской литературы, изд. гр. Г. Кушелевым-Безбородко/Под ред. Н. Костомарова. СПб., 1860. Вып. 1—2. С. 71—74.*

«Чуда св. Миколай» після виходу в світ праці Грушевського не ввчалися, див.: *Творогов О. В. Житие Николая Мирлицкого // Словарь XI—XIV... С. 168—172*. Фольклорист Б. О. Успенський дослідив трансформацію образу Миколай в Північній Русі, встановивши, зокрема, перенесення на нього деяких ритуальних функцій та зовнішніх рис бога Велеса (Волоса) і його тваринних епіфаній та формування з Миколай так званого «російського Бога» — протиставленого, між іншим, українському Георгію («русскому Юрку»): *Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей: Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирлицкого М., 1982*.

Паломник Данила игумена. В наш час твір игумена Данила, як і твори його послідовників, відносять до чітко визначеного окремого жанру — хождень. Див., зокрема: *Данилов В. В. О жанровых особенностях древнерусских хождений // ТОДРЛ. 1962. Т. 18. С. 21—37*; *Прокофьев Н. И. Русские хождения XII—XV вв. // Литература Древней Руси и XVIII в. М., 1970. С. 9—13*.

Повного друкованого українського перекладу Хождіння поки що немає. Тим часом два французькі, німецький та англійський переклади були видані в XIX ст. Уривки давньоруського тексту: *Билецкий. Хрестоматия... С. 76—79*. Новітнє видання з паралельним російським перекладом: *Хождение игумена Даниила / Подгот. текста, пер. и коммент. Г. М. Прохорова // ПЛДР: XII век. М., 1978. С. 24—115; 627—645*. Довідкова література: *Махновець. Давня... С. 42—45*; *Словарь XI—XIV... С. 109—112*.

Письменство історичного характеру

На початку розділу Грушевський викладає стислу, але багату думкою програму дослідження літературного боку давнього літописання, пропонує методику, що має нейтралізувати такі несприятливі для естетичного вивчення його риси, як анонімність, вплив агіографії, а також поганий стан збереження рукописної традиції. Одна з головних ідей цієї програми: історична проза Київської доби створювалася в формі «окремих переказів, поетичних творів, повістей, записок», а великі літописні компіляції є подальшим етапом її розвитку, узагальнення. Отже, дослідник мусить позбавитися гіпнотичного впливу підсумкових форм літописної творчості.

У примітці Грушевський наводить «останні слова» О. О. Шахматова — дослідника літописання. Згодом видані були ще такі праці:

Шахматов А. А. «Повесть временных лет» и ее источники // ТОДРЛ. 1940. Т. 4. С. 11—150; Его же. Киевский начальный свод 1095 г. // Шахматов А. А.: 1864—1920: Сб. ст. и материалов / Под ред. С. П. Обнорского. М.; Л., 1947. С. 117—160.

Старий київський літопис і його літературний матеріал

Головні сучасні видання «Повісті врем'яних літ»: *Повесть временных лет. М.; Л., 1950. («Литературные памятники»); Повесть временных лет / Подгот. текста и коммент. О. В. Творогова. Пер. Д. С. Лихачева // ПЛДР: XI—первая половина XII в. С. 22—227; 418—451 (з паралельним російським перекладом); Повесть врем'яних літ: Літопис (За Іпатіївським списком)... С. 5—353; 382—473*. Переклади французький, шведський, німецький, румунський, англійський, чеський, польський, значені в бібліографічному списку до праці: *Творогов О. В. Повесть временных лет // Словарь XI—XIV... С. 337—343*. Тут же (С. 342—343) надзвичайно велика література питання, до якої ми будемо звертатися нижче. Довідкова література ще: *Махновець. Давня... С. 85—108; 30—31; 108—114; 119; Дмитриева Р. П. Библиография русского летописания. М.; Л., 1962*; *Казакевич А. Н. Советская литература по летописанию: 1960—1972 гг. // Летописи и хроники: 1976. М. Н. Тихомиров и летописеведение. М., 1976. С. 294—356*.

Викладена далі концепція початку давньоруського літописання не знайшла підтримки у спеціалістів.

Василя, чий «славну повість» під 1097 р. розглядає Грушевський, М. Х. Алешковський вважає одним із основних редакторів «Повісті врем'яних літ», якому, зокрема, належить її переробка 1119 р., що внесла, на думку дослідника, до тексту Нестора трактати з греками, фрагменти в Хроніки Георгія Амартола та ін.: *Алешковський М. Х. «Повесть временных лет» та її редакція // Укр. іст. журн. 1967. № 3. С. 37—47*; *Его же. Повесть временных лет: Судьба литературного произведения в Древней Руси. М., 1971. С. 32—52*. Пор.: *Творогов О. В. Василий // Словарь XI—XIV. С. 91—92*.

Грушевський зазначає, що Василя вважають «духовною особою, і це можливо». Це думка О. О. Шахматова. Сучасний дослідник В. В. Яременко бачить у ньому боярина. З свого боку, Б. О. Рибаків визнає можливість тотожності цього, на його думку, «мужа» князя Святополка з Василем — посадником у місті Володимирі, який був згаданий у тій самій літописній повісті: *Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. М., 1963. С. 57—58*). Зазначимо, що згаданий він тут у малопрямому для нього контексті: «посадник же Василь выъже из города».

Думки сучасних дослідників про письменницьку діяльність игумена видубецького Сильвестра та його участь у давньому літописанні розійшлися. Так, М. Х. Алешковський вважає, що «Сильвестр в 1116 р. обмежився лише перепискою тексту Нестора» (*Алешковський М. Х. Повесть временных лет... С. 52*). На думку ж Л. Мюллера, редакція, що була складена Сильвестром, дійшла до нас у складі Іпатіївського літопису (*Müller L. Die «Dritte Redaktion» der sogenannten Nestorchronik // Festschrift für M. Woltner zum 70. Geburtstag. Heidelberg, 1967. S. 171—186*). О. В. Творогов справедливо констатує, що «обсяг і характер редакторської праці Сильвестра неясні» (*Творогов О. В. Повесть временных лет // Словарь XI—XIV... С. 341*).

*Відгомони поетичної творчості: об'єкти творів
передволдимирової доби, захвані в літописі*

В. В. Яременко дивиться на можливість реконструкції «прототекстів» усної поезії Київської доби більш оптимістично, ніж Грушевський: його переклад «Повісті врем'яних літ» рясніє віршованими відтвореннями цієї поетичної традиції: *Повість врем'яних літ: Літопис... С. 11—17; 24; 28—34 та ін.*

До літописних переказів «печенізького циклу» в останні десятиріччя зверталися з різних боків. Так, В. П. Адрианова-Перетц побачила в них втілення літописцем «цілком народного ставлення до ворогів: вони посоромлені, до того ж не перевагою сили, а вмінням, розумом»: (*Адрианова-Перетц В. П. Древнерусская литература и фольклор. Л., 1974. С. 33*).

В примітках до розділу названі, окрім уже цитованих Грушевським, такі праці: *Халанский М.* К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем // ЖМНП. 1902. Июнь. С. 287—356; *Сухомлинов М.* О преданиях в древней русской летописи // Основа. 1861. Червень. С. 51—71. (або: Сб. ОРЯС. 1908. Т. 85. С. 248—272); *Песни, собр. П. Н. Рыбниковым. М., 1861. С. XX* (Примітки П. О. Безсонова); *Квашнин-Самарин Н. Д.* Русские былины в историко-географическом отношении // Беседа. 1871. № 4—5; *Костомаров Н. И.* Предания первоначальной русской летописи в соображениях с русскими народными преданиями в песнях, сказках и обычаях // Вестн. Европы. 1873. № 1—3; *Шахматов А. А.* Мстислав Лютый в русской поэзии // Пошана: Сб. в честь Н. Ф. Сумцова. Харьков, 1909. С. 82—91.

Поетичні твори Володимирового циклу

Розділ цей є змістовним оглядом проблематики, пов'язаної з відбиттям у початковому літописі «епосу» про Володимира. Грушевський викладає тут концепції і здогадки своїх попередників, доповнюючи їх власними спостереженнями над текстами, сюжетними паралелями, несподіваними гіпотезами. Особливо цікаві його спостереження над «вертикальними» зв'язками в цьому епічному матеріалі: усобиця Святославичів — усобиця Володимировичів, Олег Віщий — Ілля та ін.

Примітки й текст розділу містять посилання на праці: *Кирпичников А. И.* Опыт сравнительного изучения западного и русского эпоса: Поэмы ломбардского цикла. М., 1873; *Халанский М.* Великоорусские былины Киевского цикла. Варшава, 1885; *Лобода А.* Русские былины о сватовстве. К., 1905; *Шахматов А. А.* Корсунская легенда о крещении Владимира // Сб. статей в честь В. И. Ламанского. СПб., 1906; *Халанский М. Г.* Экскурсы в область древних рукописей и старопечатных изданий // Зап. Харьк. ун-та. 1902. Кн. 1. С. 24—32; Кн. 2. С. 33—48; *Зубовский А. И.* Памятники древнерусской литературы, посвященные Владимиру св. // ЧИОНЛ. 1888. Кн. 2. С. 7—68; *Халанский М.* К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем; *Его же.* Ilias von Reussen und Iija Muromec // Archiv für slavische Philologie. Berlin, 1902. Т. 25. S. 440—451; *Müllenhoff K.* Zeugnisse und Excursus zur Deutschen Heldensage // Haupt's Zeitschrift. Т. 12.

З розглянутих тут сюжетів найбільшу увагу пізніших дослідників привернув, мабуть, переказ про кожум'яку. У 50-ті роки навіть виникла полеміка про жанрову специфіку його фольклорного прототипу. Д. С. Лихачов бачив у ньому запис або переповідання билини (*Лихачев Д. С.* Былевой эпос X—первой половины XI века // Русское народное поэтическое творчество: Очерки по истории русского народного

поэтического творчества X—начала XVIII в. М.; Л., 1953. Т. 1. С. 180). Тієї ж думки був К. Стіф: *Стіф К.* Взаимоотношения между русским летописанием и русским народным эпосом // Scando-Slavica. Copenhagen, 1958. Т. 4. Р. 68. Б. М. Путилов, навпаки, прийшов до висновку, що хоч тут і є деякі подібності до епосу, «билини на сюжет даної літописної оповіді бути не могло»: *Путилов Б. Н.* Русский историко-песенный фольклор XIII—XVI веков. М.; Л., 1960. С. 37.

Інші відгомони поетичної творчості XI віку

Майже одночасно з Грушевським і незалежно від нього намагався на тому ж матеріалі реконструювати творчість та біографію Бояна М. В. Шляков: *Шляков Н. В.* Боян // Изв. ОРЯС. 1928. Т. 1. С. 483—498. Останні дослідження Боянної поетичної манери й ставлення до неї автора «Слова о полку Игоревім» див.: *Шарыкин Д. М.* Боян в «Слове о полку Игореве» и поэзия скальдов // ТОДРЛ. 1976. Т. 31. С. 14—22. *Его же.* Скандинавская литература в России. Л., 1980. С. 11—22; *Соколова Л. В.* Зачин в «Слове о полку Игореве» // Исследования «Слова о полку Игореве». Л., 1986. С. 65—74; *Дмитриев Л. А.* Боян // Словарь XI—XIV... С. 83—91. Відзначимо також малопереконливу спробу зв'язати Бояна з книжною християнською традицією: *Сырцова Е. Н.* Философско-мировоззренческие коннотации поэтики «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и мировоззрение его эпохи. К., 1990. С. 47—54.

У тексті та в примітці розділу Грушевський відсилає читачів до праць: *Голубовский П. В.* Служба святым мученикам Борису и Глебу в Иваницкой минее 1547—1549 гг. // ЧИОНЛ. 1900. Кн. 14. С. 125—164; *Вяземский П. П.* Замечания на Слово о полку Игореве. СПб., 1875; *Миллер В. Ф.* Взгляд на Слово о полку Игореве. М., 1877; *Его же.* Заметки по поводу сборника Верковича: К вопросу о национальности Бояна в «Слове о полку Игореве» // ЖМНП. 1877. Октябрь. С. 110—115.

Щодо змісту примітки. Виправлення «сь лъпъ» замість «слъпъ» було мовчки відкинута не лише О. О. Шахматовим. Із сучасних дослідників не приймає його, зокрема, В. В. Яременко (*Повість врем'яних літ: Літопис... С. 282*). Необхідність читати тут «сь лъпъ» доводить Д. С. Лихачов: *Лихачев Д. С.* Текстология: На материале русской литературы X—XVII веков. 2-е изд., перераб. и доп. Л., 1983. С. 158—159.

Церковна поезія

Зараз «Григорію, творцю канонів» за непрямыми ознаками приписують «складання канонів в службах князю Володимиру, Феодосію Печерському, на перенесення мощей Бориса і Гліба та на перенесення мощей Миколи Мірлікійського. Проте ім'я Г[ригорія] в рукописах не згадується, а час складання окремих канонів викликає спори»: *Творогов О. В.* Григорий // Словарь XI—XIV... С. 108.

За часів згаданого Грушевським митрополита Івана було встановлено шанування пам'яті Бориса і Гліба і побудований храм на їхню честь. Старші списки Службової Мінеї, в якій під 24 липня читається служба Борисові та Глібу, О. В. Творогов датує «рубежем XI—XII ст.»: *Творогов О. В.* Иоанн // Словарь XI—XIV... С. 206.

У тексті й примітках знаходимо посилання на такі видання: Патерик Киевского Печерского монастыря / Под ред. Д. И. Абрамовича. СПб., 1911; Макарий, митр.: История русской церкви. СПб., 1872. Т. 1; *Срезневский И. И.* Древние памятники русского письма и языка // Изв.

ОРЯС. 1861—1863. Т. 10. Ствп. 417—583; Голубинский Е. Е. История русской церкви. М., 1904. Т. 1.

Нових досліджень розглянутих в цьому розділі творів немає, взагалі тексти давньоруської гімнології в останні роки майже не вивчалися.

ТВОРЧИСТЬ XII—XIII В. «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ»

Присвяту частини тому, в якій розглядається «Слово о полку Ігоревім», пам'яті Омеляно Огоновського (1833—1894) в першу чергу обумовлено, мабуть, тим, що цей видатний український філолог, професор Львівського університету був автором першої української монографії про цю пам'ятку: *Огоновський О.* Слово о полку Ігоревъ: Поетичний пам'ятник руської письменності XII віку. Львів, 1876. У тексті розділу Грушевський відзначив «шановне місце цієї праці», зокрема «завдяки тверезій обережності і філологічному тактові» в реконструкції тексту «Слова». Ці сторони праці О. Огоновського не позбавляють її наукової цінності і в наш час.

Поява «Слова» і студії над ним

Сановитий колекціонер, історик, державний діяч, видавець *О. І. Мусіна-Пушкіна* викликає до себе у сучасних дослідників ставлення більш прихильне, ніж у Грушевського. Див.: *Дмитриев Л. А.* Первые издатели «Слова» // Вестн. АН СССР. 1976. № 4. С. 97—103; *Козлов В. П.* Кружок А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве»: Новые страницы истории древнерусской поэмы в XVIII в. М., 1988.

У наш час архімандрит *Іоїль Биковський* (1706 або 1726? — 1798) зайняв своє місце в історії української і російської культури як церковноосвітній діяч, релігійний письменник, педагог та видавець. Вихованець, а з 1757 р. — викладач Києво-Могилянської академії, він у 1758 р. був відправлений до Петербурга «законовчителем» Сухопутного шляхетського корпусу. З 1766 по 1775 р. був архімандритом Троїцько-Ільїнського монастиря в Чернігові. З 1776 р. він архімандрит Спасо-Ярославського монастиря і ректор Ярославської семінарії, ці посади Іоїль посідає офіційно до середини 1787, фактично до липня 1788 р.

Іоїль Биковський — автор своєрідних драматизованих «Б'єсід евангельських» (до 1782 р.) та двох христологічних віршів у тому ж україномовному рукописі-автографі (ЦНБ, собр. ЦАМ ДА, № 34 (старий № 1.23.23), трьох проповідей, складач та видавець збірника афоризмів та виписок «Истинна» (Ярославль, 1787), видавець «Букваря, или Начального учения...» (Чернігів, 1765).

Нещодавно *Г. М. Моїсеєва*, спираючись на свій аналіз знайдених в архівах описів книгошховища Спасо-Ярославського монастиря, дійшла висновку, що зазначений у них «Хронографъ в дестъ», який за описом 1788 р. був нібито «за ветхостию и согнтием уничтожень», переданий насправді *О. І. Мусіну-Пушкіну*, проте не архімандритом Іоїлем, а його церковним начальством — Арсенієм Верещагіним, митрополитом Ростовським і Ярославським: *Моїсеєва Г. Н.* Спасо Ярославский хронограф и «Слово о полку Игореве». 2-е изд., доп. и перераб. Л., 1984. С. 95; *Ее же.* Быковский Иван (в монашестве Иоиль) // Словарь русских писателей XVIII века. Л., 1988. Вып. 1. С. 138. У свою чергу, *О. В. Творогов* і *В. П. Козлов* намагаються довести, що Хронограф зі «Словом» взагалі походить не із Спасо-Ярославського монастиря, а з Ростовського архієрейського дому: *Творогов О. В.* К вопросу о датировке Мусин-Пушкинского сборника со «Словом о полку Игореве» // ТОДРЛ.

1976. Т. 31. С. 162—163; *Козлов В. П.* Кружок А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве»... С. 138—141. Згідно з цією гіпотезою, Іоїль Биковський вже зовсім не причетний до підкриття «Слова».

Тим часом виявлені непрямі свідчення, що саме Спасо-Ярославський хронограф і був тим збірником, що опинився в колекції *О. І. Мусіна-Пушкіна*: *Росовецький С. К.* Слідами Мусін-Пушкінського збірника із «Словом о полку Игоревім» // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. К., 1988. С. 69—87. З іншого боку, уважне вивчення описів Спасо-Ярославського монастиря та «Щоденника» Арсенія Верещагіна свідчить, що Іоїль виконував обов'язки архімандрита до 6 травня 1788 р. Але вже між січнем 1788 та травнем 1789 р. *І. П. Єлагін* прочитував «Слово» в своєму «Опыте повествования о России», посилаючись при цьому на «рукопись книгохранительн[ицы] г-на Пушкина» (*Козлов В. П.* Кружок А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве». С. 147—150).

Питання, хто в культурі нового часу «подав першу звістку» про «Слово», досить складне. Якщо починати із Спасо-Ярославського хронографа, то ще *Дмитро Туптало* (1651—1709), український письменник, що за наказом Петра I став митрополитом Ростовським, в «Літописі келейному» 1709 р. посилався на «Хронограф Спасский Ярославский». Таким чином, *Дмитро звів*, користуючись сучасним виразом, цей збірник зі «Словом» до наукового обігу. Що ж до самої пам'ятки, то в рукописній праці це першим зробив згаданий вище *І. П. Єлагін*, а в друкованій — *П. О. Плавильщиков* у статті «Нечто о врожденном свойстве душ русских», що була надрукована в лютневому номері журналу «Зритель». Див.: *Берков П. Н.* Заметки к истории изучения «Слова о полку Игореве» // ТОДРЛ. Т. 5. С. 135. Щоправда, *П. О. Плавильщиков* висловився досить туманно, тому першою прямою згадкою про пам'ятку в друкованій творі можна вважати примітку *М. М. Хераскова* до другого видання його поеми «Владимир»: Творення *М. Хераскова*. М., 1797. С. 301. Що ж до статті в «Le spectateur du Nord», то її беззаперечно атрибуують *М. М. Карамзину*.

За новими архівними даними, особняк *О. І. Мусіна-Пушкіна* був спочатку пограбований, а вже потім згорів. Отже, дорогоцінний рукопис, скоріш за все, був розчавлений чобітьми французьких солдатів, які більше цікавилися винним погребом графа, ніж його бібліотекою. Як з'ясувалося, володар особняка ще до окупації Москви послав із ярославського фольварку Іломни валку на 32 коні, якою було вивезено 180 пудів графського добра, в тому числі все срібло, родовий архів та ділові папери. На жаль, управитель *Т. Шепягін*, якому було доручено цю операцію, мав своє поняття про те, що треба було рятувати в першу чергу. Цікаво, що «после грабительства» з Москви було такі привезено 66 «руських книг», пошкоджених пожежею та грабунком дому. За іронією долі, всі книги, що збереглися, були друковані.

Фальшиві рукописи «Слова», на які піймався не лише *О. Ф. Малиновський*, а й сам *О. І. Мусін-Пушкін*, були зроблені для заробітку *О. І. Бардіним*. Див.: *Сперанський М. Н.* Русские подделки рукописей в начале XIX в.: Бардин и Сулакадзе // Проблемы источниковедения. М., 1956. Вып. 5. С. 44—62. Так званий Шукінський список XIX ст. (ДІМ, збір. Шукіна, № 1075), який теж вважався підробкою, походить, як виявилось, від тексту мусін-пушкінського збірника. Див.: *Гаврюшин Н. К.* Шукинская рукопись «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и его время. С. 392—412; *Росовецький С. К.* Слідами Мусін-Пушкінського збірника... С. 86—87.

Що ж до кодикологічного вивчення рукопису «Слова», то зараз мусін-пушкінський збірник вважають конволютом. При цьому спостережен-

ня С. А. Селівановського ведуть до списку Хронографа XVII ст. (див. про нього нижче), а раніші дати (тепер тримаються більше XVI ст., а Л. П. Жуковська в цитованій праці — «другої половини XV ст.», с. 121—122) — до «прибавлень» до нього, серед яких було переписано й «Слова».

Відому приписку писця Доміда в Апостолі 1307 р. Грушевський наводить з традиційною кон'ектурою, в якій немає потреби. В рукопису: «...гняше жизнь, наши въ князѣхъ которы». Це читання ще далі відводить текст приписки від «Слова». Існує думка, що подібність тут пояснюється цитуванням спільного джерела, можливо, поеми Бояна. Див.: Тихомиров М. Н. Боян и Троянова земля // Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950. С. 181—182. Передруковано: Тихомиров М. Н. Русская культура X—XVIII веков. М., 1968. С. 52.

Згадані Грушевським стилістичні паралелі «Слова» із «Словом Адама ко Лазарю» («Слово про Лазарева воскресення») розглянула В. П. Адрианова-Перетц у книжці «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI—XIII веков» (Л., 1968. С. 54). Що ж до текстуральних схожостей між «Словом» та «Задонщиною», то з позиції первісності тексту «Слова» вони найбільш докладно вивчені в працях: Адрианова-Перетц В. П. «Слово о полку Игоревім» і «Задонщина» // Рад. літературознавство. К., 1947. № 7—8. С. 135—186; «Слово о полку Игореве» и памятники Куликовского цикла: К вопросу времени написания «Слова». М.; Л., 1966.

Про південноруський внесок в створення «Задонщини», українське походження її «Синодального списку», власником якого був відомий російський письменник Сільвестр Медведєв, див.: Росовецький С. К. «Слово о полку Игоревім» в контексті спадкоємних зв'язків давньої російської та староукраїнської літератур // Рад. літературознавство. К., 1985. № 7. С. 28—31.

Час показав, що Грушевський надто оптимістично оцінював перші перемоги над скептиками. Після виходу в світ його «Історії української літератури» вивчення «Слова» пережило дві нові хвилі скептицизму. Одну започаткував А. Мазон: Mazon A. Le Slovo d'Igor. Paris, 1940. Другу — праці О. О. Зіміна.

Зроблений Грушевським огляд змісту мусін-пушкінського збірника із «Словом» тепер погребує уточнення. Зокрема, починав його Хронограф 1617 р. поширеної редакції, що виникла не раніше 1620 р. (Творогов О. В. К вопросу о датировке... С. 138—140). За Хронографом йшов літопис із титулом, що розшифровує його як список Новгородського першого літопису Молодшого ізводу (там же, с. 140).

Згадану істориком чернетку О. С. Пушкіна тепер прочитано інакше: «...скільки знаходиться оной в плаче Ярославны, в описании битвы»: Пушкин А. С. Полное собрание сочинений: В 10 т. М.; Л., 1949. Т. 7. С. 503.

В тексті коментованої частини розділу згадуються дослідники «Слова» та їхні праці, окремі з яких потребують за сучасними вимогами більш докладної презентації. Це А. Л. Шльоцер (1735—1809), відомий дослідник давньоруського літописання. В російському виданні своєї монографії «Нестор» він сформулював тезу про давність тексту та автентичність «Слова», хоч на перших порах ставився до нього скептично. Далі згадано К. Ф. Калайдовича (1792—1832), який дуже багато зробив для з'ясування обставин знахідки «Слова» та учасників підготовки

пам'ятки до друку — історика, археографа та визначного архівіста О. Ф. Малиновського (1762—1840) та М. М. Бантиша-Каменського (1737—1814), теж архівіста. «Істориком України» був його син Д. М. Бантиш-Каменський, автор «Історії Малої Росії» (В 4 т. 1882).

Корисно згадати тут і праці перших скептиків. М. П. Рум'янцева, митрополит Євгеній Болховітинов та А. Л. Шльоцер (два останні — до переімені своїх поглядів) висловлювалися усно. Надруковані були, зокрема, такі праці: Качановский М. Взгляды на успехи российского втигства в первой половине истекшего столетия // Труды и летопись ОИДР. М., 1812. Ч. 1. С. 20—22; Строев П. Хронологический указатель материалов отечественной истории, литературы, произведений до начала XVIII века // ЖМНП. 1834. Июль. С. 155; Сенковский И. «Умозрительные и опытные основания словесности». Соч. А. Глаголева. СПб., 1834; Рец. // Библиотека для чтения. 1834. Т. 4. С. 5—6; Его же. Игорь, князь Северский: Поэма / Пер. Н. Гербеля. СПб., 1854. Рец. // Библиотека для чтения. 1854. Т. 124. № 7. С. 155. Але найбільш, мабуть, цікаве з цього боку не згадане у Грушевського «рассуждение» визначного російського слов'янофіла К. С. Аксакова «Ломоносов в истории русской литературы и русского языка» (1846); в новітньому перевиданні: Аксаков К. С., Аксаков И. С. Литературная критика. М., 1982. С. 63—66.

Далі згадуються такі праці: Максимович М. А. Песнь о полку Игореве: Из лекций о русской словесности, читанных в 1835 г. в Университете св. Владимира. СПб., 1837; Его же. Песнь о полку Игореве, сложенная в конце XII века, на древнем русском языке / Изд. с пер. на нынешний русский язык проф. русской словесности М. Максимовичем для своих слушателей. К., 1837; Дубенский Д. Слово о плъку Игоревѣ Святослава Пѣтворца старого времени. Объясненное по древним письменным памятникам // Рус. достопамятности. М., 1844. Ч. 3. С. 1—V. 1—316; Пекарский П. Слово о полку Игореве по списку, найденному между бумагами имп. Екатерины II // Зап. Академии Наук. 1864. Т. V. № 2. С. 1—43; Тихомиров Н. С. Слово о полку Игореве: Изд. для учащихся. М., 1866; Грамматин Н. Ф. Рассуждение о древней русской словесности. М., 1809; Его же. Критическое рассуждение о «Слове о полку Игореве» // Вестн. Европы. 1822. Ч. 126, № 18. С. 113—139.

Розглядаючи проблему «української стихії» в «Слові», зокрема мовної, Грушевський посилається на такі праці: Калайдович М. Ф. Опыт решения вопроса, на каком языке писано песнь о полку Игореве // Тр. ОЛРС. 1818. Ч. 2. С. 1—32; Полевой Н. А. История русского народа. М., 1830. Т. 2; Т. 3. Его же. Очерки русской литературы. М., 1839. Сучасний стан вивчення питання про національне забарвлення мови «Слова» характеризує узагальнююча стаття «Язык „Слова о полку Игореве“», що поміщена в кн.: Булахов М. Г. «Слово о полку Игореве» в литературе, искусстве, науке: Крат. энциклопед. слов. Минск, 1989. С. 239—240. Про мову пам'ятки тут сказано лише, що це «типова (?)» літ. мова Київської епохи в історії схід. слов'ян, яка виникла на живій народній осн'ові». Це марнослів'я відповідає загальному рівню книжки, щоправда, напрочуд багато оздобленої іконографічним матеріалом; сам автор фігурує на трьох фото, а добрий його знайомий «академік АН СРСР... І. В. Петрянов-Соколов» — на двох (с. 46, 141). Перехтуючись до замітки про мову «Слова», відзначимо, що в кінці її сказано: «Все більшого значення набувають праці, в яких мова «Слова» вивчається на тлі широких діал. ареалів трьох схід.-слов. мов». Хоча пам'ятку і вважають своїм надбанням три народи, немає сумніву, що виникла вона на терені лише одного з них, тож найбільше значення тут все ж таки мають вивчення говірок українських (Німчук В. В. «Слово

о полку Игоревім» і народна мова // Мовознавство. 1967. № 4. С. 79—81; 1968. № 1. С. 36—40) та південно-російських: *Козырев В. А.* Словарные параллели к лексике «Слова о полку Игореве» в современных брянских и других народных говорах // *Брянские говоры*. Л., 1975. Вып. 3. С. 56—148; *Его же*. Словарный состав «Слова о полку Игореве» и лексика современных русских народных говоров // *ТОДРЛ*. Т. 31. С. 93—103.

А коли текст «Слова» розглядається як нічийний, а мова його — «типовою літературною», не дивно, що у виданнях згладжуються й ті протоукраїнські мовні риси, що в ньому збереглися на шляху від авторського тексту до давнього російського списку мусін-пушкінського збірника. Так, в усіх реконструкціях давньоруського тексту «Слова» — від виданої в серії «Літературні пам'ятники» 1950 р. до зробленої нещодавно М. О. Мещерським та О. О. Бурикіним (Слово о полку Игореве. Л., 1985) — українська форма наказового способу, що збережена і в виданні 1800 р. і в Катерининській копії, послідовно виправляється на «типову»: було «Уже понизить стязи свои, вонзить свои мечи верзени...», виправлено на «понизите», «вонзите».

Наступні сторінки розділу присвячено колізії «книжності — фольклорності» пам'ятки в історії її вивчення. Тут, зокрема, названі праці: *Буслаев Ф. И.* Об эпических выражениях украинской поэзии: По поводу выхода сборника украинских песен Максимовича // *Москвитянин*. 1850. № 18, ч. 5. С. 19—36; *Белинский В.* Русская народная поэзия // *Отеч. зап.* 1849. № 11. С. 5—18; *Погодин М. П.* Письмо к С. Шевыреву о десятой декции // *Москвитянин*. 1845. № 1. С. 14—22; *Максимович М. А.* О народной исторической поэзии в древней Руси: Письмо к М. П. Погодину // *Москвитянин*. 1845. № 3. С. 1—7; № 8. С. 47—57 (передруковано: *Максимович М. А.* Собрание сочинений. К., 1880. Т. 3. С. 480—497); *Погодин М. П.* Ответ М. А. Максимовичу // *Москвитянин*. М., 1845. № 3. С. 7—10. *Вяземский П. П.* Замечания на Слово о полку Игореве. СПб., 1875; *Лавровский Н. А.* О новом чешском переводе «Слова о полку Игореве» // *ЖМНП*. 1870. Октябрь. С. 276—302; *Майков Л. Н.* О былинах Владимиров цикла. СПб., 1863; *Миллер Всев. Ф.* Взгляд на Слово о полку Игореве. М., 1877; *Веселовский А. Н.* Новый взгляд на Слово о полку Игореве: По поводу статьи В. Миллера // *ЖМНП*. 1877. Август. С. 267—306; *Барсов Е.* Причитания Северного края. М., 1872. Ч. 1; 1882. Ч. 2; *Владимиров П. В.* Слово о полку Игореве // *Университетские изв.* 1894. Вып. 1. С. 65—135; *Его же*. Древняя русская литература Киевского периода XI—XIII веков. К., 1900. С. 278—354. Складне це питання й дотепер не знайшло однозначного розв'язання. Оскільки ж Грушевський повертається до нього в розділі «Форма „Слова“», то й ми наведемо сучасну літературу питання в коментарі до цього розділу.

Останній уступ розділу присвячено проблемі усталення тексту «Слова». Тут згадано, між іншим, змістовну працю: *Козловский И. И.* Палеографические особенности погребшей рукописи Слова о полку Игореве // *Древности*: Тр. Моск. археолог. о-ва. 1890. Т. 13. С. 3—15: Що ж до видань «Слова», то найкращими науковими вважаються: *Перетц В. М.* Слово о полку Игоревім: Пам'ятка феодальної України-Русі XII віку: Вступ. Текст. Коментар. К., 1926; Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950; Слово о полку Игореве в українських художніх перекладах і переспівах XIX—XX ст. / Підгот. Ф. І. Маслов. К., 1953; «Слово о полку Игоревім» та його поетичні переклади і переспіви / Підгот. Л. Махновець. К., 1967; Слово о полку Игореве / Вступ. ст. Д. С. Лихачева; Сост. и подгот. текстов

Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева; Примеч. О. В. Творогова, Л. А. Дмитриева. Л., 1967; Слово о полку Игореве: Древнерусский текст и пер. / Сост., вступ. ст., подгот. древнерусского текста, комент., В. И. Стеллецкого. М., 1981; Слово о полку Игореве / Подгот. текста, пер. и комент. О. В. Творогова // *ПЛДР*: XII век. М., 1980. С. 372—387; 679—688. Вироблені лінгвістичною школою Д. С. Лихачова дуже суворо й вимогливі критерії в оцінці реконструкцій давньоруських пам'яток (Див.: *Лихачев Д. С.* Текстология... С. 462—478) обумовлюють досить холодне ставлення сучасних медієвістів до таких «гіперреконструкцій» тексту пам'ятки, які запропоновані були Р. О. Якобсоном та Б. О. Рыбаковим: *Jakobson R.* La Geste du Prince Igor — épopée russe du douzième Siècle / Texte établi, traduit et commenté sous la direction d'H. Gregoire, R. Jakobson et M. Szeftel, assistés de J. A. Joffe // *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, Ecole Libre des Hautes Etudes à New York, Université Libre de Bruxelles*. New York, 1948. Т. 8; *Якобсон Р. О.* Изучение «Слова о полку Игореве» в Соединенных Штатах Америки // *ТОДРЛ*. М.; Л., 1958. Т. 14. С. 116—121 (переклад реконструкції російською мовою); *Рыбаков Б. А.* Перепутанные страницы: О первоначальной конструкции «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и его время. М., 1985. С. 25—68. Про останню працю див.: *Яценко Б. И.* К вопросу о перестановках в тексте «Слова о полку Игореве» // *Рус. лит.* 1987. № 3. С. 105—111.

Зміст «Слова»

Переклад тексту пам'ятки, який подає тут Грушевський, сам по собі містить оригінальні її тлумачення, і хоча автор не хотів перетворювати цей розділ в коментарій, а тут і елементи коментаря. Оскільки ж розуміння деяких місць «Слова» в останні десятиріччя суттєво оновилось, надамо й ми — там, де це необхідно, — стислий коментар до деяких тлумачень Грушевського.

Початок поеми й тепер викликає у деяких дослідників підозру щодо його відповідності авторському тексту. Відзначимо спробу Р. Манна продемонструвати можливість втрати тут цілої сторінки: *Mann R.* Is There a Passage Missing at the Beginning of the Igor Tale? // *Slavic Review* (New York). 1982. № 4 (41). P. 666—672.

Коментуючи фрагмент «Игоревя, того (Олга) внуку», М. Щепкіна висувала ще й третє тлумачення: «того (Бояна) внуку»; на цьому було побудовано її гіпотезу про автора Слова як дійсного, а не метафоричного онука Боянового: *Щепкина М.* О личности певца «Слова о полку Игореве» // *ТОДРЛ*. 1960. Т. 16. С. 73—79.

В «Посулію» тепер бачать кордон Руської землі з Великим степом, отже, воно в коментованім фрагменті, всупереч думці Грушевського, «на місці».

Рефрен «О руская земле! Уже за Шеломянемъ еси» пояснюють тепер не лише так, як це робив Грушевський. В «Руській землі» бачать військо Игореве (В. І. Стеллецький), «за Шеломянемъ» першодруку тлумачать як за «Исюмським високим курганом» (П. Бутков. — Див.: *Словарь-справочник «Слова о полку Игореве»* (Сост. В. Л. Виноградова. Л., 1984. Вып. 6. С. 177) або як за «вододілом Дніпра і Дону» (*Рыбаков Б. А.* «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1972. С. 233—234; 242—243).

У фрагменті «Гзакъ бѣжить сѣрымъ влъкомъ» хан за логікою подій не тікає, навпаки, він веде військо до наступу, оточуючи Игореву дружину.

Перша з наведених Грушевським інтерпретацій фрагмента «заря свѣтъ запала» належить М. О. Максимовичу, друга — Ф. І. Буслаєву. Зараз більш популярне тлумачення, за яким «запала» — аорист, що відповідає українському «запалити». Див.: Зарубин Н. Н. Заря утренняя или вечерняя? // ТОДРЛ. 1935. Т. 2. С. 113; Мещерский Н. А., Буркин А. А. Комментарии к тексту «Слово о полку Игореве» // Слово о полку Игореве. Л., 1985. С. 450.

Гадку Грушевського, що фрагмент, який починається словами «Были вѣчи Трояни...», — це «уривок-парафраза з Боянових пісень», без посилань на Грушевського розвивав М. М. Тихомиров у цитованій вище праці «Боян й Троянова земля».

У слові «харалужныя» історик бачить «татарську назву доброї сталі», приймаючи тим самим одне з перших пояснень цього гапаксу: Бутков П. Нечто к Слово о полку Игореве // Вестн. Европы. 1821. Ч. 121. С. 38. Але ж саме з тими народами, що отримали згодом загальну назву «татар», герої «Слова» не контактували. Після П. Буткова було висунуто багато гіпотез щодо етимології та значення цього слова, більшість з яких зібрано в кн.: Словарь-справочник «Слова...». Вып. 6: С. 114—118. Своєю простотою приваблює гіпотеза, за якою мова йде про сталь та мечі з неї, що походили з домниці волинського села Харалуг: Дем'янюк Г. С. Біля джерел. Львів, 1980. С. 42—44. Загадка етимологічна — на цей раз назви села — лишається й при такому розумінні.

Темне місце «Съ тоя же Каялы Святополкъ повелѣя отца своего между угорскими иноходьцы ко Святей Софии къ Киеву» продовжує непокоїти дослідників. І. М. Кудрявцев знайшов у Софійському першому літописі та в Новгородському п'ятому літописі запис, в якому князя Ізяслава, так само, як і в Слові, поклали «в святѣй Софїи в Києвъ»: Кудрявцев И. М. Заметка к тексту «Слова о полку Игореве» «Съ тоя же Каялы Святоплкъ...» // ТОДРЛ. 1949. Т. 7. С. 407—409. Д. С. Лихачов вважає, що відомості з історії Русі XI ст. автор узяв з літопису Ігоря Святославича, що був продовженням літопису Ігоревого батька Святослава Ольговича, а цей, теж гіпотетичний літопис базувався на новгородській літописній традиції: Лихачев Д. С. Новгородские черты в «Слове о полку Игореве» // ТОДРЛ. 1985. Т. 38. С. 508—511. Л. Е. Махновець відкидає ці побудови як непотрібні і доводить, що в літописах йдеться про похорон Ізяслава не в Десятинній і не в Київській Софії, а в іншій «церкви святых Богородица». Мова йде «про церкву Успіння Богородиці, збудовану Ярославом Мудрим і освячену у 1039 році». А вираз «Слова» «ко святѣи Софїи къ Киеву» Л. Е. Махновець пояснює так: «София тут просто є символом Києва, так, як собор Святого Петра — символом Риму»: Махновець Л. Про автора «Слова о полку Игоревім». К., 1989. С. 150—151. Можна додати, що через кілька десятиріч тверитин Афанасій Нікітін напише «Пондох от Спаса святого Златоверхаго...», а не «из Твери» (Хождение за три моря Афанасия Никитина / Изд. подгот. Я. С. Лурье и Л. С. Семенов. Л., 1986. С. 5).

Виправлення в цьому ж реченні «съ... Каялы» на «съ... Канины» пропонував у свій час М. О. Максимович, а в наш час — О. І. Попов: Попов А. И. «Каяла» и «Канина» в «Слове о полку Игореве» // Рус. лит. 1967. № 4. С. 217—221. Що ж до появи тут у такому разі «Каяли», то запропоноване колись І. Смирновим розуміння її як поетичної назви реального Сююрлія було розвинуте Є. В. Барсовим, котрий припускав навіть, що «Нежатина нива, де загинув Ізяслав I-й, з таким же правом могла бути» названою Каялою-нивою чи, що те ж саме, Жаль-нивою:

Барсов Е. «Слово о полку Игореве» как художественный памятник Киевской дружинной Руси. М., 1889. Т. 3. С. 356. Реконструючи хід творчої думки автора «Слова», Грушевський близький тут до міркувань О. О. Потебні. Див.: Потебня А. А. Слово о полку Игореве. Харків, 1914. С. 55. У наш час метафоричне розуміння «Каялы» як «Жаль-ріки» захищають Л. О. Дмитрієв (Дмитриев Л. А. Глагол «каяти» и река Каяла в «Слове о полку Игореве» // ТОДРЛ. 1953. Т. 9. С. 30—38) та Б. О. Рибаків (Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. С. 223—224).

Тепер фрагмент «Усобица княземъ на поганые погыбе» читають так, як у виданні 1800 р., з перекладом: «Війна князів проти поганих припинилася».

В тлумаченні «Карна и Жля» першовидання сучасні коментатори йдуть тим же шляхом, що й Грушевський. В. О. Козирев знайшов близькі відповідники до них у територіально близьких до Новгород-Сіверщини говірках: Козырев В. А. Словарный состав «Слова о полку Игореве»... С. 102.

Фрагмент, у якому полові «емляху дань по бѣль отъ двора», дійсно, один із найзагадковіших у пам'ятці: ясна річ, що ці кочовики під час своїх нападів на Руську землю ніякої данини брати були не в змозі. Тому ця фраза, що є ремінісценцією з «Повісті врем'яних літ» (під 859 р.), зайняла своє місце в системі аргументації новітніх скептиків, а також дала Л. М. Гумільову привід віднести створення «Слова» до середини XIII ст., коли степняки-монголи дійсно обклали Русь «подмною» данною: Гумилев Л. Н. В поисках вымышленного царства: Легенда о «государстве пресвитера Иоанна». М., 1970. С. 305—345. Грушевський дає, як на наш погляд, блискуче за своєю дотепністю пояснення, до того ж збагачує при цьому емоційну палітру Ігорової пісні «гіркою іронією».

Далі він припускає, що «по бѣль» може значити «по невільниці». Ця нова здогадка пропонується Грушевським «при тім», цебто в контексті іронії на князів, що передали своє право на данину половцям.

Доводиться відзначити, що сучасні українські дослідники пропонують це тлумачення без посилань на Грушевського та ом'якуючи його досить складну побудову щодо іронічного контексту фрази. Так, Л. Е. Махновець наводить це тлумачення в своєму виданні «Слова» (К., 1983. С. 209), а в розвідці про автора пам'ятки зізнається, що «додумався» до нього «ще в 1951 році, але не одважився раніш оприлюднити цю думку»: Махновець Л. Про автора «Слова о полку Игоревім». С. 141. О. Мишанич доповнює: «Ще біль — біле полотно, сувій білого полотна»: Слово о полку Игоревім / Упоряд. та прим. О. Мишанича. К., 1986. С. 302.

У фрагменті «и великое буйство подасть Хинови» Грушевський обережно тлумачить останнє слово як назву народу. З плином часу поряд із старими розшифровками цього слова як етноніму (Фінни — В. С. Міллер, гунни — О. О. Потебня) з'явилися й нові, М. Шехтель, Д. Моравчик та О. В. Соловйов убачають тут книжкове («високого стилю») позначення угорців, Т. Г. Добродімов — «східних половців, що займали терен Подоння та були під егідою Шаруканідів». Див.: Словарь-справочник «Слова...» Вып. 6. С. 120—122.

Слово «заднюю» в уривку «преднюю славу сами похитимъ, а заднюю ся сами подѣлимъ» історик розуміє як «давнішу». Д. С. Лихачов

пропонує тепер тлумачення, за яким «слово „переднюю“ має... в пам'ятках XI—XIII ст. лише одне часове значення — „минулу, колишнюю“; „задню“ ж означало — „останню“, умовно кажучи, — „теперішню“ або „наступну“; *Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. 2-е изд. С. 258.

На думку Грушевського, «мова Святослава» закінчується словами «Туга и тоска сыну Гльбову!» Більшість дослідників і досі дотримуються тієї ж гадки, але автора вважають боярином (дехто й князем), а не «простим чоловіком». Оригінально вирішує питання про межу «золотого слова» *Л. Є. Махновець*: «Не можна довести, що тема і зміст „Слова“ не були попередньо так чи інакше продумані Володимиром (Ярославичем, зятем Святослава, за гіпотезою *Л. Є. Махновця* — автором твору. — *С. Р.*) разом із Святославом київським, — дуже вже в унісон вони діють і говорять»: *Махновець Л.* Про автора «Слова...». С. 207. Отже, дослідник вбачає тут певне співавторство героя поеми та її творця.

Перша з наведених Грушевським гадок щодо загадкового «папорзя» належить *Ф. І. Буслаєву*, приймав її й *В. М. Перетц*, друга — *Дубенському О. С.* Орлов пропонував читання «парополю» (молодші дружинники). *Ю. М. Лотман* запропонував читати «поворзи», тобто «лускоподібний ремінець, що прикріплював шлем до підборіддя». Див.: Словарь-справочник «Слова...». 1973. Вып. 4. С. 53—56; 58. З'явилася й зовсім екзотична кон'єктура: «позногти» в значенні «пазури». *Mann R.* „Iron Talons“ in the Igor Tale // Canadian Slavonic Papers. 1980. № 22. P. 408—410.

В тлумаченні фрагмента «утрѣ же возни стрикусы» минулі десятиріччя принесли певний прогрес. Стала практично загальноприйнятною елегантна кон'єктура *Р. О. Якобсона*, оперта на варіант Катерининської копії: «утрѣ же вазни с три кусы», тобто «урвав три шмата талану»: *Якобсон Р. О.* Изучение «Слова»... С. 104. Виправлення *Д. С. Лихачова*: «Утрже вазни, сь три кусы отьвори врата Нову-граду» з перекладом: «Урвав талану, з трьох спроб відкрив ворота Новгороду». Див.: *Лихачев Д. С.* «Возни стрикусы» в «Слове о полку Игореве» // ТОДРЛ. Т. 18. С. 587. Тут дещо сумнівним лишається значення слова «кус», але його знайшов у близькому контексті *Л. Є. Махновець* у тексті носія лемківського діалекту: «то нам робите кус встиду» (*Махновець Л.* Про автора «Слова...». С. 222). Запропоноване не так давно *Є. Я. Гребневою* прочитання «А ранком продзвенів трьома справами» дуже сумнівне. По-перше, неясно, чому цими справами *Всеслав* прославився саме «ранком»; по-друге, слово «кус» в значенні «справа» зафіксовано все ж таки лише в польській мові. Нарешті, «возни» першовидання в значенні «продзвенів» утворює ще один гапакс у тексті Слова. Див.: *Гребнева Е. Я.* К прочтению темных мест «Слова о полку Игореве» // Исследования «Слова о полку Игореве». Л., 1986. С. 122—128.

У фрагменті «Аще и вѣща душа въ друзѣ тѣлѣ» Грушевський приймає «попр. Міллера: дрѣзѣ». Виправлення це, мабуть, зайве. Найпростіше тлумачення варіанта першовидання запропонував *О. В. Творогов*: «Цю фразу можна розуміти і як узагальнюючий, приказковий вислів: „Хоча й віща душа в іншому тілі (цебто в тілі деяких людей) ...“»: *Творогов О. В.* Примечания // Слово о полку Игореве. Л., 1967. С. 518. У свій час *Р. Якобсон* та *М. Шефтель* у праці «The Vseslav Epos» зв'язали цей вираз із вовкулацтвом *Всеслава Полоцького* та з його народженням з «язвеном», а також знайшли цьому фрагментові паралель у скальдичному визначенні перевертня «aigí ein-hamgr»: *Jakobson R.* Se-

lected Writings. The Hague; Paris, 1966. Vol. 4. P. 345—346. *Л. О. Булаховський* переклав цей вираз: «у кого більше однієї оболонки» *Булаховський Л. А.* О первоначальном тексте «Слова о полку Игореве» // Изв. ОЛЯ. 1952. Т. 11, вып. 5. С. 446). Точніше було б: «хто не має єдиного вигляду». Відзначимо, що у східнослов'янському фольклорі уявлення про можливість існування для душі (про яку йде мова в «Слові») декількох зовнішніх виглядів (оболонки) відоме з казкового сюжету про Кошієву смерть (АТ. № 302); українська усна проза знає сюжетовіди про вовкулаків: Легенди та перекази / Упоряд. та прим. *А. Л. Іоніді*. К., 1985. С. 58:

«Босымъ вълкомъ» Грушевський ладен був розуміти як «сірим». Автор монографічного дослідження цього виразу вважає його запозиченим із тюркського фольклору (одні із половецьких тотемів); це запозичення зберігало своє філологічне забарвлення й для руської людини XII ст.: *Гордлевский В. А.* Что такое «босый волк»? К толкованию «Слова о полку Игореве» // Изв. ОЛЯ. 1947. Т. 6, вып. 4. С. 317—337. З іншого боку, *В. О. Козирев* знайшов це словосполучення в брянських говорах. Згідно зі спостереженнями дослідника, на Брянщині й тепер кажуть «как босый волк» про людину, що швидко біжить. «Босый волк» — «када шэрсть тирянт», він після линяння «стал босый, білаватый, білявий»: *Козирев В. А.* Словарный состав «Слова о полку Игореве»... С. 95.

Фрагмент «къ Святѣй Богородици Пирогощѣй» історик трактує як «ікону Богородиці, принесену з Греції купцем Пирогошею». Тепер на-

зву ікони пов'язують з грецьким $\lambda\rho\rho\upsilon\tau\iota\sigma\sigma\alpha$ «баштова». Згадана Грушевським «церква на Подолі» — це київська церква Успіння Богородиці, що була освячена в 1136 р. й знищена в 1935 р.

В розділі згадані, окрім уже названих, такі праці: *Барсов Е.* Критический очерк литературы о «Слове о полку Игореве» // ЖМНП. 1876. Сентябрь. С. 1—45; Октябрь. С. 109—132; *Его же.* Критические заметки об историческом и художественном значении «Слова о полку Игореве» // Вестн. Европы. 1878. Кн. 10. С. 767—812; Кн. 11. С. 346—385.

Форма «Слова»

Тезу про зв'язок жанрової специфіки «Слова» з українською думою обстоював в останні роки *В. І. Стеллецький*. Див., зокрема: IV Міжнародний съезд славистов: Матеріали дискусії. М., 1962. С. 512—513.

У тексті та в примітках розділу посилення на праці: *Востоков А. Х.* Опыт о русском стихосложении. СПб., 1817; *Кулиш П.* Записки о южной Руси. СПб., 1885; *Жигецький П. И.* Очерк звуковой истории малорусского наречия / Отд. отт. из «Унив. изв». К., 1876; *Партицький О.* Старорусский акцент і ритміка Слова о полку Игоревім // Зоря. 1885. № 9—16; 18—21 (Львів); *Игорь князь Северский: Поэма / Пер. Н. Гербея.* СПб., 1854.; *Максимович М. А.* Замечания на Песнь о полку Игореве. СПб., 1880. Т. 3. С. 564—624; *Тиховский Ю.* Прозою или стихами В 3-х т. К., 1874. Т. I; *Jagić V.* Gradja za slovinsku narodnu roeziju. VI. // Rad jugosl. akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb, 1876. *Т. 37; Франко Ів.* Слово о Лазаревъ воскресеніи: Староруска поема на апокрифічні теми // ЗНТШ. 1900. Т. 35. С. 18—19; Т. 36. С. 1—57; *Потебня А. А.* Объяснение малорусских и сродных народных песен.

Варшава, 1883. Т. 1; 1887. Т. 2; *Майков А. Н.* Стихотворения. СПб., 1872. С. 201—229; *Колесса Ф.* Про генезу українських народних дум: Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь. Львів, 1921. *Koegel R.* Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters. Strassburg, 1894. Bd. 1, T. 1; *Веселовский А. Н.* Три главы из исторической поэтики / ЖМНП. 1898. Март. С. 62—131; Апрель. С. 223—289. Повністю передруковано в кн.: *Веселовский А. Н.* Историческая поэтика / Вступ. ст., примеч. В. М. Жирмунского. Л., 1940. С. 200—380; останній передрук зі скороченнями: *Веселовский А. Н.* Историческая поэтика. М., 1989. С. 155—298.

Поетичний характер «Слова» і його публіцистичні завдання

Ідею епічного характеру «Слова», яку так переконливо заперечує Грушевський, в останні роки обстоюють О. М. Робінсон та С. Г. Пінчук: *Робінсон А. Н.* «Слово о полку Игореве» і героїчний епос середньовіччя // *Вестн. АН СССР.* 1976. № 4. С. 104—112; *Пінчук С. П.* Слово о полку Игореві: Критичний нарис. К., 1973. С. 72, 127; Слово о полку Игореві: Посібник для вчителя. К., 1990. С. 95. Різка заперечення епічного характеру твору див., зокрема: *Gerhardt D.* Rusland und sein Igorlied // *Archiv für Kulturgeschichte.* 1952. Bd. 34. S. 67—80.

Викладене на цих сторінках «Історії української літератури» дослідження художньої своєрідності «Слова» — одне з кращих у світовій науці. Грушевський вдало поєднує аналіз поетичних форм із виявленням ідеологічного змісту, що їх наповнює. Принципове новаторство цього аналізу полягає, по-перше, в тому, що саме ті риси поезики «Слова», котрі викликали скептицизм щодо його автентичності, Грушевський сміливо підносить як прояви «дійсного характеру і високої краси» твору. По-друге, смілива теза про «Слово» як про пам'ятку «дуже модерну» дозволила українському досліднику вперше побачити в естетичній системі твору риси, близькі й зрозумілі людині сучасній, що вихована в атмосфері художніх традицій імпресіонізму, символізму, інших течій модернізму ХХ ст.

Думку Грушевського про закономірне чергування в Слові «партиї прозових і віршованих» повторили згодом — майже з тією самою аргументацією — М. К. Гудзій (*Гудзій М. К.* Слово о полку Игореві // *Матеріали...* С. 163—164.) та О. І. Білецький (*Білецький О. І.* «Слово о полку Игореві» та українська література ХІХ—ХХ ст. // Там же. С. 173). Взагалі ритміка «Слова» цікавила багатьох дослідників. Зокрема, праця М. П. Штокмара зберігає й зараз цінність корисного огляду літератури питання: *Штокмар М. П.* Ритмика «Слова о полку Игореве» в світлі досліджень ХІХ—ХХ вв. // *Старинная русская повесть* / Под ред. Н. К. Гудзья. М.; Л., 1941. С. 65—82. Для майбутніх дослідників цієї проблеми важливе значення матимуть праці Л. В. Кулаковського, що підійшов до неї з музикознавчого боку (*Кулаковский Л.* Слово о полку Игореве: Опыт воссоздания модели древнего мелоса. М., 1977), та В. В. Колессова, який з позицій сучасної акцентології зробив спробу реконструкції ритмічного малюнка звучання пам'ятки у ХІІ ст.: *Колесов В. В.* Ударение в «Слове о полку Игореве» // *ТОДРЛ.* Т. 31. С. 23—76; *Его же.* Ритмика «Слова о полку Игореве»: К вопросу о реконструкции // *ТОДРЛ.* 1983. Т. 37. С. 14—24; *Его же.* К акцентной реконструкции «Слова о полку Игореве» // *Исследования «Слова о полку Игореве».* Л., 1986. С. 172—182.

Найбільш цінні розвідки художньої своєрідності «Слова», що вийшли з друку після праці Грушевського: *Рябига В. Ф.* Гармонія мови

«Слова о полку Игореві» // *Україна.* 1926. Кн. 4. С. 21—31; *Ермин І. П.* «Слово о полку Игореве» как памятник политического красноречия Киевской Руси // *Слово о полку Игореве: Сб. иссл. и ст.* / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950. С. 93—129; *Wollman-S.* Slovo o pluku Igorové jako umělecké dílo. Praha, 1958; *Демкова Н. С.* Повторы в «Слове о полку Игореве»: К изучению композиции памятника // *Русская и грузинская средневековые литературы.* Л., 1979. С. 59—73; *Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. 2-е изд. (тут зібрані й дослідження останніх років).

Сучасні погляди на публіцистичне спрямування «Слова» див.: *Соловьев А. В.* Политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» // *Ист. зап.* 1948. Т. 25. С. 71—103; *Лихачев Д. С.* Исторический и политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» // *Слово о полку Игореве: Сб. иссл. и ст.* / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. С. 5—25 (доповнений варіант статті був надрукований у кн.: *Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. С. 75—149); *Назаревский А. А.* Автор «Слова о полку Игореве» и его общественно-политические взгляды // *Наук. зап. Київ. ун-ту. Сер. філол.* 1951. Т. 10, вып. 3. С. 195—212; *Рыбакъв Б. А.* «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971; *Яценко Б. І.* Князь Игор у «Слові о полку Игореві» // *Київська Русь: Культура, традиції.* К., 1982. С. 51—58.

Дотепні міркування Грушевського про виникнення різних частин «Слова» в різні часи, прив'язування деяких із них до конкретних історичних подій, а також приписування остаточного закінчення твору іншому поетові — все це не знайшло підтримки в науці.

Питання оригінальності «Слова». Його відносини до книжної й усної словесності та ранішої дружинної творчості

Подальші дослідження зв'язків Слова «з нашими пам'ятками ранішими й пізнішими» виявилися досить плідними. Щодо творів «раніших» див.: *Адрианова-Перетц В. П.* «Слово о полку Игореве» і пам'ятники руської літератури ХІ—ХІІІ століть. Л., 1968; *Словарь-справочник «Слова о полку Игореве»* / Сост. В. Л. Виноградова. М.; Л., 1965. Вып. 1; Л., 1967. Вып. 2; 1969. Вып. 3; 1973. Вып. 4; 1978. Вып. 5; 1984. Вып. 6. Щодо пам'яток «пізніших»: *Адрианова-Перетц В. П.* «Слово о полку Игореві» і «Задонщина» // *Рад. літературознавство.* 1947. № 7—8. С. 135—186; *Назаревский А. А.* Следы «Слова о полку Игореве» в древнерусской литературе // *Вісн. Київ. ун-ту. Сер. філол.* 1965. № 7. С. 47—55; *Зимин А.* Спорные вопросы текстологии «Задонщины» // *Рус. лит.* 1967. № 1. С. 84—104; *Росовецький С. К.* «Слово о полку Игореві» в контексті спадкоємних зв'язків давньої російської та староукраїнської літератури. С. 26—35.

Питання про співвідношення «Слова» з літописними повістями про Ігорів похід поки що не вирішені в науці. Якщо Грушевський наполягав на впливі «Слова» на літописну оповідь, то Д. С. Лихачов вважає, що «Слово» і повість в Іпатіївському літописі походять від спільного усного джерела — «поголову», в котрому «відбилися, можливо, й якісь фрагменти фольклору — половецького або руського» (*Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. 2-е изд. С. 121), а Л. Е. Махновець приписує їх одному й тому ж авторові: *Махновець Л. Е.* Про автора «Слова о полку Игореві». С. 153—166. Див. також: *Літописні оповіді про похід князя Ігоря* / Упоряд., текстолог, дослідження та пер. В. Ю. Франчук. К., 1988.

Останні видання «Девгеніова діяннї»: Кузьмина В. Д. Девгеніово деяние: Деяние прежних времен храбрых человек. М., 1962; Девгеніово деяние / Подгот. пер. и коммент. О. В. Творогова // ПЛДР: XIII век. С. 28—65; 531—533. Головні дослідження: Кузьмина В. Д. Поэтическая стилистика греческих поэм о Дигенисе и русских списков «Девгеніова деяния» // ТОДРЛ. 1958. Т. 15. С. 73—77; Творогов О. В. Переводная беллетристика XI—XIII вв. // Истоки русской беллетристики. С. 180—194. Довідкова література: Адрианова-Перетц, Покровская... С. 75—77; Назаревский. Библиография... С. 93; Махновець. Давня... С. 795—799; Словарь XI—XIV... С. 115—116.

Сучасне «видання-дослідження» згаданої Грушевським «Флавієвої повісті про зруйнування Єрусалима»: Мецкерский Н. А. «История Иудейской войны» Иосифа Флавия в древнерусском переводе. М.; Л., 1958. Довідкова література: Адрианова-Перетц, Покровская... С. 84—86; Назаревский. Библиография... С. 103—104; Махновець. Давня... С. 690—694; Словарь XI—XIV... С. 214—215.

Появу в пізньому списку «Повісті про Акіра» образу «сокол тръх мытъй» О. В. Творогов та Р. Якобсон пояснюють впливом «Слова»: Творогов О. В. «Сокол трех мытей» в «Повести об Акире Премудром» // Вопросы теории и истории языка: Сб. ст., посвящ. памяти Б. А. Ларина. Л., 1969. С. 112—114; Якобсон Р. Сокол в мытах // Южнославянский филолог. 1973. Кн. 30. С. 129 (Београд).

На думку Грушевського, вираз «очитиы персты» з'явився в одному із списків «Слова на Лазарево воскресення» під впливом «Слова». В. П. Адрианова-Перетц вважає, що, навпаки, в поемі «цей метафоричний образ навіяний почасти зображенням псалмопівця Давида» в апокрифі: Адрианова-Перетц В. П. «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI—XIII веков. С. 54. Інші коментатори Слова вбачають тут стилістичну паралель. Оскільки «очитиы персты» знаходимо лише в одному із списків апокрифу, до того ж це список пізній, здогадка Грушевського здається більш вірогідною.

Питанням зв'язку «Слова» з фольклором присвячено, крім уже названих, такі праці останніх десятиріч: Адрианова-Перетц В. П. «Слово о полку Игореве» и устная народная поэзия // Слово о полку Игореве. М.; Л., 1950. С. 291—319. Передруковано в кн.: Адрианова-Перетц В. П. Древнерусская литература и фольклор. Л., 1974. С. 99—119; Пинчук С. П. «Слово о полку Игореві» і усна народна поезія // Народна творчість та етнографія. 1963. № 4. С. 27—37; Дмитриев Л. А. Слово о полку Игореве // Русская литература и фольклор: XI—XVIII вв. Л., 1970. С. 36—74; Демкова Н. С. Проблемы изучения «Слова о полку Игореве» // Чтения по древнерусской литературе. Ереван, 1980. С. 101—106; Гордицкий С. З люпою літературного детектива над «Словом о полку Игореві» // Сучасність. 1982. № 6 (22). С. 32—48 (Мюнхен); Азбелев С. Н. Народный эпос и история: К изучению национального своеобразия // Рус. лит. 1983. № 2. С. 113—117.

Спостереження Грушевського над переосмисленням у «Слові» «загальноприйнятих, утертих символів» дружинної поезії згодом знайшли ґрунтовний розвиток у праці: Лихачев Д. С. Устные истоки художественной системы «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве»: Сб. исслед. и ст. / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950. С. 53—92. Передруковано: Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. С. 150—198; 2-е изд. С. 182—229.

Як і Грушевський, Д. С. Лихачов не бачить в міфологічних постанях «Слова» ні поганства, ані двоєвірства: Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. С. 28—30. 2-е изд. С. 25—28. Див. також: Tschizewskij D. Evgemerizm v staroslavjanskikh literaturah // The New Review. 1968. № 92. S. 265—271 (New York).

Думку про те, що автор «Слова» був все ж таки «двовірцем», заперечив із деякими застереженнями В. М. Перетц (Перетц В. «Слово о полку Игореві» — пам'ятка феодальної України-Русі XII віку. К., 1926. С. 71—72). Захищають її в наш час Б. В. Сапунов (Сапунов Б. В. Ярославна и древнерусское язычество // Слово о полку Игореве — памятник XII века. С. 321—329) та Б. О. Рибаків, котрий підкреслює вільнодумство давнього поета: «Він був винний перед церквою не в філософії і не в цитуванні афоризмів Арістотеля, а в тяжкому гріху воскресіння своїх руських язичницьких богів»: Рибаків Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М., 1974. С. 397. Концепція Б. О. Рибаківа знайшла художнє втілення в романі Вас. Шевчука «Велесич» (К., 1980).

Традиція ототожнення загадкового «Бусова времени» «Слова» з часами антського ватажка Божа йде не від праці О. Партицького (1883), як зазначає Грушевський, а від видань «Слова» Я. Пожарського (1819) та О. Ф. Вельтмана (1883). З іншого боку, П. Шафарик послався в цьому питанні на «п. Кухарського»: Шафарик П. И. Славянские древности. М., 1847. Т. 1, кн. 1. С. 247—248. У наш час цю гіпотезу підтримують Д. С. Лихачов та Б. О. Рибаків. При цьому Д. С. Лихачов виводить це місце Слова від «якихось реальних половецьких героїчних спогадів про якогось антського князя Буса» (Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. С. 112; В другому виданні цей фрагмент знято); Б. О. Рибаків знаходить джерело «відомостей про зміст готського епосу» в «сказаннях південця Бояна»: Рибаків Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 417—421. Заперечують цю гіпотезу О. В. Творогов (Творогов О. В. Примечания // Слово о полку Игореве. Л., 1967. С. 503) та О. М. Карсанов, автор спеціальної розвідки: К вопросу о «времени бусовом» в «Слове о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве»: Комплекс. исслед. М., 1988. С. 222—227.

Порушена Грушевським проблема повторів у «Слові» розглядається зараз лише, на жаль, як явище суто літературне. Див.: Wollman S. Slovo o pluku Igorově... S. 87—123; Демкова Н. С. Повторы в «Слове о полку Игореве»: К изучению композиции памятника. С. 59—73; Лихачев Д. С. Поэтика повторяемости в «Слове о полку Игореве» // Рус. лит. 1983. № 4. С. 9—21.

«Музикознавче» порівняння «Слова» із західноєвропейськими пам'ятками книжкового епосу нагадує зроблене згодом Б. І. Ярхо зіставлення нашої поеми з цими ж творами щодо кольорової гами означень: Див. Гаспаров М. Л. Работы Б. И. Ярхо по теории литературы // Труды по знаковым системам. 1969: Вып. 4. С. 508—509 (Тарту). Треба відзначити, що замишування вітчизняним шедевром трохні заводять у цьому порівнянні Грушевського за межу наукової об'єктивності.

У тексті розділу, крім уже неодноразово цитованих, є посилання на кн.: Дубенский Д. Слово о плку Игоревѣ Святослава Пѣстворца старого времени, объясненное по древним письменным памятникам. М., 1844.

Фрагменти інших поетичних творів

Текст, що його Грушевський називає «фрагментами поеми», знаходимо в Іпатіївському літописі під 1201 р. (ПСРЛ. М., 1962. Т. 2. Стлб. 716); фотокопію відповідної сторінки рукопису див.: История русской литературы: В 10 т. М.; Л., 1945. Т. 2, ч. 1. Між с. 22 і 23.

Відзначимо дотепність пояснення істориком слів «ниже снесе Сулу, п'янь ходя, котел нося на плечеву». Загальне тлумачення епізоду Грушевським згодом повторив у своєму коментарі Д. С. Лихачов: «Тут мається на увазі переможний похід хана Кончака до Переяславської області в 1185 р.» (Лихачев Д. С. Комментарий исторический и географический // Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950. С. 437).

Останній перегляд текстів згаданої Грушевським легенди про Золоті Ворота див.: Плисецкий М. М. Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса. М., 1963. С. 84—129.

Гіпотеза Грушевського про відбиття в запису Київського літопису під 1140 р. дружинної поеми про Мстислава не викликала свого часу зацікавлення у дослідників.

У розділі знаходимо посилання на працю: Мелиоранский П. М. Заимствованные слова в памятниках русской письменности домонгольского времени // Изв. ОРЯС. 1906. Т. 10, кн. 4. С. 109—134. Грушевський згадує також хрестоматійно відомий у 1920-ті роки вірш М. Вороного «Євшан-зілля».

Абрамович Д. 85, 89, 157
Амартол див. Георгій Амартол
Амастридський Георгій 18
Анастасій Сінаїт 78
Анастол 144
Ангели Алексій та Ісак 123
Андрієвські А. і М. 11
Андрій Критський 33
Анічков Є. 73
Антоній (Печерський) 22, 39, 89
Антонович В. 11, 147, 166, 186
Арістін 40
Аристотель 25, 37
Аскольд і Дір 107—109, 111, 127
Атанасій Александр 35, 89
Афанасій мніх 43

Бальдуїн король ерус. 95
Бантиш-Каменський 161
Барсов Е. 169, 170, 201, 204, 208
Бедекер 95
Безсонов П. 139
Белінський В. 167
Бенедикт, угор. воевода 8
Бестужев-Рюмін К. 104, 108, 202
Бирчак В. 186, 187
Блуд воевода 140
Боголюбський Андрій 6
Богослов Григорій 35
Боденштедт Ф. 163
Борис і Гліб 6, 39, 80, 83, 84, 88, 89, 91, 114, 150
Боян 128, 151—154, 168
Богословський 82
Буслаев Ф. 167, 168, 184

Вальсамон візант. 40
Василій Великий 7, 35, 36, 42, 78
Василій імператор (Василь Македонянин) 15
Василь (видубецький) 100, 117, 203

Василько Ростиславич 100
Василько теребовельський 117, 120
Веселовський А. 189, 208, 210
Вишенський Іван 19
Вітовт 5
Владимиров П. 53, 73, 85, 161, 170, 183, 201
Володимир Василькович Волинський 30, 32, 72
Володимир Великий св. 15—17, 21, 24, 27, 28, 57, 67, 68, 71, 81, 83, 88, 127, 128, 143, 145
Володимир Всеволодович 92
Вороний М. 217
Востоков Ол. 185, 186
Всеволод Ярославич 21, 31, 92, 115
Всеслав князь 112—114, 128, 153, 154
Вяземський П. 154, 168, 181, 184

Гавдерік 15
Ганка В. 165
Гаральд 133
Геннадій патріарх 35, 36
Георгій Амартол 41, 42, 44, 110, 117
Георгій Сінкель 41
Георгій Хайробоск 36
Гербель 185
Геродот 127, 150
Гілляров 111
Гліб Святославич 16
Голубінський Е. 15, 24—26, 28, 29, 63, 157
Голубовський П. 152
Гомер 25, 37, 168, 209
Гораций 193
Горський проф. 61
Грамматін Мик. 165
Григорій Богослов 75
Григорій Великий, папа 35, 39, 49

Григорій єпископ (білгород?) 73
Григорій творець канонів 153, 157
Григорій учитель 25, 26
Гурята Рогович 116

Давид князь 120
Даламіль 133
Дамаскін Іоан 32, 35, 37
Данило ігумен 46, 95
Дарес-Фрігієць 44
Дацій рим. 88
Діктис 44
Диолектіан рим. 88
Діонісій, автор підр. 26
Длугош Я. 108, 130, 132
Дмитро князь 77
Добриня 141—143, 146, 147
Доментіян ігумен 70, 72
Драгоманов М. 147, 166, 186
Дубенський 162, 201

Євній 193
Епіктет 37
Епіфаній св. 36, 122

Євгеній (Болховітінов) митр. 7, 161, 162
Євстафій Планіда 39
Євстафій Корсунський 145
Євтилій Великий 39, 89
Єфрем Сірін 35, 70, 71
Єфрем «каженпил» 91, 92

Жберн воевода 145
Жданов І. 62, 70, 145
Житецький П. 11, 185, 187

Забелін Є. 182
Залеський Вацлав 206
Зонара візант. каноніст 40
Зосима 44

Іаков мніх 19
Ібн-Росте 18
Ібн-Хордадбег 17, 19
Іван Вишенський 19
Іван екзарх болгар. 35
Іван ігумен 22
Ігор Старий 67, 108—110, 129
Ізяслав Володимирович 77
Ізяслав Ярославич 22, 25, 37, 75, 77, 113, 114
Іларіон митр. 16, 24—27, 57, 61—64, 70—72, 91, 112, 201
Імерій 18

Іоан Дамаскін 33, 35, 45
Іоан диякон 35, 36
Іоан Золотоустий 7, 34, 62
Ісаан ігумен печ. 112
Іоан Листівник 35
Іоан Малага 41, 42, 44
Іоан Моск 39
Іоан I митр. 19, 156
Іоан Саоластик 40, 49
Іполіт рим. 35, 122
Ісакій Затворник 19, 85
Істріп акад. 53, 54

Іосиф Флавій 41, 42, 48, 204

Кавелін Леонід арх. 92
Казимир король 9
Калайдович 160, 162, 165, 166
Карамзін М. 161, 162, 164
Кар'єр Моріц 163, 193
Карл Великий 31
Каченовський 162
Квашнін-Самарін 139
Келтуяла С. 18, 52, 198
Керуларій Михайло патр. 92
Кипріян митр. 60
Кирик новгород. диякон 12, 30
Кирило ерусалимський 35, 70
Кирило і Мефодій 108, 110, 156
Кирило-Константин св. 13—15
Кирило Скитопольський 89
Кирило Турівський 9, 25, 27, 46, 58, 62, 70, 168, 188, 193, 201, 212
Кирпичников 143
Клим Смолятич митр. 25—27, 30, 37, 43
Козловський 170
Козьма Індікоплевст (Індікоплов) 42
Koegel 189
Колесса Ф. 187
Комнін Алексій 92, 123, 124
Комнін Анна 26, 29, 124
Комнін Ісак 123, 124
Константин єпископ словен.
Константин візант. імп. 92
Константин Манасія 41, 45
Кончак хан 178, 182
Костомаров М. 11, 108, 124, 126, 147, 166
Ксенофонт 36
Кубарьов 61
Куліш П. 185, 187
Лаврентій монах 7, 77, 78, 106
Лавров проф. 44

Лавровський 168
Лавс візант. вельм. 39
Ламанський В. 14, 17, 143, 145
Ламбін 152
Лебединцев П. і Т. 11
Лев диякон візант. 41
Лев папа 30
Лек'єн 14
Лермонтов М. 167
Лобода А. М. 143, 146
Лука Жидята 75

Майков А. 186
Майков Л. 168
Макарій митр. 156
Макарій рим. 44
Максим Ісповідник 36
Максимович М. 11, 165—167, 172, 176, 183, 184, 186, 187, 206
Макферсон 160, 163, 165
Маліновський 160—162
Мамер Філософ 46
Меліоранський П. 173, 178
Меріме П. 165
Метафраст див. Симеон
Методій Татарський 44, 46, 116
Миколай Мерлікійський 91, 92
Міленгоф 12
Міллер В. 126, 154, 168, 169, 180, 182, 184, 204, 212
Міллер О. 129, 167
Мілеєв 17
Мономах Володимир 7, 31, 42, 72, 74, 77—79, 92, 95, 116, 120, 121, 218
Мстислав Великий (Мономахович) 57, 77, 92, 116, 140, 142
Мстислав Данилович 72
Мстислав Лютий (Мстища, Лют) 132, 133, 139
Мусян-Пушкін Ол. 31, 159—162, 164

Надеждін 162
Нестор печ. 6, 39, 57, 76, 84, 85, 88—91, 101, 102, 107, 122
Никита єп. новгород. 116
Никита Іраклійський 35, 48
Никифор патр. 41
Нікольський Н. К. 62
Никон печ. 85, 126
Никон Черногорець 35
Новикович С. 47

Огоновський О. 159, 170, 201
Олег Віщий 108—110, 127—129

Олег Гориславич 11, 16, 110, 112, 197
Олег Святославич, князь деревський 130, 139
Ольга св. 17, 129, 134
Ольг воевода Володимира 145
Омир, див. Гомер
Оріген александрійський 31

Паладій геленопол. 39
Панкратій св. 74
Партицький 185, 211
Пекарський 163
Перфецький 103
Петровський М. 70
Пипін Ол. 24, 54, 58
Платон 25, 37
Погодін М. 11, 12, 56, 76, 167
Полевой 165, 166, 185
Полікарп печер. 9
Пономарьов А. 73
Порфир'єв 47
Потебня 11, 126, 147, 167, 170, 174, 175, 181, 183, 186, 190, 208
Претич воевода 138
Приселков 112
Прозоровський 140
Прокопій 41

Равенський Аполінарій 49
Рибніков 139
Роман візант. поет 33
Роман Святославич 153
Румянцев граф 161, 162
Рюрик 111

Сава Освященний 89
Сахаров 167
Свенельд воевода 107, 109, 131, 132
Святополк Ізяславич 95
Святополк Окаянний 22, 42, 108, 121, 122
Святослав Хоробрий (Ігоревич) 21, 35, 107, 109, 110, 114, 134
Святослав Ярославич 12, 30
Святоша-Микола 21, 30, 76
Селівановський друкар 162
Сеньковський 162, 165
Сильвестр видубицький 122, 123
Симеон єп. володимир. 9
Симеон цар 15, 35
Сінкель Георгій 41
Сінкель Михайл 35
Смирнов 167

Соболевський -38, 44, 48—50, 56,
74, 81, 91, 145
Содойов 108
Спєрайський М. 37, 38, 54
Срезневський І. 83, 140, 157, 179
Стоюнін -168
Строев П. 101, 162
Суворов 49
Суздальський Всеволод 6
Сумцов М. 47
Сурозький Стефан 18, 48
Сухомлинов ак. 31, 126, 128

Татищев 24
Теодоріт кірський 35
Теодосій, автор підр. грам. 26
Теодосій інок (грек) 48, 76
Теодосої (Феодосій) печер. 6, 57,
72, 74—76, 77
Теофілант 41
Тимковський 162
Тимофій книжник 8
Тит 42
Тиховський Ю. 186
Тихонравов Н. 47, 73, 163, 167,
169, 170, 201, 204
Тома (Фома) пресвітер 25, 26
Тразібул мілетський 150
Тулов М. 168, 169
Тупталенко Дмитро 162
Турівський Кирило див.: Кирило
Турівський

Упир Лихий 62

Федір Студійський 35, 48, 76, 90
Феодосій інок див. Теодосій інок
6, 57, 72, 74—77, 80, 85, 90, 91
Флавін патр. 30
Фома див. Тома пресвіт. 25, 26
Фомій патр. 15, 40, 57
Франко Ів. 5, 47, 53, 54, 182

Халанський М. 126, 129, 133, 143,
145, 146
Хойробоск Георгій 36
Храбр Чорноризець 13, 27

Цамблак Гр. 60
Ціміській 137

Шамбінаго С. 126
Шахматов А. 41, 56, 64, 72, 80—
83, 85, 89, 102, 103, 106, 107, 112—
115, 123, 124, 126, 130, 132, 135,
136, 139, 140, 143, 147, 152
Шевченко Т. 156
Шлецер А. 101, 102, 104, 160, 161

Ягіч В. 13, 47, 56, 146
Яків мніх 19, 57, 72, 77, 78, 80, 83
Ян Вишатич 114, 115
Ярополк Святославич 82, 107, 109,
127, 139
Ярослав Старий Володимирович
(Мудрий) 9, 12, 16, 24, 26, 28, 30,
40, 57, 63, 68, 71, 107, 108
Яцимірський 47

ЗМІСТ

КНИЖНА СЛОВЕСНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ ДОБИ	5
Наша письмена традиція. Початки письменності на Україн- і та її релігійного характеру. Класовий характер старої церковності і книжності. Освіта і школа, їх рівень. Круг старої письменності.	
ОРИГІНАЛЬНЕ ПИСЬМЕНСТВО ХІ—ХІІ вв.	51
Поділ матеріалу. «О Законі і Благодаті». Морально-дидак- тична література доби. Анонімні твори. Феодосій печерський, Яков, Мономах. Агіографічні писання. Літописна повість про Печерський монастир. Нестор. Чуда св. Моколая. Паломник Данила ігумена. Письменство історичного характеру. Старий київський літопис і його літературний матеріал. Відгомони поетичної творчості: останки творів передволодимирової доби, заховані в літописі. Поетичні твори Володимирового циклу. Інші відгомони поетичної творчості ХІ віку. Церковна поезія.	
ТВОРЧІСТЬ ХІІ—ХІІІ вв. «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»	159
Поява «Слова» і студії над ним. Зміст «Слова». Форма «Слова». Поетичний характер «Слова» і його публіцистичні завдання. Питання оригінальності «Слова». Його відносини до книжної й усної словесності та ранішої дружинної твор- чості. Фрагменти інших поетичних творів.	
Список скорочень, що використані в примітках	222
ПРИМІТКИ	223
ПОКАЖЧИК ІМЕН	259

Літературні пам'ятки України

Грушевський Михайло Сергійович

ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

В 6 томах 9 книгах

Том II

Художник обкладинки *О. Г. Григiр*
Художній редактор *О. Г. Григiр*
Технічний редактор *Є. Г. Рубльов*
Коректори *Т. А. Лукашина, Л. Ф. Іванова*

Здано до набору 03.03.93. Підп. до друку 17.06.93. Формат 84Х108/32.
Папір друк. № 2. Літ. гаря. Вис. друк. Ум. друк. арк. 13,0. Ум.
фарбо-відб. 13,44. Обл.-вид. арк. 14,69. Вид. № 3455. Зам. № 85.

Видавництво «Либідь» при Київському університеті,
252001 Київ, Хрещатик, 10

Білоцерківська книжкова фабрика,
256400 Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

Грушевський М. С.
Г91 Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 2.
/ Упоряд. В. В. Яременко; Приміт. С. К. Росовецько-
го.— К.: Либідь, 1993.— 264 с. («Літературні пам'ятки
України»).

ISBN 5-325-00418-2.

У другому томі висвітлюється історія красного письменства українського середньовіччя — періоду Київської Русі. М. Грушевський тут аргументовано доводить, що київська література XI—XIII ст. є українською і що саме з української традиції зародилися література та культура білоруського і російського народів. Читач довідається про освіту і школу в Київській Русі; детально розглянуто агіографічні твори цієї доби, паломницьку та історичну літературу, зокрема «Слово о законі і благодаті» Іларіона Київського, «Повість временних літ», «Слово о полку Ігоревім».

Для студентів гуманітарних факультетів вузів і всіх, хто цікавиться вітчизняною культурою, джерелами духовності українського народу.

4603000000-072

Г 224-93 БЗ 10-7-93

ББК 83.34УКР.